

SOMMAIRE

<i>Szoliva, Gábor</i> : Des imprimés anciens originaires de la cathédrale de Zagreb, localisés dans quelques collections croates et hongroises – Les résultats de la recherche consacrée à la reliure de type Mikulić	417
<i>Vrabély, Márk</i> : Osvát Laskai et Pelbart de Temesvár sous la presse – Johann Rymann, Heinrich Gran et l'édition franciscaine médiévale	461
<i>Golub, Xénia</i> : Notes manuscrites liées aux communautés grecques-catholiques de la Hongrie historique dans les anciens livres cyrilliques conservés à la Bibliothèque Nationale Széchényi	494
<i>Pócsi, Emese–Viskolcz, Noémi</i> : 'Crois-moi, ma vie a été digne d'un des romans des Mille et une nuits'. Les lettres auto-biographiques de Ferenc Pulszky (1869)	511
<i>Ujvári, Hedvig</i> : Contributions à l'étude des carrières de quelques critiques musicaux travaillant pour les revues de langue allemande (surtout le Pester Lloyd) dans la période d'après le Compromis	535

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Kocsis, Dorottya</i> : Un manuel de Miklós Bethlen (17e siècle)	547
<i>Szeverényi, Sándor</i> : Science et histoire – La <i>Demonstratio</i> de János Sajnovics et la traduction hongroise de l'édition de Copenhague	554

IN MEMORIAM GEDEON BORSA

<i>Borsa, Gedeon</i> : Les derniers produits de l'imprimerie de Hess à Buda	560
In memoriam Borsa Gedeon (1923–2022) (<i>Perger, Péter</i>)	566

NECROLOGIE

En mémoire de Sándor Dörnyei (1926–2022) (<i>Perger, Péter</i>)	570
---	-----

REVUE

<i>Studia Bibliographica Posoniensia 2020, 2021</i> , Ed. by Miriam Ambrúžova-Poriežová. Bratislava, Univerzitná knižnica v Bratislave 2020, 2021 (<i>V. Ecsedy, Judit</i>)	573
<i>Michaux – Matta – Zao Wou-Ki</i> , trad. Juhász Katalin, préface par Gaál József, Budapest, Bozóthegeyi Kiadó, 2022 (<i>Tüskés, Anna</i>)	580
Tóth Ferenc, <i>Souvenir français, Magyarok és franciák Szent Márton földjén, Tanulmányok</i> , Szombathely, Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2022 (<i>Tüskés, Anna</i>)	583

AUTEURS	584
---------------	-----

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Ára: 1300 Ft

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2022. 4. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

138. ÉVFOLYAM

2022

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE DU CENTRE DE RECHERCHE
EN SCIENCES HUMAINES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

138. ÉVFOLYAM 2022. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társszerkesztő*
TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BORECZKY ANNA BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE GRANASZTÓI OLGA
OLÁH RÓBERT RÓZSAFALVI ZSUZSANNA SZOVÁK MÁRTON TÓTH GERGELY

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

FRÉDÉRIC BARBIER (Paris), EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
MARISA-MIDORI DEAECTO (São Paulo), HOWARD HOTSON (Oxford),
EVA MÁRZA (Alba Iulia), ANDREA DE PASQUALE (Roma), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca), VLADIMÍR URBANEK
(Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

<http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz> · <http://epa.oszk.hu/00000/00021>

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Bölcsészettudományi Kutatóközpontban* (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.). Tel.: +36-1-224-6700/4624., 4626. m.; e-mail: terjesztes@mta.btk.hu.

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

<i>Szoliva Gábor</i> : A zágrábi katedrális 17. század végi könyvtárából elszármazott régi nyomtatványok horvát és magyar gyűjteményekben — A Mikulić-féle kötéstípus kutatásának eredményei	417
<i>Vrabély Márk</i> : Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt a sajtó alatt – Johann Rynmann, Heinrich Gran és a középkori ferences könyvkiadás	461
<i>Golub Xénia</i> : A történeti Magyarország görögkatolikus közösségeihez köthető kéziratos bejegyzések és tulajdonosi jegyek az Országos Széchényi Könyvtár régi szláv cirillikaiban	494
<i>Pócsi Emese – Viskolcz Noémi</i> : „Hidd el, életem olyan volt, mint az ezeregy éjnek bármely regénye”, Pulszky Ferenc önéletrajzi levelei 1869-ből	511
<i>Ujvári Hedvig</i> : Adalékok a pesti német nyelvű lapok, elsősorban a <i>Pester Lloyd</i> zenekritikusainak pályaképéhez a kiegészítés utáni időszakban	535

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kocsis Dorottya</i> : Bethlen Miklós tankönyve a 17. századból	547
<i>Szeverényi Sándor</i> : Tudomány és történet – Sajnovics János <i>Demonstratiójáról</i> és annak koppenhágai kiadásának magyar fordításáról	554

IN MEMORIAM BORSA GEDEON

<i>Borsa Gedeon</i> : Hess budai nyomdájának utolsó „termékei”	560
In memoriam Borsa Gedeon (1923–2022) (<i>Perger Péter</i>)	566

NEKROLÓG

Dörnyei Sándor: (1926–2022) emlékére (<i>Perger Péter</i>)	570
--	-----

SZEMLE

<i>Studia Bibliographica Posoniensia 2020, 2021</i> . Ed. by Miriam Ambrúžova-Poriezová. Bratislava, Univerzitná knižnica v Bratislave 2020, 2021 (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	573
<i>Michaux – Matta – Zao Wou-Ki</i> , ford. Juhász Katalin, előszó Gaál József, Budapest, Bozöthegeyi Kiadó, 2022 (<i>Tüskés Anna</i>)	578
Tóth Ferenc, <i>Souvenir français, Magyarok és franciák Szent Márton földjén, Tanulmányok</i> , Szombathely, Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2022 (<i>Tüskés Anna</i>)	580

SZÁMUNK SZERZŐI	584
-----------------------	-----

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Kiadja
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
és az Országos Széchényi Könyvtár.

A zágrábi katedrális 17. század végi könyvtárából elszármazott régi nyomtatványok horvát és magyar gyűjteményekben – A Mikulić-féle kötéstípus kutatásának eredményei*

A Metropolitanska knjižnica Zagrebačke nadbiskupije, a zágrábi katedrális egykori könyvtára Horvátország legjelentősebb régi könyves gyűjteménye. Jelenleg az érsekség letétjeként a Hrvatski državni arhiv, a Horvát Állami Levéltár őrzi. A könyvtár törzsgyűjteménye 197 középkori kéziratot, 257 ősnymtatványt, 1331 bibliográfiai egységnyi antikvát, körülbelül 3000 kötetnyi 17. századi nyomtatványt számlál, és ezek mellett számos különgyűjteménnyel rendelkezik (Janez Vajkard Valvasor könyvtára és grafikai gyűjteménye, a zágrábi jezsuiták könyvtára, Đuro Kokša zágrábi segédpüspök könyvtára stb.).¹

A könyvtár a püspökség 11. század végi, Szent László-i alapításától kezdve – még ha kisebb-nagyobb veszteségek érték is – a középkoron át fokozatosan gyarapodott, és a 14–15. századi inventáriumokban felsorolt kódexek egy részét ma is megtaláljuk a Metropolitanska knjižnica anyagában.² A gyűjtemény önálló intézménnyé válását a székeskáptalan 1640-ben hozott rendelete segítette elő, amely megfogalmazta saját könyvtárhelyiség felállításának szükségességét.³ (Korábban a székesegyház sekrestyéjében vagy más helyiségeiben őrizték a köteteket).⁴ Ugyanezen rendelet értelmében a kanonokok és püspökök könyvei tulajdonosaik halála után a katedrálisra szálltak, a könyvtár növekvő állományát

* A tanulmány az ELKH BTK Zenetudományi Intézetének Régi Zenetörténet Osztályán alakult Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport „MTA Lendület” projektjének keretében készült. A kutatás átfogó ismertetése elhangzott az V. Scriptorium-konferencián, Budapesten, 2022. november 25-én.

¹ A könyvtár állományára és történetére vonatkozó adatokat ld. MAGIĆ, Vladimir, *The Metropolitan Library over the Centuries* = MAGIĆ, Vladimir, PELC, Milan, ABAFFY, Mirna, *Cimelia Metropolitana, The History and Treasures of the Zagreb Archdiocese Library*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, Prvostolni kaptol zagrebački, 2016, 5–43.

² Az inventáriumok első publikációját ld. TKALČIĆ, Ivan Krstitelj, *Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka* = *Starine*, (13)1881, 119–149. Tkalčić közreadását kiegészítette és javította KNI EWALD, Dragutin, *Najstariji inventari zagrebačke katedrale* = *Starine*, 43(1951), 49–81.

³ MARKOV, Antun, *Metropolitanska knjižnica* = *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije, U spomen 850. godišnjice osnutka, I.*, ed. Dragutin Kniewald, Zagreb, Hrvatski izdava lački bibliografski zavod, 1944, 496; idézi MAGIĆ 2016, i. m. 10.

⁴ VÖ. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan, *Prvostolna crkva zagrebačka, Opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, Tiskom narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja, 1856, 67.

pedig az örkanonok felügyelte.⁵ Az említett könyvtárhelyiség átadására mintegy fél évszázadot várni kellett: a könyvek méltó őrzésére 1692-ben emeltetett épületet Aleksandar Ignacije Mikulić Brokunovečki zágrábi püspök (1688–1694) a katedrális nyugatról határoló erődfalon, az ún. Bakócz-torony és a délnyugati bástya között (*l. a–b ábra*).⁶ A katedrális főkapuja felé néző egyemeletes, árkádos épületrész felépítése után kezdődhetett el a könyvek rendezése, tematikus beosztása és szakszerű elhelyezése. Mindeközben a püspök kérésére egy (vagy több) könyvkötő a könyvtárba besorolt értékes nyomtatványokat – minthogy a középkori kéziratokkal ellentétben gyakorlati jelentőségük volt – egységes, új kötéssel látta el.⁷ Ugyancsak Mikulić püspök vásárolta meg és csatolta a könyvtárhoz Janez Vajkard Valvasor szlovén polihisztor értékes gyűjteményét. A zágrábi székesegyház utóda, Stjepan Želišćević püspök (1694–1703) a káptalannal egyetértésben, 1695-ben kiadta a könyvtár konstitúcióit, amelyek majdnem két évszázadon át szabályozták a könyvtár működését. A 17. század végén tehát a kulturális javak megőrzését és gyarapítását messzemenően támogató püspökök révén a katedrális könyvtára *Bibliotheca cathedralis ecclesiae Zagradiensis* néven jól szervezett intézménnyé válhatott.⁸

A zágrábi székesegyházi könyvtár Mikulić-féle kötéstípusa

A továbbiakban azon kötés sajátosságaival foglalkozunk, amelyet a katedrálisban őrzött nyomtatványok 1692 körül, a Mikulić-féle épületbe való átköltözés idején kaptak.

Pavao Ritter Vitezović (1652–1713), Mikulić püspök kortársa és barátja említi elsőként a könyvek újrakötését az *Ordo pontificum ecclesiae zagradiensis* című kéziratában.⁹ A zágrábi püspökök rövid életrajzát ismertető művében megjegyzi,

⁵ MAGIĆ 2016, i. m. 10. Azon törzsgyűjteményen kívüli könyveket, amelyek 1692 előtt kanoonoki hagyatékból kerültek a könyvtárhoz, ld. alább Nr. 24, 28, 30, 47, 48 (?), 53, 55, 60, 62.

⁶ MAGIĆ 2016, i. m. 10. Az épület átadásának évét (1692) kronogramával megörökítő emléktábla felirata: „ALEXANDER IGNATIVS MIKULITS PRAESVL ZAGRABIENSIS EREXIT.” Az emléktáblát jelenleg a Horvát Történelmi Múzeum (Hrvatski povijesni muzej) őrzi. A Bakócz-torony lebontása körül kialakult vita kapcsán a Mikulić-könyvtár épületét említi, fotókat és felmérési rajzokat közöl JURIĆ, Zlatko, STRUGAR, Martina, ČORIĆ, Franko, *Rasprave o Bakačevoj kuli u Zagrebu 1901. godine: „Taj nesgrapani, ružni toranj...” ili „...karakterističan primjer sredovječnog utvrdnog braništa”* = *Portal*, 2(2011), 69–101; online: <https://hrak.srce.hr/106267>. [A jelen tanulmányban megadott linkek 2023. január 6-án kivétel nélkül helyesen működtek.] – A Mikulić-könyvtár további archív fotóját közli DOBRONIĆ, Lelja, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, Školska knjiga, 1991, 79. A püspök életrajzát ld. MAGIĆ, Vlado, *Aleksandar Ignacije Mikulić. 1688–1694 = Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ed. Juraj KOLARIĆ, Zagreb, Školska knjiga, 1995, 363–369.

⁷ MARKOV 1944, i. m. 497; MAGIĆ 1995, i. m. 367; MAGIĆ 2016, i. m. 10, 40.

⁸ MARKOV 1944, i. m. 497–498; MAGIĆ 2016, i. m. 10–11.

⁹ A kéziratot ld. Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, III. d. 150. Hivatkozva MAGIĆ 2016, i. m. 40 (67. lj.). Hálával tartozom Lucija Konficknak, aki a kézitról kérésre digitális másolatot készített.

1. a–b ábra. Az Aleksandar Ignacije Mikulić püspök emeltette könyvtárépület (1692) a középpütt álló Bakócz-torony és a délnyugati bástya között (1902–1906): a) az erőd falon kívüli nézőpontból (felső kép); b) a székesegyház felől (alsó kép)

hogy Mikulic a székesegyházban porosodó néhány ezer (!) könyvet ismét használatba vette, új kötéssel látta el, osztályozta és egy újonnan emelt épületben helyezte el.¹⁰ A püspök nyilván nem személyesen végezte ezeket a munkákat, inkább rendeleteiről lehet itt szó. Sajnos Ritter nem tér ki a könyvkötő személyére – nem tartotta lényegesnek, vagy talán ő sem ismerte –, így kilétét homály fedi.

A könyvek újrakötésére vonatkozó igény megalapozott volt. A Ritter leírásában porosnak, elhanyagoltnak lefestett könyvanyag – részben a zágrábi kanonokok hagyatéka – mellett ugyanis kortárs nyomtatott szakirodalommal is rendelkezett a püspökség. A 17. század végén a középkori kéziratokat, kódexeket már nem olvasták a székesegyházi könyvtárba bejáratos kanonokok, még a könyvszerető Mikulic püspök sem; az Európa neves műhelyeiből származó nyomtatványok ellenben elérhető közelségbe hozták a teológiai irodalmat és más tudományágak frissen megjelent munkáit, és mindezeket számos (latin, német, francia, olasz stb.) nyelven, így a művelődni vágyó olvasók elsősorban azokhoz fordultak. Az értékes nyomtatványok átkötése tehát egyrészt állományvédelmi szempontú volt, biztosította a hosszú távú használhatóságot, másfelől egységes, gyűjteményszerű megjelenést adott a polcokon elhelyezett köteteknek.

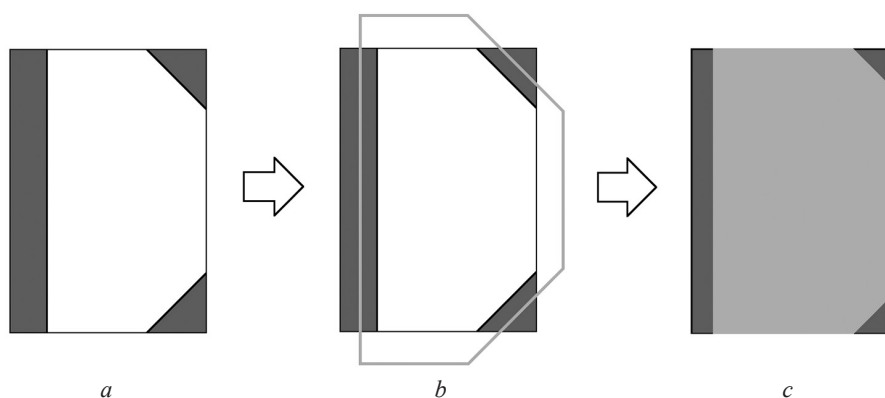
A kötés elkészítésének lépései¹¹ lényegében azonosak voltak minden könyv esetében. A könyvkötő az előzékelt könyvtestet vélhetően még a betáblázás előtt piros-fekete vagy piros-barna fröcskölt élfestéssel látta el. Ezután az üres kartonból vagy összeragasztott nyomtatványhulladékból¹² kivágott papírtáblákat a bordavégek és a bordaközökbe ragasztott pergamencsíkok segítségével a könyvtesthez rögzítette. A kötet gerincére és a táblák sarkaira növényi cserzésű, barna színű bőrt húzott fel, majd ezt követően a bőrfelületekre mindenütt lazán, díszítő jelleggel, sötét színű festéket fröcskölt (2. a ábra).¹³ Ezután a könyvtár használaton kívüli közepes vagy nagy méretű kódexeinek egyikéből kiemelt egy pergamen bifóliót, és kivágott belőle két, a bekötendő könyvtáblát átfogó téglalapot. A téglalap alakú kéziratördékek egyik szélén kb. 45°-os szögben levágta a sarkokat, és miután enyvvel bekente egyik oldalukat, vágott szélükkel rendre ráillesztette

¹⁰ RITTER, Paulus, *Ordo pontificum ecclesiae zagrabiensis*, fol. 10r: „Alexander, liber baro Mikulich de Brokunovci [...] aliquot librorum millia in ecclesia sua inter pulveres neglecta resuscitavit, novisque involucris vestita simul in classes redegit, domum pro illis a fundo extruxit...” Vö. MARKOV 1944, i. m. 493, 497.

¹¹ A könyvkötő munkafázisainak tisztázásához Gy. Molnár Kerstin és Fehrentheil Henriette könyvrestaurátorok írásos és szóbeli közlései alapvető segítséget nyújtottak, amelyet e helyen köszönök meg.

¹² Ld. alább a zágrábi Érseki Szeminárium könyveinek elemzésénél (Nr. 1). Az azonosított Mikulic-féle köteteket a tanulmányban folytatólagosan számozom, és sorszámukkal (Nr.) hivatkozom.

¹³ A fröcskölt színezés a könyvek gerincén, ill. sarkain mára gyakran elhalványodott, de a kötés szétbontásával az eltakart részekben és a könyvtábla kartonján mindig azonosítható. A színezés itt-ott megfogta a még borítatlan táblákat, így bizonyosan a már felragasztott bőron alkalmazta a könyvkötő. Ld. például alább Nr. 32.

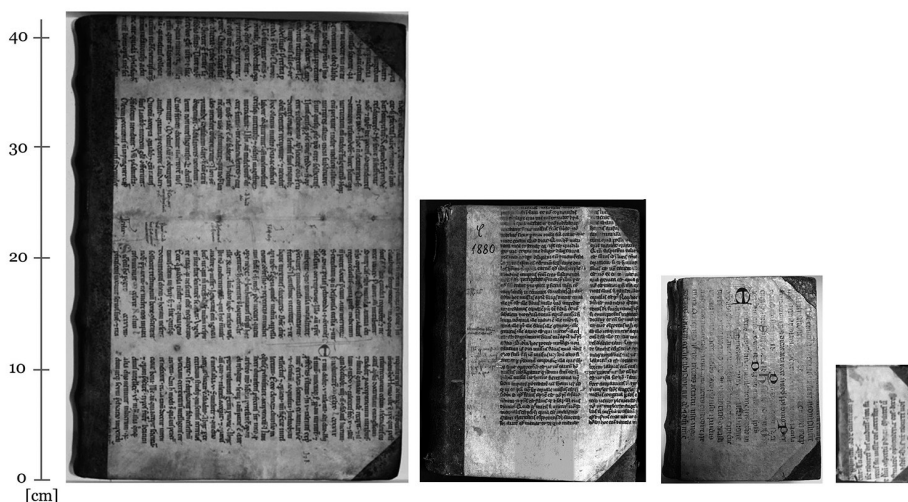

2. ábra. A Mikulić-féle kötés táblájának összeállítása: a) a gerinc és a sarkok bőrözése; b) a kódextöredék méretre szabása; c) a beütés visszahajtása és a könyv előzékelése

azokat az elő- és a háttábla barna bőrral megerősített sarkaira (2. b ábra).¹⁴ A pergament gondosan olyan méretűre szabta, hogy vékony sávban takarják a gerincet borító és a sarkokra erősített barna bőrt. Az egykori kódexlap így a kötés legkülső rétege, vagyis a 17. századi barna bőr a táblán sosem került a középkori pergamen fölé. (Azokon a területeken, ahol a barna bőr az említett módon a pergamen alá lóg, az egykori kódexlap mára általában kopottabb.) Ezután a könyvkötő a pergamen enyvvvel megkent „füleit”, az ún. beütéseket a táblák belső oldalára hajtotta, majd keményítővel kiragasztotta az előzékeket (2. c ábra). A könyv szerzőjét és címét gyakran aranyozással vagy vaknyomással jelezte a gerincen két borda között; ilyenkor a nyomás előtt az arra kiválasztott bordaközt fekete színűre festette. Az ilyesféle feliratozás ugyanakkor el is maradhatott. A polcra helyezett könyv a 17. századi bőrral bevont gerincét mutatta, a kötés középkori része a korabeli könyvtári elrendezésben nem volt szembeutó.

A Metropolitanska knjižnica ősnymtatványainak döntő hányadát, antikváinak és 17. századi nyomtatványainak pedig egy részét a mai napig a szóban forgó kötésben találjuk, 18. századi vagy annál későbbi nyomtatványokon ellenben nem fedezhető fel e típus. Pavao Ritter Vitezović írása mellett e tények is azt erősítik, hogy az átkötés Mikulić püspök alatt, az 1692-ben történt költözködés idején kezdődhetett el. A kötetszám alapján nem zárható ki, hogy a könyvkötői munka

¹⁴ Ilyesféle „módosított félbőr” kötetst máshonnan is ismerünk, de azok megvalósítása (anyaghasználat, díszítések stb.) némiképp eltér a zágrábitól. Vö. Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, 1251 a, <https://fragmentarium.ms/overview/F-d6bl>. Itt jelentős különbség, hogy a bőrözés vaknyomást kapott, a sarkokat pedig a fragmentumra ragasztották. (Czagány Zsuzsának köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a példaként idézett lengyel töredékre.) A könyvkötői munka látható jegyein túl a táblákon lévő középkori írásmű azonosítása, a hozzá tartozó további töredékek ismerete ugyancsak megerősítheti egy történeti kötés zágrábi eredetét.

3. ábra. Különböző méretű (2°, 4°, 8°, 16°) könyvek Mikulić-féle kötésben

a főpap 1694-ben bekövetkezett halála után utódja, Želišćević püspök idején is folytatódott.¹⁵ A könyvkötői technika mindazonáltal nem változott: a katedrális nyomtatványai a 17. század végén mind azonos típusú kötésbe öltöztek.

A kötetek mérettartománya széles: készültek ívrét (2°), negyedré (4°), nyolcadrét (8°), sőt tizenhatodré (16°) méretű kötések is (3. ábra).

A kötéstípus kutatása során mindössze néhány rendhagyó megoldással találkoztunk. Kis méretű könyvek esetében például olykor elmaradt a sarkok bőrrrel való megerősítése; ezeknél az egész tábla pergamenborítású, és csak a gerinc készült 17. századi bőrből.¹⁶ Ha egy nagyobb méretű könyvtáblához egy kisebb fölióméretű kézirat állt épp rendelkezésre, a könyvkötő széthajtott bifóliókkal dolgozott.¹⁷ Arra is van példa, hogy az egységes megjelenés kedvéért egy korábbi fatáblás, vaknyomásos bőrkötés kapott a fentebb leírt módon – mintegy második réteggént – újabb sarkokat, gerincet és középkori kéziratföredék-borítást.¹⁸ Ez utóbbi nagyon ritka, a köteteket jellemzően papírkarton tábla fedi, ahogy erre fentebb kitértünk. A rendhagyó megoldás ugyanakkor bizonyítja, hogy Mikulić püspök megrendelésének hangsúlyos szempontja volt az egységes könyvtári arculat. A nyomtatványok margója ma sok esetben túlságosan keskeny, ami arra utal, hogy jelenlegi kötésük készítése során már egy korábban körbevágotott kötetet

¹⁵ A püspök életrajzát ld. SEKULIĆ, Ante, *Stjepan Selišćević, 1694–1703 = Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ed. Juraj Kolarić, Zagreb, Školska knjiga, 1995, 371–375.

¹⁶ Ld. alább Nr. 2, 34.

¹⁷ Ld. alább Nr. 15, 25, 26, 51, 53, 54, 64–67, 70.

¹⁸ Ld. alább Nr. 29.

kellett méretre igazítani, vagyis a jelenlegi kötésük nem az első, hanem legalább a második.¹⁹

A kötéstípushoz tartozó köteteken többféle kéziratból származó kódextöredéket fedezhetünk fel. Vannak köztük liturgikus tartalmú, részben kottás könyvek (breviáriumok, misszálék, pontifikále stb.) töredékei, valamint bibliák, kommentált szentírási és jogi szövegek, patrisztikus művek, egyéb traktátusok részletei, csillogászati táblázat.

A könyvkötő munkájának egy további sajátosságára derült fény, miután 2019 januárjában egy nagy értékű, 13. századi esztergomi kottás breviáriumkötet (*Breviarium notatum Strigoniense*, BNS II) összetartozó fragmentumait sikerült azonosítani a könyvkötések egy részén.²⁰ A töredékek eredeti sorrendjének meghatározása során ismertük fel, hogy a könyvkötő az egykori kódex bifólióinak darabjait rendre a bekötendő könyv elő- és háttábláira ragasztotta, tehát szisztematikusan dolgozott. Képzeljük el a munkafolyamatot! A mester levágott egy ívfüzetet a kódexből, kihajtotta, és elkezdett dolgozni a kéznél lévő legbelső bifólióval. A kötés elkészültével a könyv két táblájára az egykori kézirat folytatólagos vagy nagyon közeli anyaga került. Miután a könyvkötő a veszteségként leeső töredékeket eldobta, munkáját a maradék ívfüzet belső bifóliójával folytatta. Annak tartalma azonban már nem volt folytatólagos, hanem szimmetrikusan vette körül az előbbi bifólióét. És így tovább. Nyilvánvalóan az ívfüzet utolsó bifóliójába kötött könyv tábláin lévő töredékek tartalma között tapasztalható a legnagyobb hiány. Mindez nagy segítség a mai kutató számára, ugyanis a könyvkötő következetessége miatt a hordozókönyvek őrzik, és rekonstruálhatóvá teszik a töredékeiben fennmaradt kéziratok egykori ívfüzet szerkezetét, valamint igazolhatják a töredékek tartalmi alapon feltételezett sorrendjének helyességét. Egyes esetekben (például tartalom alapján bizonytalanul besorolható töredékeknél) e 17. század végi munkamódszer semmi mással nem helyettesíthető támpontot ad az egykori kéziratok rekonstrukciójához.

*

¹⁹ A könyvtest újrakötés előtti körbevágása során olykor sérültek a korábbi kézírásos bejegyzések, ld. pl. alább Nr. 30.

²⁰ A kódex azonosításának és rekonstrukciójának részletes leírását ld. SZOLIVA Gábor OFM, *Secunda pars breviarii – A 13. századi esztergomi breviárium kottás szanktoráléjának rekonstrukciója felé* = Magyar Könyvszemle, 135(2019), 307–330; SZOLIVA, Gábor, OFM, *Treasures Uncovered in the Library of the Archdiocese and the Cathedral Chapter of Zagreb. Reconstructing the Sanctorale of Esztergom Cathedral's 13th-Century Notated Breviary* = *Arti musices*, 52(2021), 2, 235–260; online: <https://hrcak.srce.hr/en/clanak/392864>.

A kötéstípus sajátosságainak áttekintése után tisztáznunk kell egy terminológiai kérdést.

A 19. századi és a 20. század eleji könyvtörténettel foglalkozó szakirodalomban nem kapott különösebb figyelmet a szóban forgó zágrábi kötés.²¹ Dragutin Kniewald egy 1941-ben írt tanulmányában Mikulić püspökről megjegyzi, hogy a könyvtárhoz tartozó, „minden kötés nélkül való könyvet bekötetett”.²² Ugyanitt említi, hogy e püspök rendelte meg az elhasznált vagy elveszett kötésű szerkönyvek „jellegzetes barnabőr kötésé”-t. Példának a Metropolitanska knjižnica MR 126 jelzetű kéziratát (*Szent Margit-szakramentárium*) hozza, amely azonban egész bőr kötésű, tehát Kniewald a liturgikus könyvekről szólva biztosan nem az általunk vizsgált kötésekre gondolt.

A típus pontosabb körülhatárolását a Metropolitanska knjižnica korai nyomtatványainak 1966 után elkezdődött tudományos feldolgozása készítette elő. A munkafolyamat fontos eredményeként Šime Jurić 1984-ben publikálta a gyűjtemény ősnymtatvány-katalógusát. A szóban forgó kötésekre a „Metropolitanski uvez” (magyarul „Metropolitana kötés” vagy esetleg „érseki kötés”) szókapcsolattal utalt, és ezzel már kötéstípust definiált.²³ A terminust a jelenlegi őrző könyvtár horvát nevéből (Metropolitanska knjižnica) vagy annak latin megfelelőjéből (Bibliotheca Metropolitana) származtatta. Vladimir Magić a könyvtár antikváiról 2005-ben megjelentetett katalógusában ugyancsak ezen elnevezést használja („Uvez: metropolitanski”), könyve bevezetőjében pedig röviden vázolja a kötések jellegzetességeit.²⁴

Az 1980-as években a kötéstípust Magyarországon is azonosították: Mezey László professzor és a Fragmenta Codicum Kutatócsoport (ma ELKH–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport) munkatársai két budapesti gyűjteményben, az Egyetemi Könyvtárban (ma ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár) és a Központi Szeminárium könyvtárában (ma a Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtára) találkoztak a csoporthoz tartozó kötetekkel, ám azok zágrábi eredetére

²¹ Nem említi Mikulić püspök új könyvtárépülete kapcsán a könyvkötéseket KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1856, i. m. 67–68. Ugyancsak említés nélkül hagyja Ivan Znika örkanonok (1687–1706) életrajzában a könyvtár nyomtatványainak újrakötését IVANČAN, Ljudevit, *Podatci o zagrebačkim kanonicima od 1193. do 1924.* Arhiv Zagrebačke nadbiskupije, kiadatlan kézirat, 615–622 (nr. 825). A káptalan történetéről szóló átfogó munkájában sem tér ki rá, ld. Uő, *Zagrebački kaptol (1093–1932)* = *Croatia Sacra*, 2(1932), 216–219. Köszönettel tartozom Stjepan Razumnak, aki segített hozzájutni Ivančan kiadatlan munkájához, és felelt a zágrábi kanonokokra vonatkozó kérdéseimre, valamint Davor Ferkovićnak, aki Ivančan káptalantörténeti munkájáról fotókat készített számomra.

²² KNEWALD Károly, *Esztergomi Benedictionale (XI. század)* = *Magyar Könyvszemle*, 65(1941), 213–231, különösen 229. Ld. még KNEWALD, Dragutin, *Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa*, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1944, 107 (26. lj.).

²³ JURIĆ, Šime, *Katalozi inkunabula crkvenih ustanova u Hrvatskoj: I. Zbirka inkunabula Metropolitanske knjižnice u Zagrebu* = *Croatia Christiana periodica*, 8(1984), No. 13, 154–215. Online: <https://hrcak.srce.hr/clanak/145637>.

²⁴ MAGIĆ, Vladimir, *Katalog knjiga XVI. st. u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu*, Zagreb, Hrvatski državni arhiv, 2005, 8, 11, 14. Ld. még MAGIĆ 2016, i. m. 40–41.

akkortájt nem derült fény. Mezey figyelt fel arra, hogy a két gyűjtemény 15 kötetet azonos módon kötötték be, tehát közös mester („compactor communis”) munkái lehetnek. Észrevételét a szemináriumi töredékanyag 1988-ban kiadott katalógusa tette közzé.²⁵

A névtelen zágrábi könyvkötő(k) kötése, miként alább látni fogjuk, jelentős számban megtalálhatók több horvátországi és magyarországi gyűjteményben. Az egyes könyvek egykor kivétel nélkül a zágrábi székesegyházi könyvtár állományához tartoztak, és ugyanúgy 1692 körül kapták kötésüket, mint a törzsgyűjteményben lévő társaik, csak a történelem elsodorta őket korábbi őrzési helyükről. Jobbára azt megelőzően kerülhettek el a székesegyház mellől, hogy a zágrábi egyházmegye érsekség rangjára emelkedett (1852), és könyvtára megkaphatta a „Metropolitanska” vagy „Metropolitana” jelzőt.²⁶ A horvát szakirodalomban ez idáig a törzsgyűjtemény mai nevére utaló „Metropolitanski uvez” kifejezést használták a sajátos kötéstípus jelölésére,²⁷ hiszen ilyesféle könyvek a Metropolitanska knjižnica állományából voltak ismertek. A jelen kutatás során azonosított kötetekre ellenben, amelyek a Mikulić-féle könyvtárból javarészt 1852 előtt – a gyűjtemény névváltoztatását megelőzően – kerülhettek el, e megnevezés nem alkalmazható. Célszerűnek látszik ezért egy új terminust bevezetni, amely a törzsgyűjtemény szóban forgó kötéseit és az azonos eredetű, ma más intézményekben őrzött köteteket egyaránt jelöli. Sajnos az 1692 körül dolgozó könyvkötő(k) név szerint nem ismert(ek), így a leginkább kézenfekvő elnevezés használatáról le kell mondanunk. A típusra leginkább a megrendelő püspök, Aleksandar Mikulić nevével hivatkozhatunk. Ahogy korábban felvetettük, a püspök halála után nem sokkal készülhetett ugyan még ilyesféle kötés, de azok kivitele teljességgel meg egyezett a korábbiakéval. Mindezek fényében a típus megnevezésére ezentúl – Vladimir Magić egyetértésével – az „uvez biskupa Mikulića” vagy „Mikulićev uvez”, vagyis „Mikulić-féle kötés” terminust használjuk.

²⁵ *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis*, rec. Ladislaus Mezey, Bp., Akadémiai, 1988 (*Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae*, I/2), 218 (2. c. jelű csoport). – Az Egyetemi Könyvtár töredékeit és hordozóit ld. *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, rec. Ladislaus Mezey, Bp., Akadémiai, 1983 (*Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae*, I/1). – A kötéstípusok azonosításának a provenienciakutatásban játszott szerepéről ld. még Sz. KOROKNAY Éva, BOROSS Klára, *Kötéskutatás Magyarországon, Proveniencia és kötés kapcsolatának tanulságai az Egyetemi Könyvtárban = Ars Hungarica*, 17(1989), 1–2, 57–61.

²⁶ Ahogy lentebb kitérünk rá, az 1847-ben elfogadott szabályzat még „Bibliotheca cathedralis ecclesiae Zagradiensis” névvel hivatkozik a gyűjteményre. Ld. erről MAGIĆ 2016, i. m. 13. Ivančan vélhetően tévesen tulajdonítja Mikulić püspöknek a könyvgyűjtemény ma is használatos elnevezését, ld. IVANČAN 1932, i. m. 217, vö. MARKOV 1944, i. m. 497. A könyvtár névváltoztatásának időpontjáról sajnos a szakirodalom hallgat, még az évet sem ismerjük.

²⁷ Ld. JURÍĆ 1984, i. m.; MAGIĆ 2005, i. m.; MAGIĆ 2016, i. m.

*A székesegyházi könyvtár sorsa a 18. század elejétől a 20. század végéig
– a kötetek elvándorlásának lehetőségei*

A székesegyház könyvtára történetének egyik legvirágzóbb időszakát élte Maksimilijan Vrhovac püspök (1787–1827) alatt,²⁸ aki igyekezett az állományt tovább növelni a plébániákon lévő régi könyvek összegyűjtésével és meglévők újabb, gondos rendezésével. Az ő idejében született országgyűlési döntés az akadémiai és a püspöki könyvtár nyilvánossá tételéről (1808). A gyűjtemény ténylegesen csak 1846-ban nyitotta meg kapuit a szélesebb olvasóközönség előtt, Juraj Haulik püspök (1837–1869) alatt.²⁹ A nyilvánossá válás után, 1847-ben elfogadták a könyvtáros feladatait megfogalmazó szabályzatot (*Instructio bibliothecaris Bibliothecae cathedralis ecclesiae Zagrabienensis*), amely jórészt a Želiščević-féle konstitúciókon nyugodott, és amelynek értelmében a könyveket kizárólag az olvasóteremben volt szabad olvasni, és csak kivételes esetben vihették ki azokat az épületből. (Az 1695-ös konstitúció szerint kizárólag kanonokok használhatták a könyvtárat, és csak püspöki engedéllyel vihettek el könyvet az állományból.) Egy 1869-ben készült főegyházmegyei felmérés hírt ad a könyvtár épületéről, a raktárakkal szomszédos olvasóteremről, a könyvtáros dolgozószobájáról, és megjegyzi, hogy minden helyiség kiváló karban van. Sajnos 1880-ban a nagy zágrábi földrengés a katedrális és a város egyéb épületei mellett a könyvtárat is károsította, és ekkortól a gyűjtemény jövője egyre bizonytalanabbá vált. A káptalan anyagi lehetőségei ugyanis teljesen kimerültek a katedrális két évtizedes újjáépítésében (1880–1902), és közben a romló állagú régi könyvtáráépület nem tudta többé eredeti funkcióját betölteni. A Mikulić-féle építmény sorsa egy öt éven át húzódó „városfejlesztési vita” során pecsételődött meg: felmerült ugyanis a katedrális újjáépítése után, hogy az épületet körülvevő erőd nyugati oldalát megnyitva a kéttornyos neogótikus homlokzat jobban érvényesülne, és a templom előtti tér felől könnyebben megközelíthető volna. A számos ellenfelet szerzett javaslat végül 1906-ban győzedelmeskedett, és még ebben az évben elkezdték a romos nyugati védfal, a Bakócz-torony és a könyvtáráépület elbontását. Az értékes könyvállomány 1906 augusztusáig a régi épületben várta jobb sorsát, majd a bontási munkálatok kezdete előtt átmenetileg egy közeli kanonokházban (Kaptol 28) talált otthonra. Csak 1916-ban költözhetett át jelenlegi helyére, a Marulićev téren 1913-ban átadott új szecessziós épületbe, ahol a Kraljevska sveučilišna knjižnica (Királyi Egyetemi Könyvtár) kapott elhelyezést, és amelynek különgyűjteményévé vált a Metropolitanska knjižnica. Az anyaintézmény jogutódja, a Nacionalna i sveučilišna knjižnica (Nemzeti és Egyetemi Könyvtár) 1995-ben új épületbe köl-

²⁸ Életrajzát ld. KOLARIĆ, Juraj, *Maksimilijan Vrhovac, 1787–1827 = Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ed. Juraj Kolarić, Zagreb, Školska knjiga, 1995, 427–443.

²⁹ Életrajzát ld. MARUŠEVSKI, Olga, *Juraj Haulik, 1837–1869 = Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ed. Juraj Kolarić, Zagreb, Školska knjiga, 1995, 461–473.

tözött, és helyére a Hrvatski državni arhiv (Horvát Állami Levéltár) került, de a Metropolitanska knjižnica anyagát ekkor már nem mozgatták.³⁰

Az egykor a törzsgyűjteményhez tartozó, de ma annak falain kívül felbukkant könyveket horvát és magyar állami gyűjtemények, valamint egyházi könyvtárak őrzik. Nem lehetetlen, hogy magánkézben is található ilyesféle könyv, de erről nincs tudomásunk. Mikor kerülhettek el az eredeti őrzőhelyről? Majdnem biztosak lehetünk abban, hogy 1914 után Mikulić-kötésű könyv nem került ki a Metropolitanska knjižnica anyagából. (Az 1987-ben történt sajnálatos lopás, amely 130 könyvet érintett, elsősorban a Valvasor-féle gyűjteményt csónkította.)³¹ Az egykori Mikulić-féle épületből való kiköltözés (1906) és a tízéves átmeneti állapot bizonyára nem kedvezett a könyvanyagnak, azonban az átszállításra a neves történész, Ljudevit Ivančan és az akkori könyvtáros, Dragutin Peček gondosan felügyeltek, sőt az akkori állapotnak megfelelő katalógus is készült (1907).³² Ezek miatt ekkortájt sem feltételezhetünk lényeges állományvesztést. A nagy földrendezés (1880) és a költözés közötti időben kérdéses lehetett ugyan a gyűjtemény biztonsága, az épülettel szinte alig törődtek, ám illetéktelen behatolásról nem tudunk.³³ A könyvtár nyilvános gyűjteményként való működésének időszakában (1846–1880) már nagyobb eséllyel kerülhetett el Mikulić-kötésű könyv a gyűjteményből: bár szigorú szabályok szerint és csak kivételes esetben volt mód kölcsönzésre, az esetlegesen vissza nem juttatott könyvek – magán- vagy egyházi személyek hagyatékeként – később közgyűjteményekbe kerülhettek, vagy el is veszhettek. Mindezekon túl a könyvtár állományának jelentősebb szóródására a Mikulić-féle épület átadása és a könyvtár nyilvánossá tétele között (1692–1846) volt leginkább esély.

A kutatásunk szempontjából jelentős másfél évszázad során, a 18. században és a 19. század első felében a könyvtárat hivatalosan zágrábi kanonokok használhatták munkájuknak vagy érdeklődésüknek megfelelően. Tartósabb kölcsönzés esetén nevüket beírták a kötetekbe („ad usum”),³⁴ és előfordulhatott, hogy haláluk után e könyvek nem kerültek vissza a törzsgyűjteménybe.³⁵ Ebben az időszakban talán egyetemi peregrinációhoz is kaphattak kölcsön könyveket arra érdemes studensek³⁶ vagy a külföldi univerzitások mellett működő horvát kollégiumok rektoraiként szolgáló zágrábi kanonokok.

³⁰ A 18–20. századi könyvtártörténetet részletesen ld. IVANČAN, Ljudevit, *Metropolitanska knjižnica u Zagrebu = Narodna starina*, 4(1925), 10, 191–193. Online: <https://hrcak.srce.hr/clanak/90033>; IVANČAN 1932, i. m. 216–219; vö. JURIĆ, STRUGAR, ČORIĆ 2011, i. m.; MARKOV 1944, i. m. 498–503; MAGIĆ 2016, i. m. 11–15. Az 1847-ben elfogadott *Instructio bibliothecaris...* szövegét ld. MARKOV 1944, i. m. 499–500.

³¹ MAGIĆ 2016, i. m. 43.

³² Ld. még erről IVANČAN 1932, i. m. 217–218.

³³ IVANČAN 1932, i. m. 217.

³⁴ Ld. alább Nr. 16.

³⁵ Ld. alább Nr. 16, 35.

³⁶ Ld. a nagyszombati egyetemi peregrináció részleteit alább az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár emlékeiről szóló részben.

A Bécsben működő Collegium Croaticum Viennense (1624–1784) egykori könyvtárában fennállása alatt őrizhettek zágrábi kötésű könyveket. Az anyaintézmény II. József uralkodása alatt (1780–1790) történt feloszlása után jobbra a 18. századi nyomtatványok kerültek vissza Zágrábba,³⁷ és e könyvek természetesen nem Mikulić püspök rendelete nyomán kaptak kötetet. Van azonban némi esély arra, hogy a kollégiumi könyvtár régebbi (talán részben Mikulić-kötésű) könyveit Bécsben értékesítették, és így ottani közgyűjteményekben ma is megtalálhatók, de erről egyelőre nem sikerült meggyőződni.³⁸

Hasonlóképpen a bolognai Collegium Illyricum-Hungaricum (1531–1781)³⁹ egykori könyvtárában is olvashattak zágrábi eredetű könyveket. Sajnos a gyűjtemény a bécsihez hasonló sorsra jutott: 1781-ben a kollégium feloszlása után a könyveket (részben vagy egészben) eladták Bolognában egy antikváriusnak, aki vélhetően helyben értékesíthette azokat tovább. Érdemes lehet emiatt a város régi könyves gyűjteményeiben – a bécsi kollégiumi könyvtárnál vázolt gondolatmenet alapján – zágrábi köteteket keresni.⁴⁰ A 15. századi alapítású és napjainkban is működő római Pontificio Collegio Croato di San Girolamo könyvtárában ma nem található egyetlen Mikulić-féle kötés sem.⁴¹

Az egyetemi peregrináció természetesen ellenkező irányú könyváramlást is okozott: a zágrábi klerikusok külföldi tanulmányaik során saját részre vásárolt (és ott bejegyzéssel ellátott) könyveiket rendszerint hazavitték, és ezek később

³⁷ MIKŠIĆ, Vlado, *Knjižnica Nadbiskupskog bogoslovnog sjemeništa = Tkalčić: Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 1(1997), 443–444. Bővebben ld. alább a zágrábi szeminárium köteteinek leírásánál. Vö. alább Nr. 19.

³⁸ A bécsi kollégium könyvtárának köteteiről többféle írásos emlék is fennmaradt. A Kálmándi Kristóf zágrábi kanonok által készített 1650-es inventárium vázlatos áttekintést nyújt a korai állományról, ld. DOČKAL, Kamilo, *Hrvatski kolegij u Beču. Collegium Croaticum Viennense 1624–1784*, Wien, Zagreb, Hrvatski povijesni institut u Beču, 1996, 129–130. Ez időben nyilvánvalóan nem lehetett még Mikulić-kötésű könyv Bécsben. A káptalan által 1735. november 12-én jóváhagyott kollégiumi könyvtári felmérés idején azonban már igen. Az utóbbi inventárium a jövőbeli kutatáshoz jól használható, részletes, a könyveket a polcok rendjében közlő, szerzőt és címet megjelölő lista, ld. DOČKAL 1996, i. m. 283–290. A rektor irodájában az 1740-es években tárolt könyvekről ugyancsak ismerünk két listát a kollégiumi évkönyvek lapjairól, ld. DOČKAL 1996, i. m. 302–303 és 308. E helyen köszönöm meg Fazekas István és Oross András szíves útmutatásait, amelyek kijelölték az esetlegesen Bécsben maradt zágrábi könyvek felkutatásának módszerét. Remélhetőleg mielőbb sor kerül e könyvanyag ellenőrzésére.

³⁹ A kollégium évkönyveinek modern kiadását ld. *Annali del Collegio Ungaro-Illirico di Bologna 1553–1764*, ed. Maria Luisa Accorsi, Gian Paolo Brizzi, Bologna, Cooperativa Libreria Universitaria Editrice Bologna (CLUEB), 1988.

⁴⁰ A bolognai kollégiumra vonatkozó levéltári dokumentumokat a Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu őrzi *Acta Collegii Bononiensis* név alatt; a könyvtár 18. századi inventáriumai ugyanott az *Acta Capituli Saeculi XVIII* iratanyagban bukkannak fel. Az ott felsorolt művek kötését kell tehát a jövőben ellenőrizni a bolognai régi könyves gyűjteményekben. Köszönetet mondok Daniel Premernek, aki felhívta a figyelmemet az inventáriumokra, és rendelkezésemre bocsátotta a róluk készült fotóit.

⁴¹ E helyen köszönöm meg Marko Đurin rektor úr szíves segítségét, aki az intézmény könyvtárának 15–17. századi nyomtatványait kérésre ellenőriztette.

hagyatékuk részeként egyházmegyei tulajdonba kerültek. Ha minderre 1692 előtt került sor, a könyvek Zágrábban Mikulić-féle kötést kaptak; külföldi várost említő bejegyzéseik csupán korábbi történetük egy szakaszáról vagy vásárlásuk helyszínéről vallanak.⁴²

A katedrális könyvtárának egyes kötetei azáltal is elkerülhettek Zágrábból a jelzett időszakban, hogy az egyházi hierarchiában egyre magasabb rangot szerzett kanonokok magukkal vitték kölcsönvett könyveiket távolabbi szolgálati helyeikre, akár más egyházmegyékbe. Vélhetően ilyesféle úton került például Kalocsára a ma ott őrzött zágrábi kötetek egy része.

Végül ugyancsak erre az időszakra, a nyilvános könyvtári működést megelőző másfél évszázadra tehető néhány szerzetesi kölcsönzés. Pálosok 18. századi bejegyzésével ellátott vagy épp ma is ferences könyvtárban őrzött könyvek tanúskodnak arról, hogy ilyesmi kivételes esetben előfordult.⁴³ A kötetek láttán feltételezhetnénk ugyan, hogy a püspöki könyvkötő 1692 körül rendi megbízást is teljesített, ennek valószínűségét azonban jelentősen csökkenti a fennmaradt emlékek kis száma. Még a zágrábi ferenceseknél is – akik a könyvtár közvetlen közelében laktak – csak két kötet maradt fenn.⁴⁴ Az egyetlen ismert pálos használatú könyvben a possessorbejegyzések jelzik, hogy egy zágrábi példány került rendi tulajdonba.⁴⁵ Magyarázatul szolgálhat egy Ivančan által említett adat: Grgur Paravigić könyvtáros számára 1704-ben előírás volt, hogy a gyűjteményt délelőtt és délután két órán át tartsa nyitva, hogy „papok és szerzetesek” használhassák.⁴⁶ E használatba esetenként a kölcsönzés is beletartozott, és a könyveket bizonyára nem vitték vissza minden esetben a könyvtárba... Jezsuita kölcsönzésről egyelőre nincs adatunk.⁴⁷

Számolnunk kell a székesegyházi állomány bizonyos részének megsemmisülésével is. Zágráb lakóházai a 17–18. században jobbra fából készültek, zsindely- vagy szalmafedésűek voltak, és a nemesség is csak a 18. században kezdett döntően téglából építkezni. Ennek következtében nem volt ritka a város jelentős részére kiterjedő tűzvész (1624, 1645, 1674, 1706, 1731). Az 1624-es és az 1645-ös tűzvészek elérték ugyan a katedrális, az ott őrzött könyvanyag mégsem szenvedett komolyabb károkat. Az 1674-es esetről megjegyzik, hogy a lángok elharapozása közben eleredt az eső, és így a káptalani városrész (Kaptol) megmenekült a katedrálissal együtt.⁴⁸ A Mikulić-féle épület tudomásunk szerint egyszer sem kapott

⁴² Ld. alább Nr. 24, 51(?), 60.

⁴³ Ld. alább Nr. 33, 34, 37, 61.

⁴⁴ Ld. alább Nr. 33, 34.

⁴⁵ Ld. alább Nr. 61.

⁴⁶ IVANČAN 1925, i. m. 192. Paravigić életútjáról ld. még a 118. lábjegyzetet.

⁴⁷ A Knjižnica 'Juraj Habelić' anyagában ma nem található Mikulić-kötésű könyv. E helyen köszönöm meg Zvonimir Marinović SJ szíves segítségét, ami lehetővé tette a könyvtár anyagának átvizsgálását

⁴⁸ A zágrábi tűzvészek krónikáit részletesen ld. IVANČAN, Ljudevit, *Požari Zagreba XVII. i XVIII. stolj.* = *Bogoslovska Smotra*, 19(1931), 1, 78–92; PETRIĆ, Hrvoje, *Fire and Urban Environ-*

lángra, állományát legfeljebb a könyvtáron kívül károsíthatták a 18. század elején pusztító várostűzek. A káptalani városrészt sújtó tűzvészek alkalmával ugyanis, amennyiben a kanonokok otthonában (püspöki engedéllyel) kölcsönkönyvek voltak, minden bizonnyal megsemmisültek a többi éghető berendezési tárggyal együtt. Az 1706. június 14-én kitört tűzvész során például, amely korábban nem látott méreteket öltött, az egész felsőváros elhamvadt a kanonokházak nagyobb részével és a bennük őrzött ingóságokkal együtt.⁴⁹ Ivan Znika örkanonok háza is teljesen kiégett, csak némi pénzt tudott magával vinni az összedőléssel fenyegető épületből.⁵⁰ (Ekkor semmisült meg a kapucinus rendház régi könyvállománya is.⁵¹) Az 1731. május 30-án kitört tűzvész csak kevéssel volt enyhébb lefolyású. Akkor a kedvezőtlen szélirány miatt a tűz a jezsuita templomtól a ferences templom és a kanonokházak felé terjedt, és ez utóbbiak jelentős részét elpusztította az esetlegesen ott tárolt könyvtári könyvekkel együtt.⁵²

A jelen kutatás eredményei

Az alábbiakban a horvát és a magyar gyűjteményekben újonnan azonosított Mikulić-kötésű könyveket vesszük sorra intézményenként. Kutatásunk jelen állása szerint a törzsgyűjteményt (Metropolitanska knjižnica) nem számítva Zágrábban négy, Szamoborban egy könyvtár, valamint Budapesten két, Kalocsán pedig egy könyvtár őriz ilyen típusú könyveket. A tételes közlés előtt áttekintjük az egyes gyűjtemények történetének azon eseményeit, amelyek szerepet játszhattak a könyvek odakerülésében, valamint ahol lehetséges, az utólagos bejegyzések és egykori tulajdonosok alapján igyekszünk a kötetek útját is feltérképezni. Ezután a könyvek részletes leírása következik. A 70 azonosított kötetet a könnyebb hivatkozhatóság kedvéért a gyűjteményeken átívelően folytatólagosan számozzuk (**Nr.**). A leírásokban a kötet jelzete (**Sig.**), szerzője és címe (**Tit.**), a kiadás adatai és mérete (**Ed.**) szerepelnek, valamint a kötésen lévő fragmentum tartalma (**Frag.:** [előtábla | háttábla]) és kora, a kötet possessorbejegyzése (**Poss.**), korábbi katalógusbeli leírása vagy annak híján egy másik példány leírása (**Cat.**) és esetenként megjegyzés (**Notae**).

ment in Early Modern Cities and Towns of Croatian and Slavonian Kingdom = Review of Croatian History, 4(2008), 1, 111–130.

⁴⁹ PETRIĆ 2008, i. m. 122–123; IVANČAN 1931, i. m. 88–90.

⁵⁰ IVANČAN 1924, i. m. 619–620 (nr. 825).

⁵¹ A kapucinus könyvtárat 1706-os pusztulása után újra alapították, és nem zárhatjuk ki, hogy állományába székesegyházi eredetű (kölcsönvett) kötetek is kerültek, bár egyet sem ismerünk közülük. A rend 1789-es jozefinista abolíciója nyomán könyveit a pesti Egyetemi Könyvtárba akarták vinni, azonban a magas szállítási költségek miatt ez elmaradt. Később Maksimilijan Vrhovac püspök (1787–1827) alatt csökkent az állomány, és egy része Varasdra került. Ld. erről részletesen MIKŠIĆ, Vlado, „*Der Josephinismus in der Diözese Zagreb*” zwischen 1780 – 1790, doktori disszertáció, Wien, Universität Wien, Katholisch-Theologische Fakultät, 2013, 288–289.

⁵² PETRIĆ 2008, i. m. 123; IVANČAN 1931, i. m. 90–92. Ismerünk tűzvészből kimentett Mikulić-kötésű könyvet, ld. alább Nr. 21.

Zágráb, Érseki Szeminárium könyvtára
(*Knjižnica Nadbiskupskog bogoslovnog sjemeništa u Zagrebu*)

Teológiai oktatás Zágrábban az egyházmegye alapításától, vagyis a 11. század végétől feltételezhető, a szoros értelemben vett papképzés alapjait azonban a Tridentinum (1545–1563) előírásai nyomán, 1576-ban alapított káptalani szeminárium (*Seminarium venerabilis Capituli Zagradiensis*) vetette meg. Az intézmény szerepét 1783-ban a jozefinista elvek szerint állami közreműködés mellett létesített *Seminarium Generale* vette át. A 18. század végén a kispapok számának növekedése miatt bővített épületben könyvtárról is igyekeztek gondoskodni. Ekkor került Zágrábba a II. József (1780–1790) alatt felosztatott külföldi horvát kollégiumok könyvtárának egy bizonyos hányada. Nagyobb részben Bécsből, a *Collegium Croaticum Viennense* anyagából, kisebb részben Bolognából, a *Collegium Illyricum-Hungaricum* könyvtárából érkeztek kötetek, és ezek főképp a szemináriumot gazdagították. Emellett különféle egyházi gyűjteményekből és hagyatékokból származó könyvekkel igyekeztek feltölteni a papnevelde polcait. Az Érseki Szeminárium mai állományának főként 17–18. századi kötetekből álló legrégibb részét tehát egykori kanonokok, szeminárium tanárok, professzorok ajándékai és hagyatékaik teszik ki. Korábbi katalógusok hiányában a könyvek bekerülésének idejét és módját kizárólag az ex librisek és a possessorbejegyzések tanulmányozásával lehet megállapítani.⁵³

Kutatásunk során a könyvtár említett régi állományában 32 Mikulić-féle kötésben lévő könyvet sikerült azonosítani.⁵⁴ A nyomtatványok többségének címlapjára a szeminárium modern könyvtári pecsétje (*KNJIŽNICA NADBISK. SJEMENIŠTA ZAGREBAČKOGA*) került; ezeket a possessoroknál külön nem tüntetjük fel, csak a 19. századi, vagy annál korábbi tulajdonosok bejegyzéseit említjük.

Nr. 1 – Sig.: 111 – **Tit.:** Paulus Sherlogus [Paul Sherlock], SJ, *Cogitationes in Salomonis Cantorum Canticum... Volumen tertium* – **Ed.:** Venetiis: Ex Typographia Francisci Baba, 1641; 2° – **Frag.:** *Decretum Gratiani cum apparatu Bartolomaei Brixienensis* [Pars II Causa XIV Qu. 6 Cap. 1 – Causa XV Qu. 1 | Pars II Causa XVI Qu. 3 Cap. 9–15], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC⁵⁵ – **Notae:** A háttábla töredéke felhasadt, jól kivehető, hogy a papírtábla tömbösített nyomtatvány-töredékekből készült. A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 10, 26, 27, 54.

⁵³ A könyvtár történetének idézett részleteit és a donátorokat azonosító kutatás összefoglalását ld. Mirkšić 1997, i. m. 431–455; Koščak, Anđelko, *Knjižnica Nadbiskupsko bogoslovnog sjemeništa = Vjesnik biskupa Langa*, 39(2009), Broj 118, 29–30. A szeminárium 18. század végi történetéről ld. Mirkšić 2013, i. m. 139–144.

⁵⁴ Hálás köszönettel tartozom Željko Faltak rektor úrnak kutatásom engedélyezéséért, valamint Maša Dina Klisura Šulj könyvtárosnak a feltáró munka során és a fényképes dokumentációhoz nyújtott nagylelkű segítségéért.

⁵⁵ <https://www.ustc.ac.uk/editions/4011479>

Nr. 2 – Sig.: 409 – **Tit.:** Hieronymus Osorius Lusitanus [Osório, Jerónimo], *De Gloria libri quinque. De nobilitate civili et Christiani libri totidem* – **Ed.:** Basileae: Ex Officina Pernea, 1584; 16° – **Frag.:** Petrus Lombardus, *Sententiarum libri IV* [Lib. I Dist. XXXVIII Cap. 5 | Lib. I Dist. XXXVIII Cap. 4], s. 14/1 – **Poss.:** (törölve) – **Cat.:** VD16, Crolist⁵⁶ – **Notae:** A sarkokat megerősítő bőrözést a könyvkötő elhagyta talán a kis méret miatt, vö. Nr. 34. A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 28, 34.

Nr. 3 – Sig.: 410 – **Tit.:** Martinus Becanus [Martin van der Beeck], SJ, *Tractatio dilucida et compendiaria omnium de fide controversiarum* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Sumptibus Antonii Pillehotte et Ioannis Caffin, sub signo SS. Trinitatis, 1624; 16° – **Frag.:** missale Zagrabiense [Quadr. Hebd. I Feria II | Quadr. Hebd. I Feria III], s. 14 – **Poss.:** Iste liber [...] – **Cat.:** BSB⁵⁷ – **Notae:** A táblákat erős szúkar érte; a töredékek nedvességtől elhalványodtak. A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 37, 59.

Nr. 4 – Sig.: 413 – **Tit.:** Algerus [Leodiensis], *De veritate corporis et sanguinis Dominici in Eucharistia...* – **Ed.:** Pragae: In officina typographica Georgii Nigrini, 1584; 16° – **Frag.:** Joachim da Fiore, *Liber Concordiae Novi ac Veteris Testamenti* [Lib. V Cap. 32–33 | Lib. V Cap. 39],⁵⁸ s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** Crolist⁵⁹ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 9, 13, 19, 36.

Nr. 5 – Sig.: 506 – **Tit.:** Martinus Azpilcueta [Martín de Azpilcueta], *Manuale confessoriorum et poenitentium, complectens pene resolutiones omnium dubiorum, quae communiter in sacris Confessionibus occurrere solent* – **Ed.:** Venetiis: Apud Ioannem Guerilium, 1604; 4° – **Frag.:** BNS II [Purificatio BMV (febr. 2.) | Purificatio BMV (febr. 2.)], s. 13/2 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC | ZTI⁶⁰ – **Notae:** Ld. 4. ábra. A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 7, 8, 30, 33, 44, 45.

Nr. 6 – Sig.: 582 – **Tit.:** Dominicus Soto Segobiensis [Domingo de Soto], OP, *De Iustitia, et iure, libri decem...* – **Ed.:** Venetiis: Apud Minimam Societatem, 1594; 4° – **Frag.:** Petrus Comestor, *Historia Scholastica* [Liber I Machabaeorum, Cap. 7–10 | Liber II Machabaeorum, Cap. 1–5], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** EDIT16⁶¹ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékét ld. Nr. 62.

Nr. 7 – Sig.: 765 – **Tit.:** *Decretum Gratiani emendatum et notationibus illustratum una cum glossis, Gregorii XIII. pont. max. iussu editum* – **Ed.:** Romae: In Aedibus Populi Romani, 1584; 4° – **Frag.:** BNS II [Gregorius cf. (márc. 12.) | Valen-

⁵⁶ <http://gateway-bayern.de/VD16+O+1332>; <http://opak.crolib.hr/cgi-bin/wero.cgi?q=250017997611>

⁵⁷ <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10772334-9>

⁵⁸ Hálásan köszönöm Madas Editnek a töredék tartalmának meghatározását. Itt és a kézirat többi fragmentumánál a fejezetek számozását a következő velencei kiadás szerint adom meg: *Divi vatis abbatis Joachim Liber Concordiae Novi ac Veteris Testamenti*, Venetiis, Per Simonem de Luere, 1519.

⁵⁹ <http://opak.crolib.hr/cgi-bin/wero.cgi?q=970723040346>

⁶⁰ <https://www.ustc.ac.uk/editions/4033268>; <http://fragmenta.zti.hu/f1114>

⁶¹ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE024904>

4. ábra. A zágrábi Érseki Szeminárium régi könyves gyűjteményében őrzött Azpilcueta-kötet (Nr. 5) háttáblája a BNS II Gyertyaszentelőre (Purificatio BMV, febr. 2.) szülő zsolozsmájának töredékével

tinus m. (febr. 14.)), s. 13/2 – **Poss.:** Nikola Vukčević (superexlibris) – **Cat.:** EDIT16 | ZTI⁶² – **Notae:** A töredékeken látható ceruzás írás Nikola Vukčević kezétől származik. A zágrábi egyházmegyében 1895-ben szenteltek ilyen nevű papot,⁶³ a szentelése előtti években vélhetően ő használhatta a kötetet. A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 5, 8, 30, 33, 44, 45.

Nr. 8 – Sig.: 767 – **Tit.:** *Liber sextus Decretalium D. Bonifacii papae VIII. suae integritati una cum Clementinis et Extravagantibus, earumque Glossis restitutus* – **Ed.:** Venetiis: Apud Magnam Societatem, una cum Georgio Ferrario et Hieronymo Franzino, 1584; 4° – **Frag.:** BNS II [Lucas ev. (okt. 18.) | Simon et Iudas app. (okt. 28.)], s. 13/2 – **Poss.:** Ex libris Bibliothecae Sancti Regis Stephani Ecclesiae Zagra-

⁶² <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE013374>; <http://fragmenta.zti.hu/fl1115>

⁶³ *Schematismus cleri Archi-Dioecesis Zagrebiensis pro anno a Christo nato 1929*, Zagrebiae, Typis Archiepiscopalis Typographiae, 1929, 156, 239. Az adattár alapján Vukčević 1869-ben született, és 1929-ben még a šišineci Szent Márta-templom plébánosa volt.

biensis / Liber eccl[esi]ae cathedralis Zagrab[iensis]. – **Cat.:** EDIT16, Crolist | ZTI⁶⁴ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 5, 7, 30, 33, 44, 45.

Nr. 9 – Sig.: 901 – **Tit.:** *Didaci Covarruvias a Leyva Toletani, archiepiscopis... In quartum Decretalium librum Epitome* – **Ed.:** Venetiis: Apud Cominum de Tridino Montisferrati, 1568; 8° – **Frag.:** Joachim da Fiore, *Liber Concordiae Novi ac Veteris Testamenti* [Lib. IV Cap. 6 | Lib. IV Cap. 2], s. 13 – **Poss.:** Petri Janevovich parochi Ivanecz⁶⁵ (?) – **Cat.:** EDIT16, Crolist⁶⁶ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 4, 13, 19, 36.

Nr. 10 – Sig.: 961 – **Tit.:** Philippus de Greve [Philippe le Chancelier], *In Psalterium Davidicum Tercentum ac Triginta Sermones verè aurei...* – **Ed.:** Brixiae: Apud Petrum Mariam Marchettum, [1600]; 16° – **Frag.:** *Decretum Gratiani cum apparatu Bartolomaei Brixienensis* [Pars II Causa VII Qu. 1 Cap. 39–42 | Pars II Causa VIII Qu. 1 Cap. 7], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC⁶⁷ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 1, 26, 27, 54.

Nr. 11 – Sig.: 988 – **Tit.:** Franciscus Costerus [François de Coster], SJ, *Enchiridion controversiarum praecipuarum nostri temporis de religione...* – **Ed.:** Turnoni: Apud Claudium Michaelem, 1591; 16° – **Frag.:** missale (Zagrabiense?) [Benedictus abb. (márc. 21.) | Comm. m. in T. P.], s. 15 – **Poss.:** György / Nicolai / Alberti / Jacobi / S. Geor. [...] Parochia Ivaniciensis – **Cat.:** USTC⁶⁸ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 18, 29, 61.

Nr. 12 – Sig.: 1109 – **Tit.:** Ioannes de Burgo [John Burgh], *Pupilla oculi. De septem Sacramentorum administratione, de decem praeceptis decalogi...* – **Ed.:** [Strassburg]: Paul Götz, Johann Knobloch, 1518; 4° – **Frag.:** *Tabulae astronomicae illustrissimi Alfontii regis Castellae* [Tabula differentiarum unius regni ad aliud et nomina regum atque cuiuslibet aerae cognitae | Tabula medii argumenti Mercurii], s. 15 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC⁶⁹ – **Notae:** A táblákon az ún. Alfonz-féle csillagászati táblázatok két töredéke őrződött meg: az előtáblán lévő töredék a különféle időszámítási rendszerek kezdete között eltelt napok számát közli; a háttáblán a Merkúr mozgásának kiszámításához tartozó táblázat részlete látható.⁷⁰

Nr. 13 – Sig.: 1249 – **Tit.:** Tomaso Vandini, *Sermoni Cinquanta cinque Funerari, e dodici Nozziali...* – **Ed.:** In Bologna: Per Sebastiano Bonomi, 1621; 16° –

⁶⁴ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE013413>; <http://opak.crolib.hr/cgi-bin/wero.cgi?q=931202062124>; <http://fragmenta.zti.hu/fl116>

⁶⁵ A bejegyzés nehezen olvasható. A Collegium Croaticum Viennense évkönyvei 1677-ben, 1680-ban és 1681-ben említik Janevovich Pétert, ld. DOČKAL 1996, i. m. 180, 188–189, 192. A bolognai Collegium Illyricum-Hungaricum évkönyve ivánci (Ivanec) plébánosként utal rá 1687-ben, ld. ACCORSI, BRIZZI 1988, i. m. 179 (c.252).

⁶⁶ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE013672>; <http://opak.crolib.hr/cgi-bin/wero.cgi?q=950309053192>

⁶⁷ <https://www.ustc.ac.uk/editions/848055>

⁶⁸ <https://www.ustc.ac.uk/editions/110638>

⁶⁹ <https://www.ustc.ac.uk/editions/688646>

⁷⁰ Vö. POULLE, Emmanuel, *Les tables Alphonsines avec les canons de Jean de Saxe*, Paris, CNRS, 1984, 107–108, 144. A töredék tartalmát Zsoldos Endre csillagász, csillagásztörténész határozta meg; ezért neki hálával tartozom.

Frag.: Joachim da Fiore, *Liber Concordiae Novi ac Veteris Testamenti* [?] | Lib. V. Cap. 39], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC⁷¹ – **Notae:** Az előtábla nedvességet kapott, töredéke olvashatatlan. A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 4, 9, 19, 36.

Nr. 14 – Sig.: 1303 – **Tit.:** *Quaresimale del R. P. D. Diego Nisseno dell'Ordine di S. Basilio, Parte prima. Che contiene le Prediche per li Mercordi, Venerdì, e Domeniche di Quaresima* – **Ed.:** In Venetia: Appresso le Scaglie, 1636; 8° – **Frag.:** Petrus Lombardus, *Sententiarum libri IV* [Lib. I Dist. 37 Cap. 4–6 | Lib. I Dis. 36 Cap. 4–5], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC, BSB⁷² – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 22, 23, vö. 35.

Nr. 15 – Sig.: 1830 – **Tit.:** Hilarius a Sancto Anastasio, OCarm, *Archimedes Christianus, sive Speculum Tripartitum...* – **Ed.:** Viennae: Formis Matthaei Cosmerovii, 1656; 2° – **Frag.:** *Biblia sacra cum glossa interlineari ordinaria* [I Par 6,4–19.34–49 | I Par 4,9–15.22–27],⁷³ s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** BSB⁷⁴ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 17, 24, 43, 53 66, 67.

Nr. 16 – Sig.: 12516 – **Tit.:** *Ioannis Ravisii Textoris Nivernensis Officina, nunc demum post tot editiones diligenter emendata...* – **Ed.:** Basileae: Apud haeredes Brylingerii, [1567]; 4° (22,5 cm) – **Frag.:** pontificale Romanum (G. Durandus) [Consecr. altaris | Consecr. altaris], s. 13 – **Poss.:** Stanis[ai]. Pepelko C[anonic] Z[agrabiensis] ad usum dat[us]. – **Cat.:** e-rara⁷⁵ – **Notae:** A kötet egykori használója, Stanislav Pepelko (†1745) zágrábi kanonok, a barokk kori zágrábi szkriptorium vezetője volt.

Nr. 17 – Sig.: 14585 – **Tit.:** Thomas de Trugillo [Tomás de Trujillo], OP, *Thesauri concionatorum libri sex...* – **Ed.:** Venetiis: Excudebat Dominicus de Farris, 1586; 4° – **Frag.:** *Biblia sacra cum glossa interlineari ordinaria* [Dt 33,12–14.16–18 | Dt 33,1–6], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** EDIT16⁷⁶ – **Notae:** A háttábla sérült; a kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 15, 24, 43, 53, 66, 67.

Nr. 18 – Sig.: 17280 – **Tit.:** *Beati Gregorii Papae operum, Tomus secundus. Complectens aliquot Sacrae Scripturae expositiones, tum homilias super Ezechielem, et in Evangelia, tum eiusdem Epistolas...* – **Ed.:** Venetiis: Apud Dominicum de Farris, 1583; 4° – **Frag.:** missale (Zágrabiense?) [Quadr. Hebd. V Feria VI–Sabb | In die Ramispalmarum], s. 15 – **Poss.:** ø – **Cat.:** BiblValDig⁷⁷ – **Notae:** A táblákon lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 11, 29, 61.

⁷¹ <https://www.ustc.ac.uk/editions/4000778>

⁷² <https://www.ustc.ac.uk/editions/4013157>; <https://www.digitale-sammlungen.de/view/bsb10365435?page=4,5>

⁷³ A Vulgata könyveinek rövidítését és a versek számozását az alábbi kiadás szerint használjuk: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, ed. Robertus Weber et al., em. Roger Gryson et al., Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1994.

⁷⁴ <https://www.digitale-sammlungen.de/view/bsb10212290?page=8,9>

⁷⁵ https://www.e-rara.ch/bau_1/doi/10.3931/e-rara-97940

⁷⁶ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE038608>

⁷⁷ <https://bivaldi.gva.es/en/consulta/registro.do?id=6859>

Nr. 19 – Sig.: 17995 – **Tit.:** Christophorus Maier [Christoph Maier], SJ, *Octo fidei controversiae ob quas solas plerique hoc tempore difficultatem habent redeundi ad Ecclesiam manifeste Catholicam* – **Ed.:** [Coloniae]: Apud Ioannem Kinckium, 1622; 8° – **Frag.:** Joachim da Fiore, *Liber Concordiae Novi ac Veteris Testamenti* [Lib. III. Pars I. Cap. 7 | Lib. III Pars I. Cap. 7], s. 13 – **Poss.:** [...] anno 1648 / Emptus Viennae (?) [...] (elmosódott) – **Cat.:** USTC⁷⁸ – **Notae:** A háttábla töredéke nedvesség miatt majdnem olvashatatlan, az előtáblából pedig egy jelentős részt kihalítottak. A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 4, 9, 13, 36.

Nr. 20 – Sig.: 18554 – **Tit.:** Didacus de Baeza [Diego de Baeza], SJ, *Commentariorum Moralium in Evangelicam Historiam. Tomus Tertius* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Sumptibus Iacobi Cardon, 1629; 8° – **Frag.:** [ø | ø] – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC⁷⁹ – **Notae:** Az eltávolított fragmentumok piros és kék iniciáléinak nyoma azonosítható a táblákon.

Nr. 21 – Sig.: 21634 – **Tit.:** Ludovicus de Ponte [Luis de la Puente], *Compendium seu breviarium absolutissimum omnium meditationum de praecipuis fidei nostrae mysteriis. Vitae ac Passionis D. N. Jesu Christi; et B. V. Mariae etc.* – **Ed.:** Coloniae: Apud Ioannem Kinckium, 1623; 16° – **Frag.:** missale Zagrabiense [kolofon | Visitatio BMV (júl. 2.), toldalék, postcommunio], 1358 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC⁸⁰ – **Notae:** A könyvet tűzvészéből menekíthették ki, mivel mindkét táblája kormos. A kötésen lévő fragmentumok az egykori pergamen kézirat végéről származnak. Az előtáblán a kolofon részlete látszik, amelyből kiderül, hogy egy varasdi főesperes másolta 1358-ban: „[...] archidiaconi de V[a]rosd. Anno D[omi]ni M. CCC. Quinquag[e]simo. Octavo.” A másoló azonos lehet azzal a János nevű varasdi főesperessel („Iohannes archidiaconus de Varosd”), aki 1355. június 5-én egy szülő ügyében pert indított egy bizonyos Markettus nevű aranyműves ellen.⁸¹ A háttáblán lévő töredék a liturgikus könyv későbbi, bastarda írású kiegészítése, amelyen Visitatio BMV (júl. 2.) ünnepének miseanyagából a postcommunio látszik.⁸² – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékét ld. Nr. 60.

Nr. 22 – Sig.: 23581 – **Tit.:** Bonaventura Hocquardus [Bonaventura Hocquard], OFM, *Perspectivi Lutheranorum, et Calvinistarum; Altera Pars. Ad Orthodoxorum omnium confirmationem, nutantium instructionem, hostiumque verae fidei confusionem, singulari studio fabricatum...* – **Ed.:** Viennae: Typis Matthaei Cosmerovii, 1649; 16° – **Frag.:** Petrus Lombardus, *Sententiarum libri IV* [Lib. I Dist. XLV

⁷⁸ <https://www.ustc.ac.uk/editions/2132914>

⁷⁹ <https://www.ustc.ac.uk/editions/6904060> – Az USTC elveszett nyomtatványként tartja számon.

⁸⁰ <https://www.ustc.ac.uk/editions/2071521>

⁸¹ TKALČIĆ, Ivan Kristitelj, *Monumenta historica civitatis Zagrabiae. Povijesni spomenici grada Zagreba, Vol. IV, Libri citationum et sententiarum, Ann. 1355–1365*, Zagreb, Brzotiskom Karla Albrechta, 1897, 22–23.

⁸² Vö. az ünnep csak a 14. század végétől lett általános a nyugati egyházban: VI. Orbán (1378–1389) rendelte el, majd IX. Bonifác (1389–1404) megerősítette.

Cap. 2–3 | ?], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC, Crolist⁸³ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 14, 23, vö. 35.

Nr. 23 – Sig.: 24568 – **Tit.:** Dieguo Paiva Dandrada [Diogo Paiva de Andrada], *Defensio Tridentinae fidei Catholicae, et integerrimae quinque libris comprehensa...* – **Ed.:** Ingolstadii: Apud Davidem Sartorium, 1580; 16° – **Frag.:** Petrus Lombardus, *Sententiarum libri IV* [Lib. I Dist. XXIII Cap. 5 | Lib. I Dist. XXIV Cap. 1], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** VD16⁸⁴ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 14, 22, vö. 35.

Nr. 24 – Sig.: 25376 – **Tit.:** Nova Polyanthea, hoc est opus suavissimis floribus, Celebriorum Sententiarum, tam Graecarum, quam Latinarum refertum. Per Dominicum Nanum Mirabellium, Bartholomaeum Amantium et Franciscum Tortium... collectum – **Ed.:** Venetiis: Apud Ioannem Guerilium, 1608; 2° – **Frag.:** Biblia sacra cum glossa interlineari ordinaria [Ios 12,5–13,6 | Ios 11,3–16], s. 13 – **Poss.:** Joannis Missych Canonici Zagrab[iensis]. A[nn]o 1638. Bononiae – **Cat.:** USTC⁸⁵ – **Notae:** Az egykori possessor, Ioannes Missich (Ivan Mišić) zágrábi éneklőkanonok, a bolognai Collegium Illyricum-Hungaricum 41. rektora.⁸⁶ Az 1638-ban Bolognában használt könyve (rektori tisztsége végén?) Zágrábba került, majd hagyatéka részeként a katedrálisra szállt. Így kaphatta meg 1692 körül a jellegzetes kötést. A táblákon lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 15, 17, 43, 53, 66, 67.

Nr. 25 – Sig.: 25445 – **Tit.:** Iason Maynus [Giasone Del Maino], *Repertorium locupletissimum* – **Ed.:** Venetiis: Lucantonio Giunta, 1585; 2° – **Frag.:** Zacharias Chrysopolitanus, *In Unum ex Quattuor, sive De concordia Evangelistarum libri IV* [Lib. II Cap. 84–85; Cap. 82 | Lib. III Cap. 90; Lib. II Cap. 89], s. 12 – **Poss.:** ø – **Cat.:** EDIT16⁸⁷ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 38–42, 51, 52, 65, 70.

Nr. 26 – Sig.: 25536 – **Tit.:** Augustinus Barbosa [Agostinho Barbosa], *Collectanea doctorum, Qui suis in operibus Concilii Tridentini loca referentes...* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Sumptibus Laurentii Durand, 1642; 2° – **Frag.:** *Decretum Gratiani cum apparatu Bartolomaei Brixienensis* [Pars III Dist. IV Cap. 39–41; Cap. 86–92 | Pars III Dist. IV Cap. 80–86; Cap. 41–53], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC⁸⁸ – **Notae:** A háttáblára megerősítés céljából a szokásoson felül két további pergamencsíkot ragasztott a könyvkötő, mindkettő az egykori kézirat töredékeiből származik. A további töredékeket ld. Nr. 1, 10, 27, 54.

Nr. 27 – Sig.: 25576 – **Tit.:** Ludovico Molina [Luis de Molina], SJ, *Commentaria in Primam divi Thomae Partem, in duos tomos divisa...* – **Ed.:** Venetiis: Apud Minimam Societatem, 1602; 2° – **Frag.:** *Decretum Gratiani cum apparatu Bartolomaei Brixienensis* [Pars II Causa XXV Qu. 2 Cap. 6–16 | Pars II Causa XXIV

⁸³ <https://www.ustc.ac.uk/editions/2076782>; <http://opak.crolib.hr/cgi-bin/wero.cgi?q=250014562275>

⁸⁴ <https://gateway-bayern.de/VD16+P+86>

⁸⁵ <https://www.ustc.ac.uk/editions/4039138>

⁸⁶ ACCORSI, BRIZZI 1988, i. m. 125 (c.174).

⁸⁷ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE038111>

⁸⁸ <https://www.ustc.ac.uk/editions/6904966>

Qu. 1 Cap. 4–16], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC⁸⁹ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 1, 10, 26, 54.

Nr. 28 – Sig.: 25577 – **Tit.:** Franciscus Suarez [Francisco Suárez], SJ, *Commentariorum, ac Disputationum in Tertiam Partem divi Thomae. Tomus secundus...* – **Ed.:** Venetiis: Apud Societatem Minimam, 1605; 2° – **Frag.:** Petrus Lombardus, *Sententiarum libri IV* [Lib. IV Dist. XX Cap. 7; Dist. XXI Cap. 1–3 | Lib. IV Dist. XXII Cap. 1–3; Dist. XXIII Cap. 1–2], s. 14/1 – **Poss.:** Ex libris M. Martini Dobrouicij Anno M.DC.V / Ex libris Georgii Turiak C[anonici]. Z[agrabiensis]. et pro tempore parochi Crisiensis Anno D[omi]ni 1640. – **Cat.:** USTC⁹⁰ – **Notae:** A táblákon lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 2, 34.

Nr. 29 – Sig.: 25578 – **Tit.:** *Szent Biblia. Az egesz keresztyénségben bé-vött régi deák bötübből magyarra fordította a' Jésus-alatt vitézkedő Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi György pap.* – **Ed.:** Béchben [Wien]: Formika Máté, 1626; 2° – **Frag.:** missale (Zagrabiense?) [Quadr. Hebd. III Sabb. | Quadr. Hebd. III Feria VI], s. 15 – **Poss.:** Seminarii Zagrabiensis die 25 Julii [1]795 / In usum concessus Ladislao Szmelich [1]795. (szennycímlap) – **Cat.:** RMK I 551, RMNy 1352, OSzK⁹¹ – **Notae:** A címlap elveszett. A könyvet eredetileg fatáblás, vaknyomásos disznóbőr kötés fedte,⁹² amelyből 1692 körül Mikulić-féle kötéstípust alakítottak ki: a könyvkötő a fatábla sarkait és a könyv gerincét az ismert módon barna bőrral megerősítette, majd a vaknyomásos bőrre ragasztotta a 15. századi miszsáletöredékeket. Az előtábla töredékét később felhasználították, így láthatóvá vált a korábbi kötés. A táblákon lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 11, 18, 61.

Nr. 30 – Sig.: 25626 – **Tit.:** Franciscus a Sancto Augustino Macedo [Francisco de São Agostinho Macedo], OFMConv, *De clavibus Petri. Opus in IV. libros divisum...* – **Ed.:** Romae: Typis Philippi Mariae Mancini, 1660; 2° – **Frag.:** BNS II [Comm. apost. | Comm. mart.], s. 13/2 – **Poss.:** Liber Martini Posgay / Nulli inimicus ero, nec bis Amicus Amico, nam cuicumque semel, semper Amicus ero⁹³ (szennycímlap); (olvashatatlan írás) / Hunc librum dono datus G. D. Petro Fodroczy suo dilectissimo D. Fratri et Amico 1667 die 25 Maii / Ludovicus ut super possessor istius libri / Iste liber dono datus est a z. d. Petro Fodro[...] Martino Posgay Parocho [...]ensi 1668 die [...] Junii – **Cat.:** BSB | ZTI⁹⁴ – **Notae:** A könyv 1692 körüli (második) bekötésekor a könyvtestet körbevágták, így a címlap koráb-

⁸⁹ <https://www.ustc.ac.uk/editions/4034423>

⁹⁰ <https://www.ustc.ac.uk/editions/4035715>

⁹¹ <https://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/2760883>

⁹² Rozsondai Marianne-nak köszönöm az eredeti kötésre vonatkozó információkat: a 17. század közepén készülhetett, és felvidéki (pozsonyi vagy nagyszombati) eredetű, onnan kerülhetett Zágrába még 1692 előtt. A középlemez mandorlájában Jézus látható jobb profilban, glóriával.

⁹³ Vö. WALTHER, Hans, *Proverbia sententiaeque Latinitatis mediae ac recentioris aevi. Nova series. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters und der frühen Neuzeit in alphabetischer Anordnung*, hrsg. von Paul Gerhard Schmidt, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983, Teil 8, 39068w.

⁹⁴ <https://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb11059698-9>; <http://fragmenta.zti.hu/fl117>

bi possessorbejegyzései sérültek. Az egykori tulajdonos, Posgay Márton (Martin Požgaj) zágrábi kanonok volt (†1675).⁹⁵ A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 5, 7, 8, 33, 44, 45.

Nr. 31 – Sig.: 25642 – **Tit.:** *Iulii Clari patritii Alexandrini, ... Opera omnia quae quidem hactenus per auctorem in lucem edita sunt nunc denuo recens...* – **Ed.:** Francofurti: Ex officina typographica Nicolai Bassaei, 1582; 2° – **Frag.:** *Vulgata* [Sir 36,20–37,15 | Sir 35,21–36,20], s. 14 – **Poss.:** Jurković (?) (superexlibris); (két kéz áthúzás miatt olvashatatlan bejegyzései) 1622 – **Cat.:** USTC, VD16⁹⁶ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékét ld. Nr. 50.

Nr. 32 – Sig.: 25650 – **Tit.:** *Pub[lii]. Vergilii Maronis Opera antea corrupta et mendosa nunc vero multorum exemplarium collatione in integrum restituta...* – **Ed.:** Venetiis: Gulielmus de Fontaneto Montisferrati, 1522. XI. 20.; 2° – **Frag.:** ? [ø | ø] – **Poss.:** Ex libris [...] scholae Warasdiensis. Anno 15[...] (?) / Inventor nostri sacris [...] Inventum nomino [...] – **Cat.:** EDIT16⁹⁷ – **Notae:** Erősen sérült kötés; az előtábla sarkai és a háttábla alsó sarka hiányoznak. Jól kivehető az eltávolított középkori töredék nyoma a háttáblán, valamint a szokásos fröcskölt festés mindkét táblán.

Zágráb, Ferences rendház könyvtára (Knjižnica franjevačkog samostana u Zagrebu)

Egy korai hagyomány szerint az első ferences missziók idején maga Szent Ferenc (1181–1226) is megfordult Zágrábban, és ennek nyomán közösségének megtelepedése már nagyon korán, a tatárjárás (1241–1242) előtt feltételezhető. A 14. századi obszerváns mozgalom révén tovább erősödő ferences jelenlét a 16. században szűnt meg a városban, amikor különféle háborús események miatt a szerzetesek távozni kényszerültek. Csak 1607-ben tértek vissza, ekkor kezdték el – középkori alapokon – rendházuk és templomuk újjáépítését.⁹⁸ Noha a káptalani városrészben álló rendházat és könyvtárát a 17–18. századi tűzvészek többször is sújtották, jelentős régi könyves állománya maradt fenn napjainkig. A gyűjtemény két könyve Mikulić-féle kötésű: eredeti possessorbejegyzéseik nem azonosíthatók, így csak sejthető, hogy ferencesek kölcsönzései (vagy ajándékozások?) nyomán maradtak a rendi könyvtárban. A ferences kánonjogász és teológus, Astesanus de Ast (†1330 k.) műve (Nr. 33, 5. *ábra*) különösen számot tarthatott a testvérek érdeklődésére.

⁹⁵ ACCORSI, BRIZZI 1988, i. m. 141 (c.197).

⁹⁶ <https://www.ustc.ac.uk/editions/668511>; <http://gateway-bayern.de/VD16+C+2260>

⁹⁷ <https://edit16.iccu.sbn.it/resultset-titoli/-/titoli/detail/CNCE37692>

⁹⁸ A provincia és a könyvtár történetéről ld. PATAFTA, Daniel, OFM, *Povijest Provincije*, online: <https://ofm.hr/povijest-provincije/>, valamint FRKIN, Vatroslav, JURIC, Šime, *Katalozi inkunabula crkvenih ustanova u Hrvatskoj, III. Zbirka inkunabula u knjižnicama Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda = Croatica Christiana periodica*, 11(1987), No. 20, 130–172, különösen 132–135. Online: <https://hrcak.srce.hr/99382>.

5. ábra. A zágrábi ferencesek könyvtárában őrzött Astesanus-kötet (Nr. 33) Mikulić-féle kötése a BNS II ritka úrnapi szolozsmájának (Sapientia aedificavit) töredékeivel

A könyvtár modern pecsétjének feliratát (BIBLIOTHECA PP. FRANCISCANORUM ZAGRABIAE) nem jelezzük a possessoroknál.

Nr. 33 – Sig.: RI-4°-4 – **Tit.:** Astesanus de Ast [Antonio Astesano], OFM, *Summa de casibus conscientiae* – **Ed.:** Venetiis: Leonardus Wild de Ratisbona, 1480. IV. 28.; 2° (29 cm) – **Frag.:** BNS II – Supplementum, *Historia Sapientia aedificavit* (Corpus Christi) [Matut. Lc. V, Resp. V, Lc. VI | Matut. Lc. VII, Resp. VII],⁹⁹ s. 13/2 – **Poss.:** Conventus Zagradiensis – **Cat.:** Frkin–Jurić 1987, 133 (4); Crolist | ZTI¹⁰⁰ – **Notae:** A kötéstáblán lévő két töredék (5. ábra) a Metropolitanska knjižnicában őrzött további hat fedéltöredékkal (MR 1081, MR 1127, M 10610) egy kvaterniót alkot, amely a BNS II toldalékában került Esztergomból Zágrábba. A BNS II további töredékeit ld. Nr. 5, 7, 8, 30, 44, 45.

Nr. 34 – Sig.: RIV-m8°-10 – **Tit.:** *Homiliarum Iudoci Clichtovei tripartitarum pars secunda, quae peculiariter est de sanctis...* – **Ed.:** Coloniae: Apud Maternum Cholinum, 1572; 16° (15 cm) – **Frag.:** Petrus Lombardus, *Sententiarum libri IV* [Lib. III Dist. I Cap. 3 | Lib. III Dist. I Cap. 1], s. 14/1 – **Poss.:** Ex libr[is] R[everendissimi] Georgij Br[...]gh (törölve) / 1653 / (olvashatatlan írás, részben törölve) –

⁹⁹ Vö. SZOLIVA 2019, i. m. 311, 323; SZOLIVA 2021, i. m. 242–243.

¹⁰⁰ A hordozókönyv leírása a Crolist online katalógusban: <http://opak.crolib.hr/cgi-bin/wero.cgi?q=530131022192>. A töredék részletes leírását ld. <http://fragmenta.zti.hu/fl1104>.

Cat.: Crolist¹⁰¹ – **Notae:** A sarkokat megerősítő bőrzést a könyvkötő elhagyta, talán a kis méret miatt, vö. Nr. 2. A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 2, 28.

Zágráb, Nemzeti és Egyetemi Könyvtár – Kéziratok és régi könyvek gyűjteménye (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu – Zbirka rukopisa i starih knjiga)

A horvát történetírás jeles alakja, Kercselich Ádám Boldizsár (1715–1778) használatában volt az alábbi Mikulić-kötésű könyv (Nr. 35), amelyet az NSK különgyűjteménye őriz.¹⁰² Kercselich könyveit végrendeletileg a Kraljevska sveučilišna knjižnicára (a Királyi Egyetemi Könyvtárra), az NSK jogelődjére hagyta,¹⁰³ ezért valószínűleg hagyatéka részeként került a gyűjteménybe a szóban forgó történelmi segédkönyv. Vélhetően a székesegyházi könyvtárból kölcsönözte ki (püspöki engedéllyel?), azaz possessorbejegyzése csak „ad usum” volt érvényes. Kercselich halála után a kötet nem került vissza származási helyére, és így nem vették leltárba a Metropolitanska knjižnicában sem.

Nr. 35 – Sig.: RI-4°-21 [olim R 42] – **Tit.:** Jacobus Philippus de Foresta [Giacomo Filippo Foresti], *Supplementum chronicarum* – **Ed.:** Venetiis: Bernardinus Benalius, 1486. XII. 15.; 4° – **Frag.:** Magister Bandinus, *Sententiarum Liber Primus* [Dist. XXVI Cap. 6–8 | Dist. XXIX Cap. 4 – Dist. XXX Cap. 1], s. 14 – **Poss.:** Balth[asar]. Kercselics C[anonici] Z[agrabiensis] – **Cat.:** NSK¹⁰⁴ – **Notae:** A gerincen lévő 19. századi feliratos vignetták („Historia”, „universalis”, „6.”) az íráskép alapján és a sorszám egyezése miatt egyidősek lehetnek az előtábla kiragasztott előzékén olvasható korábbi jelzettel („III. C. 6”). A töredék scriptora ismert egy Petrus Lombardus *Sententiarum libri IV*-töredékcsoportból, vö. Nr. 14, 22, 23.

Zágráb, Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia Könyvtára (Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu)

Az Akadémia (HAZU) könyvtárának alapítása után hét évvel, 1868-ban megvásárolta Ivan Kukuljević Sakcinski (1816–1889) horvát történész és politikus magánkönyvtárát,¹⁰⁵ ennek részeként került az állományba az alábbi Mikulić-kö-

¹⁰¹ <http://opak.crolib.hr/cgi-bin/wero.cgi?q=530218074707>

¹⁰² Köszönöm Irena Galić Beškernek, az NSK régi kéziratok és régi könyves különgyűjteménye (Zbirka rukopisa i starih knjiga) vezetőjének, hogy támogatta és szakmai tanácsaival segítette a könyvtár teljes állományának kötetkutatását. Munkatársait, Karolina Tumbast és Iva Perinićet a fáradságos raktári munka elvégzéséért illeti a köszönet.

¹⁰³ IVANČAN 1925, i. m. 191.

¹⁰⁴ <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=582851>

¹⁰⁵ <http://knjiznica.hazu.hr/index.php/m-rara>

tésű könyv (Nr. 36).¹⁰⁶ Bizonyosan Kukuljević személyes tulajdona volt egykor, ugyanis szerepel kéziratos könyvkatalógusában,¹⁰⁷ nem ismert azonban, hogy mikor és miként jutott hozzá.

Nr. 36 – Sig.: 40.559-R – **Tit.:** *D[ivi]. Ioan[nis]. Chrysostomi in sanctum Iesu Christi evangelium secundum Matthaeum commentarii...* – **Ed.:** Parisiis: Apud Carolam Guillard, 1543; 16° (16 cm) – **Frag.:** Joachim da Fiore, *Liber Concordiae Novi ac Veteris Testamenti* [Lib. IV Cap. 32 | Lib. IV Cap. 33–34], s. 13 – **Poss.:** Gabr[iel]. Gassich (előzőeken); Francisci Ange[...] (?) – **Cat.:** DiZbi.HAZU¹⁰⁸ – **Notae:** Kukuljević possessorbejegyzése nem olvasható a könyvben. A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 4, 9, 13, 19.

*Zágráb, Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia Levéltára
(Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu)*

Az Akadémia (HAZU) levéltárában eredeti állapotú Mikulić-kötésű könyv nem található.¹⁰⁹ Az „Ormar V a – Latinski fragmenti kodeksa” feliratú dobozban ugyanakkor Nr. 36 jelzet alatt egy lefejtett pergamentöredéket őriznek, amely szabása alapján vélhetően a szóban forgó zágrábi kötés része volt egykoron. Sajnos a hordozókönyv és a töredék párja egyaránt ismeretlen, a fennmaradt töredék ragasztott oldalán ugyanakkor kivehető a szokásos barna bőrözés nyoma. Csak a hosszabb oldal mentén látható behajtás, a rövidebbeket fejnél és lábnál talán a lefejtéskor vágta le. A kézirat 13. századi eredetű lehet, ívméretű (2°) könyv borítása volt, tartalma pedig jelenleg azonosítás alatt áll.

*Szamobor, Ferences rendház könyvtára
(Knjižnica franjevačkog samostana u Samoboru)*

A szamobori ferencesek hányattatott 16. századi történelme nem kedvezett a rendházi könyvtár gyarapodásának. A század eleji megtelepedés és néhány év plébá-

¹⁰⁶ Tamara Runjak, a HAZU Könyvtár különgyűjteménye (Zbirka starih i rijetkih knjiga) vezetőjének szíves közlése nyomán. E helyen köszönöm meg neki, hogy kérésemre átvizsgálta a régi nyomtatványok kötéseit, és ezzel lehetővé tette a kötet (Nr. 36) azonosítását.

¹⁰⁷ A katalógus megjelent nyomtatott formában. A szóban forgó könyv (Nr. 36) említését ld. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan, *Jugoslavenska knjižnica Ivana Kukuljevića Sakcinskoga u Zagrebu*, Zagreb, Knjigotiskarna Dragutina Albrehta, 1867, 60 (28/nr. 17). Online: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044085255396&view=1up&seq=66>.

¹⁰⁸ RUNJAK, Tamara, *Rijetkosti u Knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Katalog inkunabula i knjiga 16. stoljeća*, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2011, 453 (nr. 321). Online: <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=273550>.

¹⁰⁹ Hálával tartozom Ivana Burnać és Nives Kangler munkájáért, akik a HAZU levéltárosaiként az intézmény régi könyves anyagát kérésemre átnézték.

niai szolgálat után a község protestánssá lett kegyura elkergette a testvéreket, a ferences jelenlét megszűnt Szamoborban, és a testvérek 1531-től Kotariban telepedtek le. Csak 1610-ben jöhettek vissza; ekkor fából építettek kolostort, amelyet azonban a 17. század közepén tűzvész pusztított. A rendház könyvtára a helyreálítást követően, 1662 után gyarapodhatott.¹¹⁰ A könyvtárba 1982-ben bekerült a jasztrebarszki (Jastrebarsko, Jaska) rendház állománya, később pedig az egyesített gyűjtemény 16. századi könyveiről szakszerű leírást készült.¹¹¹ Egyetlen Mikulić-féle kötésben lévő könyve talán lelkipásztori indokkal került ferences tulajdonba, hiszen a „cura animarum” kérdéseivel foglalkozik.

Nr. 37 – Sig.: RIV-16°-6 – **Tit.:** Bartolomaeus Fumus [Bartolomeo Fumo], OP, *Summa aurea armilla nuncupata, casus omnes ad animarum curam attinentes, breviter complectens* – **Ed.:** Venetiis: Apud Basam, 1576; 16° (15 cm) – **Frag.:** missale Zagradiense [Dominica XX post Pentecostes | Dominica XVIII post Pentecostes], s. 14 – **Poss.:** ø – **Cat.:** Lokmer 2016¹¹² – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 3, 59.

Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár

A bevezetőben érintettük Mezey Lászlónak és a Fragmenta Codicum Kutatócsoportnak az Egyetemi Könyvtár régi könyves állományában folytatott kutatásait. Az 1983-ban publikált töredékanyag – összesen 300 jelzet – a munka első fázisában került sorra.¹¹³ A leírásokat tartalmazó kötet a magyarországi töredékkutatás első kimagasló eredménye, ám sajnos nem teljes, elmaradt a tervezett második kötet megjelenítése. Csak a 2000-es évek elejére érett meg az idő a részben már feltárt, de publikálatlan és a még feltáratlan anyag rész töredékkutatói szemmel való újabb áttekintésére, akkorra ugyanis befejeződött az antikvák teljes leválogatása, és létrejött a 17. századi kötetekből álló „Barokk gyűjtemény”. (Mezey kutatásai idején a könyvtár ősnymtatványainak többsége és az 1550 előtt nyomtatott antikvák voltak elkülönítve,¹¹⁴ a 17. századi kötetek még a törzsgyűjteményi állomány részeként voltak hozzáférhetők.) Tóth Péter a gyűjtemény belső munkatársaként 2007-ben közölt tanulmányában részletes módszertani és kutatás-

¹¹⁰ A könyvtár történetéről ld. FRKIN, Vatroslav, *Arhiv i knjižnica samoborskog franjevačkog samostana = Samobor: sakralno-povijesni vodič*, Samobor, Župni ured sv. Anastazije, 1988, 92; LOKMER, Juraj, BEKAVAC LOKMER, Fila, *Zbirke stranih rijetkih knjiga 16. stoljeća u knjižnicama Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda: franjevački samostan u Samoboru = Croatica Christiana periodica*, 40(2016), No. 78, 235–288, különösen 239–240. Online: <https://hrcak.srce.hr/176647>.

¹¹¹ LOKMER, BEKAVAC LOKMER 2016, i. m. 260–287.

¹¹² *Uo.*, 263 (7).

¹¹³ MEZEY 1983, i. m., U. Fr. I. m. 1–300.

¹¹⁴ Az 1550 előtt nyomtatott antikvák Vet. (=vetustissima) jelzettel szerepeltek. (Mód Zsuzsanna és Vrabély Márk szíves tájékoztatása nyomán.)

történeti bevezető után megjelölte a fragmentológiai kutatás folytatásának irányait, és közzétett addigi eredményeiből 20 nem liturgikus töredéket.¹¹⁵ A tanulmányt egy további, az újabban feltárt töredékek leírásait tartalmazó követte 2011-ben.¹¹⁶ Tóth áttekintésének fényében világossá vált, hogy a Mikulić-féle kötetstípus lap-pangó példányainak felkutatásához a régi könyves állomány teljes körű feltárása szükséges. A 2022-ben elvégzett vizsgálat nyomán 13 kötés zágrábi eredete igazolódott kétséget kizáróan.¹¹⁷

Az Egyetemi Könyvtár könyvei közé több úton kerülhetett zágrábi kötet. Egyrészt a 18. században a zágrábi studensek, (későbbi) kanonokok egyetemi peregrinációjának egyik célpontja Nagyszombat volt,¹¹⁸ aminek következtében a városba vihetek zágrábi könyveket. Előfordulhatott akár a kölcsönzés elfelejtése, akár haláleset vagy a tanulmányok megszakítása miatt, hogy e kötetek az egyetemre szálltak. Az intézmény 18. századi oktatói között is feltűnnek horvát származásúak, akik révén szintén maradhatott zágrábi könyv Nagyszombatban.¹¹⁹ Ha így történt, az elhagyott kötetek az egyetemmel és könyvtárával együtt költöztek el 1777-ben előbb Budára, majd 1784-ben Pestre, és ma is a gyűjteményhez tartoznak. A könyvek vándorlására egy másik, inkább elvi lehetőség is kínálkozik. A II. József (1780–1790) alatt eltörölt szerzetesrendek könyvtáraiból nagy mennyiségű könyv,

¹¹⁵ TÓTH Péter, *Újabb kódextöredékek az Egyetemi Könyvtárban = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. XIII.*, főszerk. Szögi László, Bp., Egyetemi Könyvtár, 2007, 87–127.

¹¹⁶ TÓTH Péter, *Az Egyetemi Könyvtár gyűjteményéből. Újabb kódextöredékek az Egyetemi Könyvtárban II. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XIV–XV.*, főszerk. Szögi László, Bp., Egyetemi Könyvtár, 2011, 191–217.

¹¹⁷ E helyen mondok köszönetet Kulcsár Szabó Ernőné Gombos Annamária főigazgató asszonynak, aki engedélyezte a köteskutatót, Mód Zsuzsanna osztályvezető asszonynak, aki készségesen megteremtette a kutatás feltételeit, és segített az állományban való tájékozódásban, valamint az „MTA Lendület” Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport tagjainak, Czagány Zsuzsának, Gilányi Gabriellának, Göbölősné Gaál Eszternek, Nagy Torma Juliannának és Enyedi Mózesnek, akikkel részint a raktári kutatásokban, részint a dokumentációs munkában együtt dolgoztunk. A csoport körülbelül 21 500 bibliográfiai tételt tekintett át, amely során a zágrábi kötetek mellett számos egyéb zenei töredéket is sikerült azonosítani, vö. <http://fragmenta.zti.hu/forrasok/budapest-egyetemi-konyvtar-kezirat-es-ritkasagar/>.

¹¹⁸ A bolognai Collegium Illyricum-Hungaricum évkönyve például az 1706. évnél megörököltette a 73. rektor, Georgius Paravigich (Grgur Paravigić) szakmai életútját. A leírás szerint Paravigich a filozófia stúdiumot Zágrábban végezte, majd ugyanabból magiszteri fokozatot szerzett Nagyszombatban, ahol egyszersmind a teológiai tanulmányait is megkezdte. Vö. ACCORSI, BRIZZI 1988, i. m. 126 (c.175), 230–231 (c.316–317). A nagyszombati egyetemi peregrinációkról ld. még DOBROVŠAK, Ljiljana, *Croatians in Slovakia and Slovaks in Croatia in the Eighteenth Century = Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780)*, ed. Martin Homza, Ján Lukačka, Neven Budak, Bratislava, Zagreb, Department of Slovak History at the Faculty of Philosophy of Comenius University Bratislava, Faculty of Humanities and Social Sciences at the University of Zagreb, 2013, 344–347, különösen 345; KUČEROVÁ, Květoslava, *Trnavsko sveučilište i njegovo mjesto u kulturnim kontaktima s Hrvatima = Spomenica Ljube Bobana 1933–1994*, Zagreb, Zavod za Hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996, 113–121.

¹¹⁹ DOBROVŠAK 2013, i. m. 145.

köztük a Zágráb környéki kolostorkönyvtárak állományának jelentős része ugyan- csak az Egyetemi Könyvtárba került. Ha e rendi gyűjteményekben az abolíció idején kölcsönzés vagy tartós használat miatt Mikulić-kötésű könyv volt, azok szintén Budára kerültek. Ez utóbbira kisebb az esély, mivel possessorbejegyzések nem erősítik meg, ám ki sem zárható, hiszen a jozefinista elkobzásoktól nem sújtott ferences kolostorokban a mai napig őriznek néhány kötetet.

Nr. 38 – Sig.: U. Fr. I. m. 23 | Ant. 5718 (olim Bc 93) – **Tit.:** Iason Maynus [Giasone Del Maino], *In secundam codicis partem commentaria...* – **Ed.:** Venetiis: Lucantonio Giunta, 1585; 2° – **Frag.:** Zacharias Chrysopolitanus, *In Unum ex Quattuor, sive De concordia Evangelistarum libri IV* [Lib. II Cap. 54–57 | Lib. II Cap. 60–62], s. 12 – **Poss.:** ø – **Cat.:** EDIT16, ELTE¹²⁰ | Mezey 1983, 47–50 – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 25, 39–42, 51, 52, 65, 70.

Nr. 39 – Sig.: U. Fr. I. m. 24 | Ant. 0419 (olim Vet 04/2) – **Tit.:** Abbas Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *Lectura super tertio libro Decretalium* – **Ed.:** Mediolani: Per Ioannem Angelum Scinzenzeler, 1504; 2° – **Frag.:** Zacharias Chrysopolitanus, *In Unum ex Quattuor, sive De concordia Evangelistarum libri IV* [Lib. II Cap. 65–67 | Lib. II Cap. 92–94, 99], s. 12 – **Poss.:** ø – **Cat.:** ELTE¹²¹ | Mezey 1983, 51–52 – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 25, 38, 40–42, 51, 52, 65, 70.

Nr. 40 – Sig.: U. Fr. I. m. 25 | Ant. 7206 (olim Be 79) – **Tit.:** Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *In quartum et quintum Decretalium commentaria...* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Excudebant Matheus Bernardus et Stephanus Servanius, 1562; 2° – **Frag.:** Zacharias Chrysopolitanus, *In Unum ex Quattuor, sive De concordia Evangelistarum libri IV* [Lib. IV Cap. 167–169 | Lib. IV Cap. 170–171], s. 12 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC, ELTE¹²² | Mezey 1983, 52–53 – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 25, 38, 39, 41, 42, 51, 52, 65, 70.

Nr. 41 – Sig.: U. Fr. I. m. 26 | Ant. 7205 (olim Be 79) – **Tit.:** Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *Secunda in secundum Decretalium, cum doctis et novis juris peritorum additionibus...* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Excudebant Matheus Bernardus et Stephanus Servanius, 1562; 2° – **Frag.:** Zacharias Chrysopolitanus, *In Unum ex Quattuor, sive De concordia Evangelistarum libri IV* [Lib. IV Cap. 171–173 | Lib. IV Cap. 176–178], s. 12 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC, ELTE¹²³ | Mezey 1983, 53–54 – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 25, 38–40, 42, 51, 52, 65, 70.

Nr. 42 – Sig.: U. Fr. I. m. 27 | Ant. 7207 (olim Be 79) – **Tit.:** Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *Super prima parte primi Decretalium* – **Ed.:** Lugduni: Gaspar Trechsel, Melchior Trechsel, 1539–1546; 2° – **Frag.:** Zacharias Chrysopolitanus, *In Unum ex Quattuor, sive De concordia Evangelistarum libri IV* [Lib. IV Cap. 173–

¹²⁰ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE016683>; <https://opac.elte.hu/Record/opac-EUL01-000207449>

¹²¹ <https://opac.elte.hu/Record/opac-EUL01-000199945>

¹²² <https://www.ustc.ac.uk/editions/139245>; <https://opac.elte.hu/Record/opac-EUL01-000466669>

¹²³ <https://www.ustc.ac.uk/editions/139275>; <https://opac.elte.hu/Record/opac-EUL01-000466668>

174 | Lib. IV Cap. 175–176], s. 12 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC, BSB¹²⁴ | Mezey 1983, 54–55 – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 25, 38–41, 51, 52, 65, 70.

Nr. 43 – Sig.: U. Fr. I. m. 64 | Ant. 4035 (olim Vet. 47/30) – **Tit.:** Abbas Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *Consilia iurisque responsa, quaestiones ac tractatus...* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Ad candentis Salamandrae insigne, apud Senetionios Fratres, 1547; 2° – **Frag.:** *Biblia sacra cum glossa interlineari ordinaria* [Idt 1,1–7,3 | Est 1,2–4,16], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC¹²⁵ | Mezey 1983, 82–83 – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 15, 17, 24, 53, 66, 67.

Nr. 44 – Sig.: U. Fr. I. m. 265 | Ant. 1036 (olim Vet. 19/28) – **Tit.:** Henricus Institoris – Iacobus Springer, *Malleus maleficarum opus egregium...* – **Ed.:** Nurembergae [Nürnberg]: In officina Frederici Peypus, 1519; 4° – **Frag.:** BNS II [Agnes v. et m. (jan. 21.) | Conversio Pauli ap. (jan. 25.)], s. 13/2 – **Poss.:** ø – **Cat.:** VD16 | Mezey 1983, 217; ZTI¹²⁶ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 5, 7, 8, 30, 33, 45.

Nr. 45 – Sig.: U. Fr. I. m. 266 | Ant. 1799 (olim Vet. 16/45) – **Tit.:** *Prima pars Summae sacrae theologiae angelici doctoris sancti Thomae de Aquino Ordinis Praedicatoris* – **Ed.:** Venetiis: Mandato et expensis heredum quondam domini Octaviani Scoti civis Modoetiensis ac sociorum, 1516; 2° – **Frag.:** BNS II [Caecilia v. et m. (nov. 22.) | Catherina v. et m. (nov. 25.)], s. 13/2 – **Poss.:** ø – **Cat.:** EDIT16 | Mezey 1983, 217–218; ZTI¹²⁷ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 5, 7, 8, 30, 33, 44.

Nr. 46 – Sig.: U. Fr. I. m. 328 | Bar. 01003 (olim Ac 656) – **Tit.:** Johannes Gualterius [Janus Gruter], *Chronici Chronicorum Ecclesiastici. Liber II. Cum accurato rerum ac verborum indice* – **Ed.:** Francoforti: In Officina Aubriana, 1614; 8° – **Frag.:** brevium [Vig. Pent, Pent | Pent, In oct. Pent], s. 13/14 – **Poss.:** ø – **Cat.:** VD17¹²⁸ – **Notae:** A hordozókönyv teste jelenleg táblák nélkül áll, jól kivehető rajta a gerincet egykor borító barna színű bőr maradványa. A kötésről lefejtett töredékek egy miniatűr írással készült breviárium temporáléjából, pünkösöd idejéről valók. Olvasmányrendje más, mint a zágrábi zsolozsmáskönyveké, de ezt a kis méret is indokolhatja. A töredékek publikációja előkészületben állt, borítékjuk ezért kapott a Mezey-kötet számozását folytató leltári számot.¹²⁹

Nr. 47 – Sig.: T. VII/5 | Inc. 317 – **Tit.:** Angelus de Clavasio [Angelo Carletti], OFM, *Summa angelica de casibus conscientiae* – **Ed.:** Nurembergae [Nürnberg]:

¹²⁴ A szóban forgó kötetel közel azonos szedésű nyomtatványokat jelentettek meg a lyoni Trechsel-fivérek 1536-ban és 1539-ben: <https://www.ustc.ac.uk/editions/124863>; <https://www.ustc.ac.uk/editions/124894>, vö. <https://onb.digital/result/109304E8>. A szedést pontosan követi az alábbi, nyomdászt nem említő, 1546-os lyoni kiadvány is: <https://mdz-nbn-resolving.de/details:bsb11198628>.

¹²⁵ <https://www.ustc.ac.uk/editions/149732>

¹²⁶ <https://gateway-bayern.de/VD16+S+8381>; <http://fragmenta.zti.hu/f328a>

¹²⁷ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE070184>; <http://fragmenta.zti.hu/f328b>

¹²⁸ <https://kxp.k10plus.de/DB=1.28/CMD?ACT=SRCHA&IKT=8079&TRM=%2712:115987P%27>

¹²⁹ Vö. Tóth 2007, i. m. 107–108.

Impressa per Antonium Koberger, 1488. VIII. 28.; 2° – **Frag.:** *Liber Sextus Decretalium cum apparatu Ioannis Andreae* [Lib. I Tit. III Cap. 11–14 | Lib. I Tit. III Cap. 15 – Tit. V Cap. 1], s. 14/1 – **Poss.:** Petrovynay (?) – **Cat.:** USTC | Tóth 2007, 125–126¹³⁰ – **Notae:** A kötet egykori tulajdonosa talán Georgius Petrovinai zágrábi kanonok lehet, aki 1558-ban Bolognában doktori fokozatot szerzett.¹³¹ A kötésen lévő kézirat további töredékét ld. Nr. 58.

Nr. 48 – Sig.: Inc. 369 – **Tit.:** Guido de Monte Rocherii [Guido de Monte-rocherio], *Manipulus curatorum officia sacerdotum secundum ordinem septem sacramentorum perbreuiter complectens* – **Ed.:** Argentinensium [Strassburg]: Per Martinum Flach, 1489. II. 9.; 8° – **Frag.:** ? [ø | ø] – **Poss.:** Ex libris Thomae Maurovich dono datus [...] Drascovich anno 1556 – **Cat.:** GW¹³² – **Notae:** A középkori töredékeket ismeretlen időben lefejtették a kötet mindkét táblájáról, ma lappanganak.

Nr. 49 – Sig.: Inc. 439 – **Tit.:** *Epistolarum sancti Ambrosii episcopi Mediolanensis elegantissimum opus. Operum sancti Ambrosii pars tertia...* – **Ed.:** Basiliae: Per Iohannem de Amerbach, 1492; 2° – **Frag.:** ? [ø | ø] – **Poss.:** ø – **Cat.:** ISTC, GW¹³³ – **Notae:** A középkori töredékeket valószínűleg 1970 és 1980 között fejtették le a kötet tábláiról,¹³⁴ ma lappanganak.

Nr. 50 – Sig.: Inc. 930 – **Tit.:** Matthaeus Silvaticus, *Pandectae medicinae* – **Ed.:** Vicenza: Hermann Liechtenstein, 1480k.; 2° – **Frag.:** *Vulgata* [beíratlan, elővonalazott pergamen | Sap 18,22–19,12], s. 14 – **Poss.:** ø – **Cat.:** GW¹³⁵ – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékét ld. Nr. 31.

Bizonytalan a zágrábi eredete az U. Fr. I. m. 166 jelzetű misszáletöredékeknek és egykori, Ant. 1490 (olim Vet. 14/54) jelzetű hordozójuknak. Bár a lefejtett töredékek szabásmintája a zágrábi szokásokat követi, a címlapon a lepoglavai pálos kolostor korai, 1648-ból származó possessorbejegyzését találjuk: „Mon[asterii]. Lepoglavensis / Catalogo inscriptus 1648. / K. 84”. Ha rendi tulajdonban maradt a kötet, nem kaphatott Mikulić-féle bekötést 1692 körül. Ha viszont a káptalanhoz került volna, possessorbejegyzése bizonyára nem kerül el a korrigálást. A töredékekre írt superexlibris („Sum ex libris Joannis Markowitz”) tovább árnyalja a képet: Mezey karmelitaként azonosította az egykori tulajdonost, amit azonban a legutóbbi kutatás nem erősített meg.¹³⁶ Valószínűbb, hogy a pálos kolostor könyv-

¹³⁰ <https://www.ustc.ac.uk/editions/742831> – A töredékek leírását ld. Tóth 2007, i. m. 125–126.

¹³¹ ACCORSI, BRIZZI 1988, i. m. 13 (c.8).

¹³² <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/GW11816.htm>

¹³³ <https://data.cerl.org/istc/ia00551000>; <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/GW01599.htm>

¹³⁴ Az írásbeli tájékoztatást az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár jelenlegi restaurátorának, Szalaváry Miklósnak köszönöm.

¹³⁵ <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/M42147.htm>

¹³⁶ A superexlibrist Mezey „Sum ex libris Joannis M...wliz (?) Carm” formában adja meg, ld. MEZEY 1983, i. m. 154. A „Carm” ma már nem látható, a név kiolvasását segíti ugyanakkor a könyv fol. 147r margójára írt jegyzet: „amunus [= amoenus] locus / Joannes Markowitz”.

tárának felszámolásakor került a kötet az Egyetemi Könyvtárba, és eredeti kötése csak hasonlított a Mikulic-féle kötéshez. A könyvet a 19. században újrakötötték, azonban visszaragasztották rá a középkori töredékeket; csak a 20. század második felében fejtették le a misszáleoldalakat a táblákról.

A hasonló megjelenés ellenére bizonyosan nem tartozik a szóban forgó kötés-típushoz az U. Fr. I. m. 128 jelzetű töredék,¹³⁷ valamint a Bar. 06342 jelzetű könyv kötése sem Zágrábban készült.¹³⁸

Budapest, Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtára

A Mezey László kezdeményezésére az Egyetemi Könyvtár töredékeivel elindult magyarországi fragmentológiai kutatás második színtere a Központi Szeminárium könyvtára volt. A gyűjtemény mai állománya a 19. század elején alakult ki. A II. József-féle abolíció után államosított (és 1802-től az alakuló Nemzeti Múzeumnak és Könyvtárnak is helyet adó) pesti pálos rendházba 1805-től a Központi Szeminárium költözött. A kiűritett barokk könyvtártermet a szeminárium teológiai tanárai ekkortájt töltötték fel királyi engedéllyel az Egyetemi Könyvtár másodpéldányaiból, így biztosítva szakirodalmat az oktatás számára. A két gyűjtemény könyvanyaga tehát ezer szállal kapcsolódik egymáshoz. A Központi Szeminárium könyvtárának középkori töredékeit – összesen 246 jelzet alatt – Mezey korai halálát követően, 1988-ban tette közzé a Fragmenta Codicum Kutatócsoport.¹³⁹

A Mikulic-féle kötéstípus példányainak azonosítását a jellegzetes szabást mutató fragmentumok összegyűjtésével végezhattuk el, ugyanis Mezey és kollégái kutatása idején a könyvtár minden középkori töredékét lefejtették, a hordozókat pedig új kötéssel látták el. (Ma tehát a gyűjteményben nem tanulmányozható egyetlen érintetlen Mikulic-féle kötés sem.) Ha a sarokvágás alapján kiszűrt fragmentum egy zágrábi könyvtábláról ismert kézirat újabb töredékének bizonyult, nem kétséges a hordozókönyv zágrábi provenienciája. Összetettebb feladatot jelentett az azonosítás az egyedi tartalmú, pontosabban más töredékeiből (még?) nem ismert kéziratok esetében. Mezey adatai alapvető kiindulási pontként szolgáltak, hiszen ő még látta a könyveket lefejtés és újrakötés előtt, és – ahogy fentebb említettük – észrevette az Egyetemi Könyvtár és a Szeminárium anyagában a

¹³⁷ A töredéket tartalma a karthauzi hagyományhoz köti, ld. MADAS Edit, *Egy 15. századi karthauzi kórus-lectionarium töredékei az Egyetemi Könyvtárban* = *Magyar Könyvszemle*, 96(1980), 156–159; MEZEY 1983, i. m. 128–129. Szabása hasonlít a Zágrábban szokásos kötésekhez, ám arányaiban kisebb sarkokat kapott.

¹³⁸ A kötés megerősítő sarkait a töredékre ragasztották és vaknyomással díszítették, amely nem jellemző a Mikulic-féle kötéstípusra.

¹³⁹ MEZEY 1988, i. m., S. Fr. I. m. 1–246. A gyűjtemény történetére vonatkozó részleteket ld. *Uo.*, 15.

„közös könyvkötő” mester munkáit.¹⁴⁰ Vizsgálatunk során a lefejtett töredékek alapján 9, egykor Mikulić-kötésű hordozókönyvet sikerült azonosítani.¹⁴¹

Nr. 51 – Sig.: S. Fr. I. m. 6 | Db 27¹⁴² – **Tit.:** Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *Consilia. Tractatus, Quaestiones, et Practica...* – **Ed.:** Venetiis: [Ad signum Aquilae renovantis], 1578; 2° – **Frag.:** Zacharias Chrysopolitanus, *In Unum ex Quattuor, sive De concordia Evangelistarum libri IV* [Lib. III Cap. 141–143 | Lib. III Cap. 143–145], s. 12 – **Poss.:** Liber Eccl[es]iae Cathedr[alis] Zagr[abiensis] / Francisci Mi[...] I. V. B. lg. Bon. (részben törölve) / (áthúzott bejegyzés) – **Cat.:** USTC¹⁴³ | Mezey 1988, 25–26 – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 25, 38–42, 52, 65, 70.

Nr. 52 – Sig.: S. Fr. I. m. 7 | GGg 8 – **Tit.:** Abbas Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *Consilia tractatus, quaestiones, et practica...* – **Ed.:** Venetiis: Apud Ioannem de Gara, 1571; 4° – **Frag.:** Zacharias Chrysopolitanus, *In Unum ex Quattuor, sive De concordia Evangelistarum libri IV* [Index, Canon IV–V | Index, Canon VI–X], s. 12 – **Poss.:** ø – **Cat.:** EDIT16¹⁴⁴ | Mezey 1988, 26–27 – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 25, 38–42, 51, 65, 70.

Nr. 53 – Sig.: S. Fr. I. m. 37 | Da 14 – **Tit.:** Angelus ab Aretio [Angelo Gambiglioni], *Institutionum D. Iustiniani libr. quatuor commentaria locupletissima* – **Ed.:** [Lugduni]: s. n., 1549; 2° – **Frag.:** *Biblia sacra cum glossa interlineari ordinaria* [Ex 30,25–34,2 | Lv 2,2–4,24], s. 13 – **Poss.:** Nicolai Budovicky (?) C[anonici]. et Ar[chidiaconi]. Vaska. – **Cat.:** SUDOC¹⁴⁵ | Mezey 1988, 47–48 – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 15, 17, 24, 43, 66, 67.

Nr. 54 – Sig.: S. Fr. I. m. 51 | BBk 2 – **Tit.:** Thomas Aquinas, OP, *Tertia pars Summae Sacrae Theologiae...* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Sumptibus Philippi Tinghi, 1575; 2° – **Frag.:** *Decretum Gratiani cum apparatu Bartolomaei Brixienensis* [Pars II Causa V Qu. 1 Cap. 1 – Causa VI Qu. 1 | Pars II Causa VI Qu. 1 Cap. 18 – Causa VII Qu. 1 Cap. 47], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC¹⁴⁶ | Mezey 1988, 58–59 – **Notae:** Mezey a kötetet nem sorolja a zágrábi típusba.¹⁴⁷ Ezzel szemben a fragmentum szabása a zágrábi mintát követi, és a középkori kézirat további töredékeit ismerjük

¹⁴⁰ Uo., 218 (2. c). Ahogy fentebb jeleztük, Mezey nem ismerte a zágrábi provenienciát.

¹⁴¹ A műemlékkönyvtár vezetője, Diós István engedélyével kutathattam a középkori töredékeket és hordozóikat. Szíves segítségéért, szakmai tanácsaiért köszönettel tartozom.

¹⁴² A töredék leírása mellett hibás hordozómegjelölés olvasható Mezey katalógusában, ld. MEZEY 1988, i. m. 25. Az Fe 15 jelzetű könyv táblája lényegesen kisebb annál, mint amekkora területet a töredékek fedtek. A kötet eredeti disznóbőr kötésének egy részén lehetett valamilyen középkori fragmentum, de más méretű és alakú, mint a szóban forgók. A possessorbejegyzések sem utalnak zágrábi használatra. A tényleges hordozó a Db 27 jelzetű könyv volt, amit a táblák mérete mellett a possessorbejegyzések is megerősítenek.

¹⁴³ <https://www.ustc.ac.uk/editions/858589>

¹⁴⁴ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE071702>

¹⁴⁵ <https://www.sudoc.fr/154421847>

¹⁴⁶ <https://www.ustc.ac.uk/editions/141320>

¹⁴⁷ Vö. MEZEY 1988, i. m. 218 (2. c).

a típushoz tartozó kötésekről, vö. Nr. 1, 10, 26, 27. A makulatúraanyagból jó állapotú nyomtatott misszále lapjai kerültek elő; a szedés pontosan követi a Petrus Liechtenstein velencei műhelyében, 1511-ben nyomtatott *Missale Zagrabienensis*, nyomdásza azonban másféle iniciálékát és menzurális zene lejegyzésére való notációt alkalmazott. Egy utánnyomás emlékét vagy az 1511-es nyomtatvány végül elvetett változatát rejtette a kötés? Bármelyik válasz nyerne megerősítést, a makulatúra ugyancsak Zágrábhoz rendeli a könyvet.

Nr. 55 – Sig.: S. Fr. I. m. 53 | Db 24/c – **Tit.:** Ioannes Andreas [Giovanni d’Andrea], *In primum Decretalium librum novella commentaria* – **Ed.:** Venetiis: Apud Franciscum Franciscum, 1581; 2° – **Frag.:** *Decretum Gratiani cum apparatu Bartolomaei Brixienensis* [Pars II Causa I Qu. 1 Cap. 39–53 | Pars II Causa I Qu. 1 Cap. 53–70], s. 13/2 – **Poss.:** Ex libris Petri Draskovics [...] et Can[onici]. Zagrab[iensis]. – **Cat.:** EDIT16¹⁴⁸ | Mezey 1988, 60 – **Notae:** A possessor megerősíti a kötet zágrábi használatát. A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 56, 57.

Nr. 56 – Sig.: S. Fr. I. m. 54 | Db 24/a – **Tit.:** Ioannes Andreas [Giovanni d’Andrea], *In secundum Decretalium librum novella commentaria* – **Ed.:** Venetiis: Apud Franciscum Franciscum, 1581; 2° – **Frag.:** *Decretum Gratiani cum apparatu Bartolomaei Brixienensis* [Pars I Dist. LXIII Cap. 11–25 | Pars I Dist. LXVIII Cap. 6 – Dist. LXXI Cap. 1], s. 13/2 – **Poss.:** ø – **Cat.:** EDIT16¹⁴⁹ | Mezey 1988, 61 – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 55, 57.

Nr. 57 – Sig.: S. Fr. I. m. 55 | Db 24/b – **Tit.:** Ioannes Andreas [Giovanni d’Andrea], *In tertium Decretalium librum novella commentaria* – **Ed.:** Venetiis: Apud Franciscum Franciscum, 1581; 2° – **Frag.:** *Decretum Gratiani cum apparatu Bartolomaei Brixienensis* [Pars I Dist. LXXI Cap. 3 – Dist. LXXIV Cap. 3 | Pars I Dist. LXXIV Cap. 3 – Dist. LXXV Cap. 7], s. 13/2 – **Poss.:** ø – **Cat.:** EDIT16¹⁵⁰ | Mezey 1988, 61–62 – **Notae:** A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 55, 56.

Nr. 58 – Sig.: S. Fr. I. m. 66 | D.II.3 – **Tit.:** Thomas Aquinas, OP, *Summa Theologiae I–II* – **Ed.:** Basiliae: [Michael Wenssler], 1485; 2° – **Frag.:** *Liber Sextus Decretalium cum apparatu Ioannis Andreae* [Lib. III Tit. II Cap. 1 – Tit. IV Cap. 2 | Lib. III Tit. VII Cap. 2–7], s. 14 – **Poss.:** ø – **Cat.:** GW, ISTE¹⁵¹ | Mezey 1988, 69–70 – **Notae:** A kötés egyértelműen zágrábi eredetű; a borítóként szolgáló kézirat további töredékét ld. Nr. 47. A könyvet újrakötötték, de a középkori pergamenborítást megőrizte a mester. Az újrakötés „terminus ante quem”-je az előtábla előzőkére ragasztott ex libris felirata alapján 1911.

Nr. 59 – Sig.: S. Fr. I. m. 215 | Rd 55 – **Tit.:** *Disputationum Roberti Bellarmini... De controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos... Tomus secundus.* – **Ed.:** Parisiis: Apud Viduam Guilielmi Chavdiere, 1602; 8° – **Frag.:**

¹⁴⁸ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE021067>

¹⁴⁹ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE021067>

¹⁵⁰ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE021067>

¹⁵¹ <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/M46436.htm>; <https://data.cerl.org/istc/it00194000>

missale Zagradiense [Trinitas | Corpus Christi], s. 14 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC¹⁵² | Mezey 1988, 178 – **Notae:** Mezey nem sorolja a kötést a zágrábi típusba,¹⁵³ a háttábla töredékén látható úrnapi miseanyag ugyanakkor megerősíti a zágrábi eredetet. Az Usuarium adatbázis 180 európai hagyományból adatolja úrnapijára a *Cibavit eos* introitust, míg a töredéken olvasható ritka *Ego sum panis vivus* introitust csak 10 hagyományból, köztük Zágrábból.¹⁵⁴ Az *Ego sum*-introituscsoport tagjai Zágrábot kivéve észak- és nyugat-európai városok, a mai Franciaország, Svájc és Svédország területén találhatók. E kis csoport hagyományait egymással összevetve kiderül, hogy közülük a töredéken látható *Oculi omnium* graduálét kizárólag Zágráb éneklí az ünnepen; az *Ego sum*-introituscsoport 9 másik tagja a *Nisi manducaveritis* graduálét asszignálja úrnapijára.¹⁵⁵ A szóban forgó fragmentumok tehát – a kétlépéses szűrés után megalapozottan állítható – egy zágrábi misszálé töredékei, és vélhetően magában a városban kerültek a könyvtáblákra a 17. században már használaton kívüli szerkönyvek egyikéből. A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 3, 37.

Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár

A kalocsai érsekség török uralom alatt elpusztult középkori könyvtára pótlására új gyűjteményt hozott létre a 18. század elején. Az érsekek és a káptalan tagjai 1715-től kötelesek voltak magánkönyvtárukat a főegyházmegyére hagyni, ami fokozatos folyamatos gyarapodást tett lehetővé. A műveltség iránt elkötelezett főpapok, különösen Patachich Gábor (1733–1745), Batthyány József (1760–1776), Patachich Ádám (1776–1784) és Kollonitz László (1787–1817) egykori könyvei adják a mai gyűjtemény legértékesebb részét. A lezárt egységekként kezelt érseki hagyatékokat, köztük a Bibliotheca Patachichiana és a Bibliotheca Kollonitziana anyagát az 1871-ben befejeződő könyvtárrendezés egyesítette, ekkor a duplumokat is kiemelték, így ma a könyvtárban ezen állományrészek fizikailag nem válnak szét.¹⁵⁶

¹⁵² <https://www.ustc.ac.uk/editions/6000101> – Az USTC elveszett nyomtatványként tartja számon.

¹⁵³ Vö. MEZEY 1988, i. m. 218 (2. c).

¹⁵⁴ Úrnapiján az *Ego sum panis vivus* introitust éneklő hagyományok: Arras, Autun, Cambrai, Évreux, Linköping, Sion, Strängnäs, Troyes, Uppsala, Zagreb, vö. <https://usuarium.elte.hu/research/synopsis?genre=10>.

¹⁵⁵ Vö. <https://usuarium.elte.hu/research/synopsis?genre=30>.

¹⁵⁶ A könyvtár történetéről szóló szakirodalmat ld. KÉKESI János, *A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, 1784–1964*, kézirat, Kalocsa, 1964; VÉRTESSY Miklós, *Patachich Ádám ősnymtatvány-gyűjteménye = Magyar Könyvszemle*, 84(1968), 54–61; BOROS István, *A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1989; BOROS István, *A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár*, Bp., Balassi, Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, 1994; TÓTH Tamás, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784)*, Bp., Kalocsa, METEM, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2014, különösen 257–262; *A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár rövid története és válogatott könyvrítkaságai*, szerk. Grócz Zita, Kalocsa, Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, 2017.

A gyűjtemény teljes átvizsgálása során 11 Mikulic-kötésű könyvet sikerült azonosítani.¹⁵⁷ Kalocsára kerülésük körülményeiről kevés tényszerű ismerettel rendelkezünk. Minthogy azonban a zágrábi püspökség 11. század végi alapításától 1852-ig a kalocsai érsekség szuffragáneusa volt, természetesnek vehetjük a két város közötti egyházi és kulturális kapcsolatokat, amelyek könyvek vándorlásával is együttjárhattak. A bibliofil érsekek közül Patachich Gábor és unokaöccse, Patachich Ádám zágrábi kanonokként kezdte egyházi pályáját,¹⁵⁸ így elvben kölcsönözhetett még a Mikulic-féle könyvtárból. Hasonlóképpen a Zágrábból Kalocsára költöző egyházi személyek ingóságaival is érkezhettek könyvek a városba.¹⁵⁹ Emellett Kollonitz László érsek alatt – aki maga nem volt zágrábi kötődésű – számos feloszlott kolostori könyvtár anyaga került be a gyűjteménybe, és ezekben szintén lehetett zágrábi eredetű kötet.

Patachich Ádám érsek kalocsai könyvtáráról Werner Vencel könyvkötő és könyvtáros 1817-ben betűrendes katalógust készített.¹⁶⁰ A Bibliotheca Patachichiana egykori állományáról – a későbbi rendezések miatt – ma már csak ezen 11 kötetes kézíratos inventárium igazít el. A Mikulic-kötésű könyvek közül kettőt találunk meg benne (Nr. 60, 61), ám ezek vélhetően utólagos bejegyzések, egy könyvtári átsorolást adhatnak. Emellett szól az a tény is, hogy Patachich váradi püspökként (1759–1776) készített könyvkatalógusa egyik zágrábi kötésű kalocsai könyvet sem tartalmazza.¹⁶¹ Nem igazolható tehát, hogy Patachich Ádám

¹⁵⁷ E helyen mondok köszönetet Bábel Balázs érsek úrnak a kutatás engedélyezéséért, Grócz Zita könyvtárvezetőnek a feltárás során nyújtott pótolhatatlan szakmai és emberi segítségéért, valamint a könyvek átvizsgálásán együtt dolgozó kollégáknak: Czagány Zsuzsának, Göbölösné Gaál Eszternek, Nagy Torma Juliannának, Tóka Borbálának, Csegezi Tamásnének és Enyedi Mózesnek.

¹⁵⁸ Patachich Gábor 1723–1733 között, Patachich Ádám pedig 1741–1759 között viselt zágrábi kanonoki méltóságot, ld. Boros 1994, i. m. 26–27.

¹⁵⁹ Nem valószínű, hogy kalocsai papi hagyatékból 1782 előtt Mikulic-kötésű könyv szállt volna az érsekségre, mivel a Fogarassi András által készített kalocsai káptalani könyvtári katalógusban egyik alább leírt kötet sem szerepel. Vö. Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 613: Andreas Fogarassi, *Catalogus librorum Bibliothecae... Capituli Metropolitanae Ecclesiae Colocensis, qui libri ad Bibliothecam... Adami... Patachich... mense octobri Anno 1782. translati sunt*, [Colocensis], 1782. Később természetesen hagyatékok útján is bővíthetett a zágrábi kötetek csoportja Kalocsán.

¹⁶⁰ Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, D 1951: *Catalogus librorum in Bibliotheca Patachichiana existentium opera Wenz. Werner in ordinem redactorum*, [Colocensis], 1817, vol. 1–11.

¹⁶¹ Vö. Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 165/1–2: *Index librorum bibliothecae... Adami... Patachich..., episcopi Varadiensis... 1774.*, [Varadinensis], 1774. A nagyváradi püspökség könyvtárában tudomásunk szerint jelenleg nem őriznek Mikulic-kötésű könyvet. E helyen köszönöm meg Czagány Zsuzsának, hogy korábbi nagyváradi kutatásainak eredményét rendelkezésemre bocsátotta. Vö. EMÖDI András, *A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. 1. Ősnyomtatványok, XVI. századi nyomtatványok, Régi Magyar Könyvtár, Katalógus*, Bp., Nagyvárad, Akadémiai, Országos Széchényi Könyvtár, Nagyváradi Egyházmegyei Könyvtár, 2005; Uő, *A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya, 2, XVII. századi nyomtatványok, Katalógus*, Bp., Nagyvárad, Akadémiai, Országos Széchényi Könyvtár, Nagyváradi Egyházmegyei Könyvtár, 2008.

zágrábi kanonoksága idején vett volna magához könyveket a Mikulić-féle könyvtárból, ugyanakkor – a korabeli katalógusok esetleges pontatlanságai miatt – ki sem zárható, hogy közreműködött néhányuk Kalocsára kerülésében.

Kollonitz László érsek kalocsai könyvgyűjteményéről Werner Vencel ugyancsak készített kézírásos katalógust,¹⁶² abban 8 Mikulić-kötésű könyv szerepel (Nr. 60, 62–68). Emiatt Kollonitz érsek szerepe az alább vizsgált kötetek Kalocsára kerülésében jelentősebbnek tűnik.

Az érseki palota 1780-ban elkészült barokk könyvtártermének egységes megjelenése érdekében az újonnan bevételezett köteteket sok esetben újrakötötték, és ezért nem vethetjük el annak lehetőségét, hogy ekkor Mikulić-féle kötések is megsemmisültek. Más esetekben a könyvkötő meghagyta a korábbi kötést, csak új gerincet ragasztott fel, hogy a polcon álló kötet illeszkedjék a többi közé. Ilyesféle részleges módosítás 5 Mikulić-kötésű könyvön figyelhető meg (Nr. 64–68).

A modern könyvtári pecsétet (KALOCSAI FŐSZÉKESEGYHÁZI KÖNYVTÁR) az alábbiakban nem jelezzük a possessoroknál.

Nr. 60 – Sig.: A 150 – **Tit.:** *Divi Bernardi doctoris suavissimi, ac primi abbatis Claraevallensis operum, tomus alter...* – **Ed.:** Venetiis: Ex Typographia Salicata, 1616; 4° (22 cm) – **Frag.:** missale Zagradiense [Feria VI in Parasceve | Feria V in Cena Domini], 1358 – **Poss.:** Ladislav Gubassocz 1653. Bononiae – **Cat.:** USTC¹⁶³ – **Notae:** A kötet egykori tulajdonosa a bolognai Collegium Illyricum-Hungaricum alumnusa, Gubasóczy László (Ladislav Gubašoci).¹⁶⁴ Könyve vélhetően kanonoki hagyatéka részeként szállt a zágrábi katedrálisra, 1692 körül pedig megkapta mai kötését. Nem szerepel Patachich Ádám váradi könyvkatalógusában; a Bibliotheca Patachichiana Werner-féle kéziratok könyvkatalógusban utólagos bejegyzéssel találjuk, tehát idővel oda sorolhatták.¹⁶⁵ Minthogy a Bibliotheca Kollonitziana katalógusa is jelzi, Kollonitz érsek idejében (1787–1817) kerülhetett Kalocsára.¹⁶⁶ A kötésen lévő kézirat további töredékét ld. Nr. 21.

Nr. 61 – Sig.: A 717 – **Tit.:** *Decretum Gratiani, emendatum et notationibus illustratum, una cum glossis, Gregorii XIII. Pont. Max. iussu editum...* – **Ed.:** Venetiis: Apud Iuntas, 1615; 4° (24 cm) – **Frag.:** missale (Zagradiense?) [Sabb. post Feriam IV in capite ieiunii | Quadr. Dom. I], s. 15 – **Poss.:** Ex Libris J. Pauli [...] (előzőken); Ex libris [...] Zagradiensis (törölve) / Fr[at]is Pauli Jurievich Or[dinis]. S[ancti]. Pauli P[rimi]. E[remitae]. / Conventui Remethensi inscriptus 1742. – **Cat.:** USTC¹⁶⁷ – **Notae:** A címlap egykori zágrábi possessorbejegyzése a törlés ellenére egyértelműen kivehető. A könyv vélhetően a 18. század elején

¹⁶² Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 163/1–8: *Catalogus Bibliothecae Kollonitzianae*, [Colocensis], 1817 k.

¹⁶³ <https://www.ustc.ac.uk/editions/4027547>

¹⁶⁴ Vö. ACCORSI, BRIZZI 1988, i. m. 117–118 (c.161, c.163), 131 (c.182).

¹⁶⁵ *Catalogus librorum in Bibliotheca Patachichiana...*, i. m. vol. 3, s. p., vö. 159. és 161. lábjegyzet.

¹⁶⁶ *Catalogus Bibliothecae Kollonitzianae*, i. m. vol. 1, s. p.

¹⁶⁷ <https://www.ustc.ac.uk/editions/4029114>

Jurievich Pál pálos szerzetes használatába került,¹⁶⁸ majd 1742-ben a Zágráb melletti Remete pálos kolostorának könyvtárához sorolták. Valószínűleg a kötetet a rend jozefinista abolícióját (1786) követően előbb Remetéről Budára vitték, ahogy általában a Zágráb környéki pálos kolostorok könyveit, és onnan került később Kalocsára; emellett elképzelhető az is, hogy közvetlenül jutott Remetéről az érseki központba. A Bibliotheca Patachichiana Werner-féle jegyzékben utólagos bejegyzéssel szerepel,¹⁶⁹ ami ugyancsak az 1786 utáni – és egyúttal Patachich érsek halálát követő – katalogizálást valószínűsíti. A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 11, 18, 29.

Nr. 62 – Sig.: C 140 – **Tit.:** Martinus Azpilcueta [Martín de Azpilcueta], *Enchiridion, sive manuale confessoriorum et pœnitentium...* – **Ed.:** Venetiis: Apud Franciscum Zilettum, 1584; 4° (23 cm) – **Frag.:** Petrus Comestor, *Historia scholastica* [*Historia evangelica*, Cap. 29–30 | *Historia evangelica*, Cap. 77–81], s. 13 – **Poss.:** Martini Jantolovich (?) Canonici Zagradiensis m[anu] p[ro]p[ri]a. – **Cat.:** EDIT16¹⁷⁰ – **Notae:** A könyv szerepel a Kollonitz-jegyzékben.¹⁷¹ A kötésen lévő kézirat további töredékét ld. Nr. 6.

Nr. 63 – Sig.: C 1880 – **Tit.:** Dominicus Soto Segobiensis [Domingo de Soto], OP, *De iustitia et iure libri decem...* – **Ed.:** Venetiis: Apud Floravatem à Prato, 1584; 4° (22 cm) – **Frag.:** Augustinus, *De Trinitate* [Lib. IV Cap. 19 | Lib. IV Cap. 9], s. 13/14 – **Poss.:** Georgii Ottavcii Magistri Scholae Cap[ituli]. Zag[rabiensis]. Anno 1596. (részben törölve) / Et amicorum eius ut Arch[idiacon]i Dubicensis, Arch[idiacon]i Varasdiensis. / Dum fueris Romae[,] Romano vivito more, Dum fueris alibi[,] vivito sicut ibi. – **Cat.:** EDIT16¹⁷² – **Notae:** A könyv tulajdonosa 1596-ban Georgius Ottavcius (Juraj Otavčić) volt, a zágrábi káptalani iskola akkori magisztere, akit ugyanabban az évben neveztek ki olvasókanonokká.¹⁷³ A könyv szerepel a Kollonitz-jegyzékben.¹⁷⁴

Nr. 64 – Sig.: D 2755/3 – **Tit.:** Abbas Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *Prima interpretationum in secundum Decretal[ium]. librum pars...* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Ad candentis Salamandrae insigne, apud Senetonios Fratres, 1547; 2° (42 cm) – **Frag.:** Hostiensis [Henricus de Segusio]: *Summa aurea* [Lib. II *Titulus pro derelicto, Titulus pro legato, Titulus pro dote*;¹⁷⁵ *De praescriptione rerum immobilium*¹⁷⁶ |

¹⁶⁸ Jurievich Pál nevét először 1713-ben, utoljára 1725-ben említi az *Annalium Eremiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum S. Pauli Primi Eremitae. Volumen secundum... ab anno 1663 usque ad annum 1727...*, Posonii, Typis Haeredum Royerianorum, 1743, 344, 586. Jurievich egy másik hajdani könyvét ld. Szeged, SZTE Klebelsberg Könyvtár, RA 1048.

¹⁶⁹ *Catalogus librorum in Bibliotheca Patachichiana...*, i. m. vol. 6, s. p.

¹⁷⁰ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE003721>

¹⁷¹ *Catalogus Bibliothecae Kollonitzianae*, i. m. vol. 1, s. p.

¹⁷² <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE035939>

¹⁷³ Vö. ACCORSI, BRIZZI 1988, i. m. 40 (c.49).

¹⁷⁴ *Catalogus Bibliothecae Kollonitzianae*, i. m. vol. 7, s. p.

¹⁷⁵ HOSTIENSIS [Henricus de Segusio], *Aurea Summa, Nicolai Superantii novis atque eruditiss adnotationibus...*, Coloniae, Sumptibus Lazari Zetzneri Bibliopolae, 1612, 633–634.

¹⁷⁶ *Uo.*, 645–646.

Lib. II *De praescriptione rerum immobilium*¹⁷⁷, s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC¹⁷⁸ – **Notae:** A nyomtatvány címlapja hiányzik. A gerincet világosabb bőrcsíkkal utólag megerősítették, és a rátét részben fedi a fragmentumokat; a sarokborítások eredetiek. A könyv szerepel a Kollonitz-jegyzékben.¹⁷⁹

Nr. 65 – Sig.: D 2755/4 – **Tit.:** Abbas Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *Secunda interpretationum in secundum Decret[alium]. librum pars...* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Ad candentis Salamandrae insigne, apud Senetonios Fratres, 1547; 2° (42 cm) – **Frag.:** Zacharias Chrysopolitanus, *In Unum ex Quattuor, sive De concordia Evangelistarum libri IV* [Lib. IV Cap. 180–181 + index | Lib. IV Cap. 181], s. 12 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC¹⁸⁰ – **Notae:** A gerincet világosabb bőrcsíkkal utólag megerősítették, és a rátét részben fedi a fragmentumokat; a sarokborítások eredetiek. A könyv szerepel a Kollonitz-jegyzékben.¹⁸¹ A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 25, 38–42, 51, 52, 70.

Nr. 66 – Sig.: D 2755/5 – **Tit.:** Abbas Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *Tertia interpretationum in secundum Decretal[ium]. librum pars...* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Ad candentis Salamandrae insigne, apud Senetonios Fratres, 1547; 2° (42 cm) – **Frag.:** *Biblia sacra cum glossa interlineari ordinaria* [II Esr 3,5–16 | II Esr 1,3–2,12 és 5,11–19], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC¹⁸² – **Notae:** A gerincet világosabb bőrcsíkkal utólag megerősítették, és a rátét részben fedi a fragmentumokat; a sarokborítások eredetiek. A könyv szerepel a Kollonitz-jegyzékben.¹⁸³ A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 15, 17, 24, 43, 53, 67.

Nr. 67 – Sig.: D 2755/6 – **Tit.:** Abbas Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *In tertium Decretalium librum interpretationes...* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Ad candentis Salamandrae insigne, apud Senetonios Fratres, 1547; 2° (42 cm) – **Frag.:** *Biblia sacra cum glossa interlineari ordinaria* [II Par 5,10–6,13 és II Esr 7,53–70 | II Par 7,8–8,6 és I Esr 1,2–6], s. 13 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC¹⁸⁴ – **Notae:** A gerincet világosabb bőrcsíkkal utólag megerősítették, és a rátét részben fedi a fragmentumokat; a sarokborítások eredetiek. A nyomtatvány címlapja hiányzik. A könyv szerepel a Kollonitz-jegyzékben.¹⁸⁵ A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 15, 17, 24, 43, 53, 66.

Nr. 68 – Sig.: D 2755/7 – **Tit.:** Abbas Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *In quartum et quintum Decretalium lib[rum]. interpretationes...* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Ad candentis Salamandrae insigne, apud Senetonios Fratres, 1547; 2° (42 cm) – **Frag.:** *breviarium* (Zagrabiense?) [Quadr. Dom. III | Quadr. Hebd. III

¹⁷⁷ *Uo.*, 643–644, 636–637.

¹⁷⁸ <https://www.ustc.ac.uk/editions/149861>

¹⁷⁹ *Catalogus Bibliothecae Kollonitzianae*, i. m. vol. 1, s. p.

¹⁸⁰ <https://www.ustc.ac.uk/editions/149878>

¹⁸¹ *Catalogus Bibliothecae Kollonitzianae*, i. m. vol. 1, s. p.

¹⁸² <https://www.ustc.ac.uk/editions/149897>

¹⁸³ *Catalogus Bibliothecae Kollonitzianae*, i. m. vol. 1, s. p.

¹⁸⁴ <https://www.ustc.ac.uk/editions/149826>

¹⁸⁵ *Catalogus Bibliothecae Kollonitzianae*, i. m. vol. 1, s. p.

Feria II], s. 14/15 – **Poss.:** ø – **Cat.:** USTC¹⁸⁶ – **Notae:** A gerincet világosabb bőrcsíkkal utólag megerősítették, és a rátét részben fedi a fragmentumokat; a sarokborítások eredetiek. A könyv szerepel a Kollonitz-jegyzékben.¹⁸⁷

Nr. 69 – Sig.: K 1629 – **Tit.:** Abbas Panormitanus [Niccolò Tedeschi], *In secundum Decretalium librum luculentissima commentaria...* – **Ed.:** Venetiis: Apud Bernardinum Maiorinum Parmensem, 1569; 4° – **Frág.:** ? [ø | ø] – **Poss.:** ø – **Cat.:** EDIT16¹⁸⁸ – **Notae:** A kötés középkori töredékei elvesztek, a táblákon karoling írás lenyomata kivehető. A könyv előzéke rendhagyó módon kék színű papírból készült (utólagos?), és bőr kötőszalagok nyomai látszanak a táblákon.

Nr. 70 – Sig.: K 2466 – **Tit.:** Coll. 1. [Bonifacius VIII, papa], *Sextus Decretalium liber, Aegidii Perrini opera suae genuinae integritati restitutus...* Coll. 2. *Clementis Quinti Constitutiones (quas vulgo Clementinas vocant) ab Aegidio Perrino fideliter emendatae...* Coll. 3. Johannes XXII, papa, *Extravagantes...* – **Ed.:** Lugduni [Lyon]: Ad Salamandrae, Apud Sennetonios Fratres, 1554; 2° (39 cm) – **Frág.:** Zacharias Chrysopolitanus, *In Unum ex Quattuor, sive De concordia Evangelistarum libri IV* [Lib III. Cap. 147–149 | Lib. III. Cap. 148–149], s. 12 – **Poss.:** Joannis Pottak Cathalogo inscriptus 1648. – **Cat.:** USTC¹⁸⁹ – **Notae:** Az egykori possessor, Ivan Pottak 1643-ban a Collegium Croaticum Viennense hallgatója volt.¹⁹⁰ Nem világos, milyen katalógusba vették fel a könyvet 1648-ban. Esetleg Pottak személyes könyvjegyzékére utal a bejegyzés? A könyv mindenesetre kötése alapján már bizonyosan a zágrábi katedrálisban volt valamivel 1692 előtt (6. ábra). A kötésen lévő kézirat további töredékeit ld. Nr. 25, 38–42, 51, 52, 65.

A hasonlóság ellenére nem bizonyultak a Mikulić-féle kötéstípushoz tartozónak a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár D 496,¹⁹¹ K 3200¹⁹² és K 3819¹⁹³ jelzetű könyvei.

¹⁸⁶ <https://www.ustc.ac.uk/editions/149820>

¹⁸⁷ *Catalogus Bibliothecae Kollonitzianae*, i. m. vol. 1, s. p.

¹⁸⁸ <https://edit16.iccu.sbn.it/titolo/CNCE049612>

¹⁸⁹ <https://www.ustc.ac.uk/editions/113424>

¹⁹⁰ IVANČAN, Ljudevit, *Bečki kolegij zagrebačke biskupije = Bogoslovska smotra*, 17(1929), Broj 3, 333. Online: <https://hrcak.srce.hr/42094>.

¹⁹¹ A gerinc Werner Vencel barokk rátétje; vélhetően ugyancsak ő színezte meg a középkori töredéket barnás páccal és díszítette vaknyomásos mintákkal. A jelenlegi sarkok utólagosak, a töredék benyúlik alájuk, azaz eredetileg az egész táblát fedte a fragmentum. A kötet méretében (2°) ezzel a megoldással nem talákoztunk a zágrábi anyagban.

¹⁹² A táblák barna bőrből készült sarkait a középkori pergamenre ragasztották, eredetileg tehát az egész táblát fedte a fragmentum. A sarkokat és a gerincet borító barna bőrnek a táblákra eső részét vaknyomással díszítették, amely szintén nem jellemző a Mikulić-féle kötésre. Hasonlóval 18. század eleji császári kéziratok kötésén talákoztunk, vö. Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Zborni kaptol čazmanski, Knj. 22 („Prothocollum Capituli Chasmensis 1705–1709”) és Knj. 23 („Prothocollum Venerabilis Capituli Chasmensis pro Expeditionibus Ecclesiasticis”).

¹⁹³ A gerinc és a sarkok anyaga, színe hasonlít a Mikulić-féle típuséra, de egyrészt a tábla papírborítású, másrészt a bőrrészek azon felül helyezkednek el. Ezeken ama tény sem változtat, hogy

6. ábra. A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött 12. századi Chrysopolitanus-töredékek egyike (Nr. 70, előtábla)

Összegzés

A kutatásunk során azonosított 70 Mikulić-kötésű könyv fragmentumai között, ahogy fentebb láttuk, számos összetartozik. E kisebb csoportok egykori kéziratokat jelölnek ki, amelyek 1692 körül egymás mellett sorakozhattak a zágrábi püspök által megbízott könyvkötő asztalán, várva, hogy alapanyagul szolgálhassanak a nyomtatványok bekötéséhez. Vélhetően a pergamenoldalak mérete és a bekötendő könyv táblájának nagysága alapján döntött a mester, hogy épp melyik kódexhez nyúljon nyersanyagért; ám az is lehet, hogy különösebb megfontolás nélkül, sorban használta el a neki átadott kéziratokat. A munkafolyamat végére a kódexek többsége teljes terjedelemben a könyvtáblákra kerülhetett. A BNS II esetében például bizonyosan így történt, hiszen a hajdani esztergomi breviárium elejéről, közepéről és végéről egyaránt ismerünk könyvkötésen lévő töredékeket.¹⁹⁴

az 1617-es kiadású könyvben a zágrábi jezsuita kollégium évszám nélküli possessorbejegyzése olvasható: „Soc[ietatis]. JESU Coll[egii]. Zagrab[iensis]. Cath[alogo]. inscriptus”.

¹⁹⁴ Vö. SZOLIVA 2019, i. m. 324–328; SZOLIVA 2021, i. m. 257–260.

Összesen 21 kéziratot különböztethetünk meg a táblákon, amint az alábbi összeállításban látható.¹⁹⁵

Biblikum:

1. *Biblia sacra cum glossa interlineari ordinaria*, s. 13: Nr. 15, 17, 24, 43, 53, 66, 67
2. *Vulgata*, s. 14: Nr. 31, 50¹⁹⁶
3. Zacharias Chrysopolitanus, *In Unum ex Quattuor, sive De concordia Evangelistarum libri IV*, s. 12: Nr. 25, 38, 39, 40, 41, 42, 51, 52, 65, 70¹⁹⁷
4. Petrus Comestor, *Historia Scholastica*, s. 13: Nr. 6, 62

Teológia:

5. Augustinus, *De Trinitate*, s. 13/14: Nr. 63
6. Magister Bandinus, *Sententiarum Liber Primus*, s. 14: Nr. 35
7. Joachim da Fiore, *Liber Concordiae Novi ac Veteris Testamenti*, s. 13: Nr. 4, 9, 13, 19, 36
8. Petrus Lombardus, *Sententiarum libri IV*, s. 13: Nr. 14, 22, 23¹⁹⁸
9. Petrus Lombardus, *Sententiarum libri IV*, s. 14/1: Nr. 2, 28, 34

Liturgia:

10. *Breviarium notatum Strigoniense* (BNS II), s. 13/2: Nr. 5, 7, 8, 30, 33, 44, 45
11. *breviarium*, s. 13/14: Nr. 46¹⁹⁹
12. *breviarium* (Zagrabiense?), s. 14/15: Nr. 68
13. *missale Zagrabiense*, 1358: Nr. 21, 60²⁰⁰
14. *missale Zagrabiense*, s. 14: Nr. 3, 37, 59

¹⁹⁵ Az összesítésben nem szerepel a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia (HAZU) Levéltárában őrzött, egyelőre azonosítatlan tartalmú töredék és a Nr. 69 elveszett töredéke.

¹⁹⁶ Vö. Zagreb, Metropolitanska knjižnica, M 9292; kiadva: MAGIĆ 2016, i. m. 40 (illusztráció).

¹⁹⁷ A Chrysopolitanus-kézirat fentebb említetteken túl ismert hordozókönyvei: Zagreb, Metropolitanska knjižnica, MR 1003, MR 1007, MR 1047, MR 1169, MR 1014, MR 1143, MR 1056, MR 1156, MR 1158, M 2106, M 2118, M 2119, M 2120, M 2133/1–2, M 3772, M 5894, M 12308, M 6498, M 6502, M 6458, M 6472, M 22478/1–2, M 8997, M 10777, M 7635, M 7725, M 22479, M 24581, M 9224, M 24609, M 24610, M 24619/1, M 24620, M 10793, M 10717, M 10781, M 10510, M 10517, M 7925, M 11859, M 9287, M 25049, M 7228, M 13137, M 13909, M 10636, M 25421, M 25424, M 25428, M 1445, M 5154, M 5864, M 7451, M 7628, M 7322, M 7878, M 8019, M 8027, M 8406, M 8643, M 10762, M 10763, M 10894, M 11367, M 11179, M 12219, M 12542, M 24423/1. A 12. századi értékes kézirat tehát összesen 71 horvátországi és 9 magyarországi köteten maradt fenn eddigi ismereteink szerint.

¹⁹⁸ Vö. Zagreb, Metropolitanska knjižnica, MR 1168 stb.

¹⁹⁹ Vö. Zagreb, Metropolitanska knjižnica, M 4606, M 5824, M 9098 stb.

²⁰⁰ Vö. Zagreb, Metropolitanska knjižnica, M 10687, M 11974, M 17682 stb.

15. missale (Zagrabiense?). s. 15: Nr. 11, 18, 29, 61²⁰¹
16. pontificale Romanum (G. Durandus), s. 13: Nr. 16²⁰²

Kánonjog:

17. *Decretum Gratiani cum apparatu Bartolomaei Brixienensis*, s. 13: Nr. 1, 10, 26, 27, 54
18. *Decretum Gratiani cum apparatu Bartolomaei Brixienensis*, s. 13/2: Nr. 55, 56, 57²⁰³
19. *Liber Sextus Decretalium cum apparatu Ioannis Andreae*, s. 14: Nr. 47, 58
20. Hostiensis, *Summa aurea*, s. 13: Nr. 64

Csillagászat:

21. *Tabulae astronomicae illustrissimi Alfontii regis Castellae*, s. 15: Nr. 12

Az egykori kódexek közül négy biblikus témájú (Vulgata, kommentált Vulgata, evangéliumharmónia és Szentírás-parafrázis), öt teológiai traktátus, hét liturgikus (breviáriumok, misszálék, pontifikále), négy kánonjogi tartalmú, egy pedig csillagászati. Öt kötetről hiányzik ma a középkori fragmentum.²⁰⁴ A középkorban népszerű teológiai munkákból, Petrus Lombardus *Sententiarum libri IV* című írásából, valamint Gratianus dekrétumának kommentált változatából két-két másolat is kötésre került. A jelen töredékkutatás fontos eredménye, hogy Zacharias Chrysopolitanus evangéliumharmóniájának (*In Unum ex Quattuor*) korai, 12. századi másolatából már összesen 160 töredéket ismerünk (6. ábra),²⁰⁵ a 13. századi *Breviarium notatum Strigoniense* (BNS) második, szanktorále kötetéből pedig immáron 272 töredéket (4–5. ábra).²⁰⁶

A kutatás két irányban folytatódhat: a törzsgyűjteményen kívül és belül.

Egyrészt fontos volna megkeresni a törzsgyűjteményből elszármazott, még lappangó köteteket. Először is Zágráb még nem vizsgálta régi könyves gyűjteményeit teljeskörűen ellenőrizni kell, hiszen magában a városban a legnagyobb az esély a Mikulić-féle kötések felbukkanására. Hasznos volna a zágrábi egyházmegye 18. századi területére kiterjeszteni e vizsgálatot. A magyarországi könyvtárak (különösen az Országos Széchényi Könyvtár) 15–17. századi nyomtatványállományának ellenőrzése is hozhat még jelentősebb eredményeket.

²⁰¹ Vö. Zagreb, Metropolitanska knjižnica, MR 1161 stb.

²⁰² Vö. Zagreb, Metropolitanska knjižnica, M 359, MR 1039, MR 1063, MR 1119, MR 1178, MR 1185, M 8647, M 11622, M 9269, M 11388, M 11622 stb.

²⁰³ Vö. Zagreb, Metropolitanska knjižnica, MR 1090 stb.

²⁰⁴ Ld. Nr. 20, 32, 48, 49, 69.

²⁰⁵ Ld. a 197. lábjegyzetben. Vö. MEZEY László, *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja*, Bp., Akadémiai, 1979, 137.

²⁰⁶ A jelen tanulmányban közölt töredékeken kívül a törzsgyűjteményben azonosítottakat ld. SZOLIVA 2019, i. m. 324–328; SZOLIVA 2021, i. m. 257–260.

Másrészt a Metropolitanska knjižnica anyagán belül a régi nyomtatványokon megőrzött középkori fragmentumok teljes, szisztematikus digitalizálásával és elemzésével a fentebb leírt 21 kódex számos további részlete azonosítható volna, sőt, további kéziratok összefüggő töredékeire is számíthatunk. Komoly eredményeket ígér e nagyszabású kutatási terv – amelyet leginkább egy horvát–magyar szakmai összefogás keretében lehet teljesíteni –, hiszen ezáltal értékes középkori kéziratok rekonstrukciója válna lehetségessé, és a középkori Zágráb műveltségét jelző értékes forrásokhoz juthatnánk.

Szoliva, Gábor OFM

**Printed Books from the Late 17th-Century Library
of Zagreb Cathedral in Croatian and Hungarian Collections
– Results of Research into a Special Type of Book Binding
("Mikulić Binding")**

The old printed books of the historic library of Zagreb cathedral (today housed in the Metropolitanska knjižnica u Zagrebu or Metropolitan Library, Zagreb) were given a special kind of binding around 1692. The bookbinder glued onto the covers of the printed books pieces of medieval parchment codices in a very special way. The binding that resulted (generally referred to as "Metropolitanski uvez" or "Metropolitan binding" in the Croatian literature on the subject) resembles half-leather binding, the crucial difference being that, with the books of the cathedral, parchment was used instead of paper. Around 1692, when Aleksandar Mikulić, the bishop of Zagreb (1688–1694), had a new building erected for the cathedral library, between 2000 and 3000 books were bound in this particular way, to safeguard the printings.

In this paper, I give a detailed description of this special type of binding and also survey the history of the cathedral library. Between 1692 and 1846, when Zagreb canons were allowed under strict conditions to borrow books from the collection, several volumes went their way. According to present knowledge, outside the Metropolitanska knjižnica, at least 5 libraries in Croatia and 3 in Hungary have preserved altogether 70 books bound in this way. For this reason, I introduce a new term for the type of binding, namely "Mikulić binding", as the majority of the books kept outside the Metropolitanska knjižnica were never stored in this modern collection, but in the library of Zagreb cathedral, which had existed only until 1906.

I give a short history of the collections where books bound in this way are preserved; publish detailed bibliographical descriptions of the volumes in question; identify the manuscripts found on the bindings; and try to reconstruct the itinerary of the books with the help of the possessors' notes. I was finally able to identify 21 codices surviving on bindings in either a small or relatively large number of fragments; these manuscripts had been used as raw material by the 17th-century bookbinder working at Zagreb. One of these manuscripts is the 13th-century notated breviary of Esztergom (Strigonium), which was identified in 258 fragments on bindings in the Metropolitanska knjižnica in 2019. My recent research has discovered 14 further fragments taken from this invaluable codex.

Keywords: medieval fragmentology, Zagreb, Metropolitanska knjižnica, binding, Aleksandar Mikulić, Esztergom, Strigonium.

Vrabély Márk

Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt a sajtó alatt

Johann Rynmann, Heinrich Gran és a középkori
ferences könyvkiadás

A Magyar Királyság területén egészen 1539-ig, Johannes Honterus brassói nyomdájának megjelenéséig nem beszélhetünk állandó nyomdáról, mindössze néhány rövid életű kísérletről tudunk. Hess András budai nyomdájából 1473-ból kettő, az ún. Confessionale nyomdából pedig az 1477 és 1488 közötti időszakból három nyomtatvány ismert.¹ Nem bizonyultak tartósnak a 16. századi nagyszebeni és a sárvár-újszigeti alapítások sem.² A hazai olvasóközönséget nyomda hiányában alapvetően a budai könyvkereskedők látták el nyomtatott könyvekkel. A kereskedők megrendelésre dolgoztak: nemcsak külföldi kiadású köteteket szereztek be, de magyar célközönségnek szánt művek külföldi kinyomtatásában is közreműködtek (pl. szerkönyvek esetében).³ Mindezekkel együtt a Mohácsig nyomtatott magyar vonatkozású kötetek száma nemzetközi összehasonlításban kifejezetten alacsony. Déri Balázs számításai alapján 1480 és 1526 között nagyjából 380 „magyar” nyomtatványt jegyezhetünk fel.⁴ A szerkönyvek (misszálék, breviáriumok stb.) nagy száma mellett feltűnő, hogy az egyes magyar szerzők milyen kevés kiadást értek meg. Ebben a közegben kiemelkedő jelentőségű Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát irodalmi tevékenysége, a két szerzetes a ferences rendben betöltött fontos szerepük mellett a magyarországi latin nyelvű irodalomban is megkerülhetetlen. A korszakhatárt jelölő mohácsi csata előtt (pontosabban 1521-ig) Osvátot

¹ V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1830*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kossuth, 2021, 19–32; vö. még BORSA Gedeon, *A hazai ősnymtatványok példányai = Magyar Könyvszemle*, 104(1988), 95–139.

² V. ECSEDY 2021, i. m. 41–104; vö. BORSA Gedeon, *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege = Magyar Könyvszemle*, 89(1973), 249–269.

³ BORSA Gedeon, *Budai könyvkereskedők a középkorban = A Könyv*, 5(1955), 270–273.

⁴ DÉRI, Balázs, *The 1484 Missal in the Book Culture of Hungary = Missale Strigoniense 1484, Id est Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII (RMK III 7)*, ed. Blasius Déri, Bp., Argumentum, 2009 (Monumenta Ritualia Hungarica, 1), XV–XXIV, XVIII–XIX. Az RMNy 1600-ig összesen 869 tételt rögzít, de Déri számaival ellentétben ez nem tartalmazza a magyar szerzőktől külföldön megjelent nyomtatványokat: *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, szerk. Borsa Gedeon et al., Bp., Akadémiai, 1971, 65–719.

összesen 15-ször, Pelbártot pedig 86-szor adták ki,⁵ vagyis ők ketten felelnek a korszak magyar kiadványainak több mint negyedéért. Különösen Pelbárt szerepe kiemelkedő, mivel művei önmagukban a teljes korpusz több mint egyötödét teszik – hosszú ideig ő volt a külföldön legtöbbet kiadott magyar szerző. Az elmondottakból jól látható, hogy a ferences szerzők helyzete a speciális magyar viszonyok között különleges, megkockáztatható, hogy ennyi kiadás más országokban (pl. Itáliában) szinte említésre se lenne érdemes.

Pelbárt és Osvát sikere hosszú ideje izgatja a középkorral foglalkozó kutatókat, többen próbálták már megválaszolni a kérdést: hogyan juthatott el nyomtatásba és érhetett meg ennyi kiadást két magyar író a középkor végén? A helyzetet még izgalmasabbá teszik a kiadási körülmények. Pelbárt és Osvát műveit ugyan több fontos nyugat-európai városban is megjelentették (pl. Basel, Lyon, Párizs stb.), de a kiadások többsége, illetve az 'editio princeps'-ek kivétel nélkül az augsburgi Johann Rynmann névéhez kötődnek, a nyomtatást pedig Heinrich Gran végezte Hagenauban. A kapcsolat az augsburgi kiadó, a hagenai nyomdász és a magyar ferencesek között ez alapján egyértelmű, a probléma ennek megfelelően igen hamar összekapcsolódott Rynmann és Gran személyével.

A kérdéssel először átfogóbban a 20. század elején Karácsonyi János foglalkozott nagy hatású rendtörténeti munkájában. Ő a teljes véletlenszerűséget feltételezi, elmélete szerint Rynmann éppen akkor járt a Magyar Királyságban kiadásra váró kéziratokat keresni, amikor a magyar szerzők első prédikációs kötetei elkészültek. A későbbi köteteket egy következő látogatással magyarázza.⁶ A valóságban egyik magyarországi utazására sincsen semmiféle bizonyítékunk. Azt ugyan tudjuk, hogy Rynmann 1497 előtt sokat utazott belföldön és külföldön is,⁷ arra azonban nincs semmilyen adat, hogy a Magyar Királyságban is járt volna. Ennek megfelelően ezt a teóriát a tudomány mára egyértelműen meghaladta, már Tarnai Andor feltette 1984-ben a magától értetődő kérdést: Rynmann miért pont akkor jött volna a Magyar Királyságba, amikor az első művek elkészültek?⁸ Az augsburgi kiadó elképesztő szerencséje minden bizonnyal csak a fantázia szüleménye.

Bárczi Ildikó érintőlegesen vizsgálta a kérdést, és más irányból közelítette azt meg. Szerinte a ferencesek kézirateinak hagenai kiadása ügyében a passauai Paulus Wann budai rokonai közvetíthettek, akikkel szoros kapcsolatot tartott.

⁵ A magyar ferences szerzetesek kiadásaira vonatkozó adatokat minden esetben Borsa Gedeontól veszem: BORSZA Gedeon, *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői = Magyar Könyvszemle*, 121(2005), 1–24.

⁶ KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1922–1924, I, 360, II, 569.

⁷ WIBEL, Johann Christian, *Hohenlohische Kirchen- und Reformations-Historie, aus bewährten Urkunden und Schriften verfasst, und nebst einem Vorbericht von der Graffschaft Hohenlohe ueberhaupt*, Onolzbach, in Verlag Jacob Christoph Poschens, 1752–1753, III, 215–218. Idézi: WILHELM, German, *Der Buchhändler Johannes Rynmann von Öhringen 1460–1522 = Württembergische Vierteljahrshefte für Landesgeschichte*, 23(1914), 155–194, 161.

⁸ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”, *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 197.

A kapcsolódási pont alapját az adja, hogy Wann prédikációsköteteit szintén többször is kiadta a Rynmann–Gran páros.⁹ Az utóbbi állítás minden kétséget kizáróan igaz: Paulus Wann és Michael Lochmaier voltak az első szerzők, akiket Rynmann kiadott Pelbárt és Osvát mellett, velük indította meg tevékenységét. Az elmélettel azonban két probléma is van. Egyrészt Wann már 1489-ben meghalt, nyolc évvel a legelső nyomtatvány megjelenése előtt,¹⁰ másrészt egyszerűen nem ad választ az alapkérdésre. Ha az augsburgi kiadó Wann, illetve annak budai rokonai segítségével szerzett tudomást a magyar ferencesek írásairól (ez a fenti alapján kétséges), akkor a kérdés csak a következőre módosul: hogyan vette fel a kapcsolatot Wann (vagy utódja, Lochmaier) és Rynmann? Ez csak annyiban egyszerűsítene a helyzetet, hogy többé nem a magyar, hanem a német kutatók feladata lenne a probléma megoldása.

Legutóbb Bartók Zsófia Ágnes írt hosszabban a kérdésről. A korábbi elképzelések alapos összefoglalása után ugyan nem ad egyértelmű választ a kinyomtatás körülményeire vonatkozóan, felhívja azonban a figyelmet két fontos tényezőre. Egyrészt feltételezi, hogy a művek többségét kifejezetten magyar célközönség számára állították össze. Másrészt tudatos választásnak tartja a szerzők részéről a nyomtatásban való terjesztést.¹¹ Előbbi nem témája a tanulmánynak (azonban maximálisan egyetértek vele), utóbbi viszont az általam összeszedett adatok alapján is egyértelmű. Kijelenthető, hogy a művek kifejezetten nyomtatásra készültek, nagyon hamar a nyomtatásos terjesztés lebeghetett a szerzetesek szeme előtt. Véletlen helyett mindenképpen valamiféle tudatosságot kell feltételeznünk. Karácsonyi véletlenre apelláló elmélete, amelyet Tarnai is megcáfolt, már csak azért is valószínűtlen, mert a képzelt kéziratoknak semmi nyoma: mai ismereteink alapján Pelbárt és Osvát írásai egyáltalán nem hagyományozódtak kézíratos formában.¹²

Úgy gondolom, hogy a korábbi szakirodalom összesen két, egymással szorosan összefüggő, de mégsem teljesen egyező kérdést. A magyar prédikátorok műveivel kapcsolatban elsődlegesen az nem tisztázott, hogyan jutottak el nyomtatásba, milyen úton kerültek sajtó alá. Az csak másodlagos kérdés lehet, hogy miért éppen a Rynmann–Gran párosra bízta szövegeik kiadását. Amennyiben az utóbbit helyezük előtérbe, és mindenképpen személyes kapcsolatot keresünk a felek között, Johann Rynmann szerepét a kiadási folyamatban felnagyítjuk Pelbárthoz és Osváthoz viszonyítva. Ennek elkerülése érdekében én ezt a két kérdést a tanulmányban szétválasztom. A könnyű érthetőség szempontjait figye-

⁹ BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi, A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas, 2007, 121.

¹⁰ ISTC il00271000.

¹¹ BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei, A Pray-kódextől az Érdy-kódezig*, Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2021 (Műhelytanulmányok, 7), 116–125.

¹² Hiába beszél a budai kolostorban porosodó Pelbárt-kéziratokról BORDA Lajos, *Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái, Borda Lajos gyűjteménye*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2004 (Műgyűjtő Magyarok, 5), 8.

lembe véve azonban a tanulmányt az általam említetthez képest fordítva építettem fel. Először vizsgálom meg Gran és Rynmann életútját, karrierjét és kiadói profilját, leválasztva arról a problémáról, hogy ki volt a folyamat elindítója, és az hogyan zajlott le. Ezt követően próbálom megválaszolni azt a kérdést, amely oly régóta foglalkoztatja a régi magyar irodalom kutatóit: közvetlen források hiányában mit tudhatunk meg a kiadás körülményeiről?

Magától értetődő lenne, hogy egy harmadik magyar származású szerzőt, Michael de Hungariát is bevonjam a vizsgálatba. A prédikátor *Sermones tredecim universales* (később *Evagatorium*) című latin beszédgyűjteménye 1480 és 1519 között 31 alkalommal jelent meg Nyugat-Európában, a középkor végi népszerűség tehát a másik két magyar szerzeteshez hasonlóan adott.¹³ Gyanítható az is, hogy Michael de Hungaria is a ferences rend tagja volt.¹⁴ Itt azonban megállnak a hasonlóságok. A *Sermones tredecim universales*t ugyan kinyomtatták Elzászban, de nem Hagenauban, hanem a nagyobb és jelentősebb Strassburgban,¹⁵ ráadásul az 'editio princeps' sem itt, hanem a flandriai Leuvenben jelent meg.¹⁶ A prédikációkat legtöbbször Kölnben nyomtatták ki (10 db),¹⁷ a javított kiadás is ezen város domonkos kolostorához kötődik. Michael de Hungaria a neve alapján biztosan magyar származású volt, de nem Magyarországon, hanem egy angliai kolostorban élt és dolgozott, és nem a középkor végén, hanem a 14. század közepén.¹⁸ Műve kinyomtatásában nem játszhatott szerepet, az tőle teljesen függetlenül történt halála után több mint 100 évvel, ahogyan természetesen a kiadóival való kapcsolattartás sem lehetséges (ezt egyébként is kizárná, hogy egyetlen műve került nyomdába). Bár Michael de Hungariának magyarországi származása miatt mindenképpen (bár vitatott, hogy mekkora) helye van a magyar irodalomtörténetben, a fent elmondottak miatt a továbbiakban nem foglalkozom bővebben írói tevékenységével.

Heinrich Gran és Johann Rynmann a kiadványaik tükrében

Ahogy azt említettem, az első fejezet Johann Rynmann és Heinrich Gran életútját mutatja be nagy részletességgel, különös figyelmet fordítva a hozzájuk kapcsolódó nyomtatványokra. A tárgyalást a hagenai nyomdásszal kezdem, majd az augsburgi kiadóval folytatom, utóbbi alfejezetében tárgyalom kettejük közös kiadványait is. A látszólag fárasztóan hosszú ismertetésre két szempontból van

¹³ BORSA Gedeon, *Michael de Hungaria élete és műveinek nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, 1997, 32–127, 132–196.

¹⁴ BORSA Gedeon, *Ki lehetett Michael de Hungaria? = Magyar Könyvszemle*, 116(2000), 374–378, 377.

¹⁵ ISTC im00541000 (1487); im00542000 (1490); im00544000 (1494). VD16 E 4329 (1503); VD16 E 4332 (1516).

¹⁶ ISTC im00537000.

¹⁷ Első kölni kiadás: im00545000. Utolsó kölni kiadás: VD17 27:750966X.

¹⁸ BORSA 2000, i. m. 376–377; BORSA 1997, i. m. 20–23.

szükség: 1) egyrészt a magyar és a külföldi szakirodalomban sem találkozunk ilyen alaposágú elemzéssel; 2) másrészt a fejtegetés elengedhetetlen, ha meg akarjuk érteni, hogy a kiadópáros szempontjából miért volt logikus kiadni a magyar szerzetesek műveit, illetve miért éppen őket választották ki erre a célra.

Heinrich (Henricus) Gran (?–1528?)

Heinrich Gran életéről nagyon kevés információval rendelkezünk, egyedül a nyomtatványok adatai vannak segítségünkre.¹⁹ Ezek alapján 1489 és 1528 között volt aktív nyomdászként és kiadóként az elzászi Hagenauban. A nyomdász családneve ugyan utalhat a származási helyére, de a család esztergomi (németül: Gran) tartózkodására semmilyen bizonyítékkal nem rendelkezünk.²⁰ Mindenesetre az így feltételezett magyar kapcsolatok a ferences prédikátorok műveinek kinyomtatásában is szerepet játszhatnak. Hagenau városának első nyomdásza volt, az őt követő Thomas Anshelm csak az 1510-es években kezdte meg ottani működését.²¹ Valószínűleg a legismertebb és legtöbbet kutatott nyomtatvány, amely Gran nyomdájában készült, az 1515-ös *Epistolae obscurorum virorum* elnevezésű szatirikus levélgyűjtemény,²² amely azonban névtelenül jelent meg, hamis kolofonnal („in Venetia impressum in impressoria Aldi Minutii, anno quo supra”), minden bizonnyal Gran korrektora, Wolfgang Ernst közreműködésével.²³

Gran nyomdászai tevékenysége szinte elválaszthatatlan Johann Rynmann augsburgi kiadótól, de az ismételések elkerülése végett a továbbiakban először csak az

¹⁹ Ennek megfelelően a róla szóló kevés lexikonszócikk is nyomdászai tevékenységével foglalkozik. Ld. pl. BEZZEL, Irmgard, *Gran (Granius), Heinrich = Lexikon des gesamten Buchwesens Online*, 2017, doi: 10.1163/9789004337862_COM_070726, <https://referenceworks.brillonline.com/browse/lexikon-des-gesamten-buchwesens-online> (letöltve: 2021. 02. 11.).

²⁰ MONOK István, *Magyarország és a magyarok az elzászi könyvkiadásban, 1482–1621 (Változások a kiadói politikában – változó országhép) = Fehér Lovag, Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. Gálffy László, Sáringer János, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2015, 212–230, 220.

²¹ Legelső hagenauai kiadványa 1516-os keltezésű (VD16 B 550), előtte Pforzheimban és Tübingenben dolgozott. Vö. AMELUNG, P., *Anshelm, Thomas (Anßhelm, Anshelmus Badensis) = Lexikon des gesamten Buchwesens Online*, 2016, doi: 10.1163/9789004337862_lgbo_COM_010690, <https://referenceworks.brillonline.com/entries/lexikon-des-gesamten-buchwesens-online/> (letöltve: 2021. 07. 25.).

²² VD16 E 1720. Modern kiadása angol fordítással: *Epistolae Obscurorum Virorum, The Latin Text with an English Rendering, Notes and an Historical Introduction*, ed. Griffin Stokes, London, Chatto & Windus, 1909, <https://warburg.sas.ac.uk/pdf/nah6400b2246722.pdf>.

²³ STEIFF, K., *Wo ist die Editio princeps der Epistolae obscurorum virorum gedruckt worden? = Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 15(1898), 490–492. Vö. még: JARDINE, Lisa, *Before Clarissa, Erasmus, 'Letters of Obscure Men', and Epistolary Fictions = Self-Presentation and Social Identification, The Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times*, eds. Toon Van Houdt et al., Leuven, Leuven University Press, 2002 (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 18), 385–404, 385–388.

ő közreműködése nélkül megjelent kötetekre fókuszálok, kettejük közös munkáját Rynmann fejezetében ismertetem. Az együttműködés alapján világosan kijelölhető három, hosszabb időszak Gran karrierjében: a Rynmann előtti (1489–1496), alatti (1497–1522) és utáni (1523–1528) évek.

Ahogy az évszámokból jól látható, Gran már Rynmann kiadói tevékenységének megindulása előtt nyolc évig üzemeltette nyomdáját. Ezen nyolc év alatt meglehetősen termékeny volt: összesen 32 kötetet jelentetett meg (ezek közül öt attribúciója kétséges), vagyis évente átlagosan négyet (*1. melléklet*).²⁴ Mindegyiket saját maga nyomtatta és adta ki, nem dolgozott másokkal és másoknak. A kiadott munkák többsége egyrészt homiletikai irodalom (prédikációk, postillák stb.; 8 db), másrészt grammatikai munkák, szótárak, oktatási segédanyagok (15 db). Utóbbi kategóriához tartozik Alexander de Villa Dei verses grammatikája (*Doctrinale*), amelyet kétszer is kiadott több kötetben,²⁵ vagy Bernardus Perger háromszor megjelentetett *Grammatica novája* is (az egyik attribúciója kétséges).²⁶ Ez a két kategória teszi ki tehát a nyomtatványok közel háromnegyedét (23-at a 32-ből). A maradék kilenc kiadott kötet között szerepel az *Aesopus moralisatus*,²⁷ Bartholomaeus de Chaimis ferences szerzetes gyóntatási segédkönyve (*Confessionale*,²⁸ Boëthius *De consolatione philosophiae*-je,²⁹ a konstanzi zsinat határozatai,³⁰ valamint a késő középkor egyik legnépszerűbb imádságos könyve, az *Antidotarius animae* is.³¹ Mindegyik kiadvány latin nyelvű.

Gran több olyan művet is kiadott, amelyeket később Rynman-nal közösen is megjelentettek. Ilyen volt 1) a domonkos Johannes Herolt csodagyűjteménnyel kiegészített prédikációskötete (annak *de tempore* és *de sanctis* része is),³² 2) a Johannes de Verdenának tulajdonított szentbeszédgyűjtemény, a *Sermones Dormi secure*,³³ 3) valamint Petrus Hispanus (valószínűleg a későbbi XXI. János pápa)

²⁴ A grafikon értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy mivel Gran sok esetben nem látta el impresszumadatokkal a kiadványait, így mind azok attribúciója, mind a nyomtatás pontos ideje bizonytalan lehet. A pontos számadatokhoz itt, és a későbbiekben is az *Incunabula Short Title Catalogue* (ISTC, https://data.cerl.org/istc/_search) és a *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (VD16, <https://www.bsb-muenchen.de/sammlungen/historische-drucke/recherche/vd-16>) katalógusokat használtam fel, természetesen lehetőség szerint kiszűrve a biztosan hibás adatokat. Heinrich Gran esetében további segítséget nyújtott: BENZING, Josef, *Bibliographie hagenovienne, Bibliographie des ouvrages imprimés à Haguenau (Bas-Rhin) au XVIe siècle*, Baden-Baden, Librairie Valentin Koerner, 1973 (Bibliotheca bibliographica Aureliana, 50), 7–44.

²⁵ Az első kiadás kötetei: ISTC ia00444000, ISTC ia00450700 és ISTC ia00454500. A második kiadás kötetei: ISTC ia00444780, ISTC ia00451800 és ISTC ia00455040.

²⁶ ISTC ip00280500; ISTC ip00280800; ISTC ip00282000 (bizonytalan attribúció).

²⁷ ISTC ia00136000.

²⁸ ISTC ib00163000.

²⁹ ISTC ib00791000.

³⁰ ISTC is00733640 (bizonytalan attribúció).

³¹ ISTC is00042000.

³² ISTC ih00122000.

³³ ISTC ij00464600.

Summulae logicales című logikai kézikönyvének kommentárja.³⁴ Erre a későbbi fejezetekben még vissza fogok térni. Gran legtöbb korai, 1497 előtti nyomtatványa azonban nem kerül elő Rynman-nál: az augsburgi kiadót valószínűleg nem érdekelték a művek, nem látott bennük elegendő potenciált.

Heinrich Gran és Johann Rynmann közös munkája (és egyben Rynmann teljes kiadói tevékenysége) 1497-ben kezdődött meg, mégpedig Paulus Wann *de tempore*,³⁵ Michael Lochmaier *de sanctis*³⁶ és Laskai Osvát *de sanctis* prédikációs-köteteivel,³⁷ de ezeket hamar követték Temesvári Pelbárt gyűjteményei is. Az együttműködés 26 évig tartott, 1522-ben Rynmann visszavonulásával ért véget. A Rynmann-éra azonban nem jelentett kizárólagosságot. Gran ezen időszak alatt is adott ki saját maga könyveket (26 kötet), de 1503-tól már más kiadókkal is (értsd: nem Rynman-nal) dolgozott együtt, összesen 16 köteten. Ezen utóbbiak nagyrészt alkalmi együttműködéseknek tűnnek. Egyrészt 1503-ban, valamint két évvel később, 1505-ben nyomtatta ki a bázeli Wolfgang Lachner megbízásából a mintaleveleket tartalmazó *Formulare advocatorum et procuratorum Romanae Curiae*-t, amely művet korábban egyedül is megjelentette 1495 körül (bár ezen kiadásnál nem egyértelmű a nyomdász kiléte).³⁸ Másrészt a speyeri Konrad Histtel 1512-ben egy,³⁹ 1514-ben három kötetet adott ki.⁴⁰ Mind a négy latin nyelvű, de nagyon eltérő műfajúak (pl. megtaláljuk közöttük a mainzi provinciális statútumokat és Christoph Scheurl papoknak szóló traktátusát is). Az 1497–1522-es időszak alatt Rynmannon kívül egyedül Johann Knobloch strassburgi kiadóval tartott az említetteknél hosszabb ideig a közös munka: Knobloch 1508 és 1522 között 11 kötetet nyomtattatott Gran nyomdájában, ezek közül egyet Rynman-nal közösen. Főleg 1508 és 1513 között volt szoros az együttműködés, ekkor hat év alatt tíz kötet jelent meg, ezek közül négy egy évben, 1508-ban. Az említett 16 kötet egyetlen kivétellel (az 1509-es német *Strassburg Heldenbuch*)⁴¹ mind latin nyelvű.

Ahogy már említettem, ezen időszakban a saját kiadások sem maradtak el teljesen, Gran a 26 év alatt összesen 26 latin nyelvű kötetet adott ki. Meg kell azonban jegyezni, hogy az éves megoszlás egyáltalán nem egyenletes, inkább esetlegesnek mondható, hogy a hagenai nyomdász melyik évben jelentetett meg kiadványokat (*l. melléklet*). Ugyan a Rynmann nélküli kiadványok több mint fele (26 a 42-ből; 61,9%) saját kiadás, a termelés láthatóan visszaesett a korábbiakhoz képest. Ez, ahogyan azt a későbbiekben látni is fogjuk, teljesen természetes: Rynmann

³⁴ ISTC ij00236360.

³⁵ ISTC iw00006000.

³⁶ ISTC il00271000.

³⁷ ISTC io00117600.

³⁸ Saját kiadás: ISTC if00260800 (bizonytalan attribúció). Wolfgang Lachnerrel: VD16 F 1887 és VD16 F 1888.

³⁹ VD16 M 259.

⁴⁰ VD16 S 2799; VD16 S 7358; VD16 W 3352.

⁴¹ VD16 H 1566.

mellett nem volt elegendő ideje a saját kiadói tevékenységének aktív, rendszeres folytatására.

Ha alaposabban szemügyre vesszük a könyveket, az is látszik, hogy 1497-et követően Gran nagyobb munkába már nem fogott bele egyedül. Egyrészt rövidebb, legfeljebb 60 levél terjedelmű füzeteket adott ki,⁴² másrészt olyan munkákat, amelyeket vagy már kiadott korábban,⁴³ vagy amelyeket egy másik kiadóval közösen is kinyomtatott.⁴⁴ Ezen általános szabályok alól négy kivételt látok. Az első a *Legenda aurea* 1497-es kiadása (291 fol.),⁴⁵ amelyet azonban akár a Rynman-nal való közös munka előtt is kiadhatott. Napra pontos dátumot a legendagyűjtemény esetében nem ismerünk, Paulus Wann prédikációi pedig 1497. július 25-én jelentek meg – ekkor már az év több mint fele eltelt. A második Guillelmus Alvernus Krisztus-passiója 1498-ból (174 fol.).⁴⁶ A harmadik a *Modus legendi abbreviaturas in utroque iure* 1506-ból (125 fol.),⁴⁷ amelyet később Gran és Rynmann közösen is kiadtak. A negyedik Conradus Summenhart Albertus Magnus-kommentárja 1507-ből (167 fol.).⁴⁸ Ezek közül egyik sem mondható kifejezetten vaskosnak. A Rynman-nal közös kiadványok számát tekintve (ld. a következő fejezetben) nem is meglepő, hogy nagy volumenű munkákba ekkor már nem, vagy csak nagyon ritkán fogott bele egyedül.

Az 1497–1522 között nyomtatott munkák műfaja, felhasználási köre nagyon változatos, de az 1497 előtti munkákhoz hasonlóan talán itt is kiemelhető a lelki-gondozói tevékenységet is végző papok segítése feladataik ellátásában. Erre utal, hogy találunk prédikációsköteteket (pl. a Paratus álnevet használó szerző szent-beszédgyűjteménye),⁴⁹ gyóntatási segédkönyveket (pl. Antoninus Florentinus *Confessionale*ja),⁵⁰ legendagyűjteményeket (pl. az ún. *Viola sanctorum*)⁵¹ és egyéb segédkönyveket (pl. Aquinói Szent Tamás *Summája*)⁵² is. Ezenfelül a kinyomtatott művek között megjelennek többek között természettudományos munkák (Otto Rau *Prognosticum*a)⁵³ vagy az epikus költeményeket tartalmazó ún. *Strassburg Heldenbuch* is.⁵⁴ A saját kiadású munkák között ez a változatosság nem figyelhető

⁴² Pl. ISTC is00865000 (1497); ISTC iv00004000 (1498); VD16 R 384 (1501); VD16 T 1789 (1505); VD16 E 1720 (1515); VD16 M 5908 (1516).

⁴³ Pl. az *Exercitium grammaticale puerorum* elnevezésű tankönyvet. Vö. ISTC ie00135400 (1491) és VD16 ZV 5638 (1505); VD16 ZV 5640 (1506).

⁴⁴ Pl. Jakob Henrichmann *Grammaticae institutones* című művét. Vö. pl. VD16 H 1994 (1510) és VD16 H 1993 (1510).

⁴⁵ ISTC ij00135000 (bizonytalan attribúció).

⁴⁶ ISTC ig00712000.

⁴⁷ VD16 ZV 11045.

⁴⁸ VD16 ZV 312.

⁴⁹ Johann Knoblochhal: VD16 S 6057; VD16 S 6058.

⁵⁰ Johann Knoblochhal: VD16 A 2955.

⁵¹ Johann Knoblochhal: VD16 V 1248.

⁵² Johann Knoblochhal: VD16 ZV 14934.

⁵³ VD16 R 384.

⁵⁴ VD16 H 1566.

meg, egyértelműen a grammatikai munkák dominálnak. Ez elsősorban Jakob Henrichmann grammatikai tankönyvének, a *Grammaticae institutiones*nek köszönhető, amelyet Gran ezen időszakban hétszer is kinyomtatott, ebből egyszer Johann Knobloch pénzén. Ugyanezt a művet hatszor Rynman-nal közösen is kiadták, erről és az ún. tübingeni kör egyéb szerzőiről a későbbiekben még lesz szó.

Rynmann 1522-es visszavonulása után Gran is már csak néhány évig dolgozott, halála évét az utolsó ismert nyomtatványa alapján szokták 1528-ra tenni. Az utolsó időszakban kifejezetten kevés munkát nyomtatott, hat év alatt mindössze hatot: 1523-ban kettőt, 1526-ban egyet, 1527-ben kettőt és 1528-ban egyet. Ezek közül hármat saját maga adott ki, kettőt a kölni Franz Birckmann (egyiket Johann Knoblochkal közösen), egyet pedig az ulmi Hans Gruner. A hat kiadvány mindegyike humanista munka, amelyek Gran korábbi pályafutására egyáltalán nem voltak jellemzőek: Birckmann 1523-ban és 1526-ban adta ki Ambrosius Calepinus latin szótárát,⁵⁵ Gruner 1523-ban Lorenzo Valla latin nyelvről szóló traktátusát (*De elegantia Latinae linguae*),⁵⁶ Gran pedig 1527-ben Pindaros himnuszait⁵⁷ és Agapetos műveit,⁵⁸ majd 1528-ban egy gyűjteményes munkát (Cato, Isocrates stb.).⁵⁹ A saját kiadások esetében ismét megfigyelhetjük a korábbi szabályt: ezek rövid, olcsón előállítható nyomtatványok, az említés sorrendjében mindössze 19, 15 és 55 fólió terjedelműek. Annak ellenére, hogy Rynmann már nem látta el munkával egész évre, Gran mégsem tért vissza a karrierje elején kiadott könyvtípusokhoz.

Az eddig mondottakat összefoglalva: Heinrich Gran negyvenéves karrierjét az 1490-es években elsősorban lelkigondozói és grammatikai munkákkal alapozta meg, amelyeket mind saját maga nyomtatott és adott ki. 1497-ben kezdte meg a közös munkát az augsburgi kiadóval, Johann Rynman-nal. Innentől kezdve nagyrészt Rynmann köteteinek nyomtatásával foglalkozott, mellette kevés ideje maradt saját kiadványaira. Amikor mégis egyedül dolgozott, akkor sem tért vissza a lelkigondozói segédkönyvekhez, hanem alapvetően inkább grammatikai nyomtatványokat adott ki. Az 1500-as évek elejétől Rynmann mellett alkalmi szinten néhány egyéb kiadóval is dolgozott (elsősorban Johann Knoblochkal), ők főleg vallásos művek kinyomtatására szerződtek a hagenai nyomdással (ezek tűnnek Gran specialitásának). Különösen 1515 után szorult háttérbe minden egyéb munka, 1522-ig Gran szinte csak Rynmann kiadványainak nyomtatásával foglalkozott. A Rynmann visszavonulását követő utolsó időszak (1522–1528) nagyban eltért a korábbiaktól: egyrészt a termelés láthatóan visszaesett, másrészt az addig egyáltalán nem jellemző humanista munkák kerültek előtérbe. Gran nyomdájából összesen 282 kötet jött ki, ebből 201-et Rynmann adott ki, 61-et Gran, 20-at pedig egyéb kiadók (ebből 11-et Knobloch). Egy kivétellel az összes nyomtatvány latin nyelvű (281 a 282-ből).

⁵⁵ VD16 C 233; VD16 C 234.

⁵⁶ VD16 V 263.

⁵⁷ VD16 P 2805.

⁵⁸ VD16 A 605.

⁵⁹ VD16 ZV 3157.

Johann (Johannes) Rynmann (1460 k. – 1523)

Heinrich Granhoz képest Johann Rynmann életéről már jóval több információval rendelkezünk.⁶⁰ 1460 körül született a württembergi Hohenlohe járásban, Öhringen kisvárosában; ezt a tényt gyakran említi kolofonjaiban is.⁶¹ Már az 1480-as évektől részt vett könyvkereskedőként a korban kiemelkedő fontosságú lipcei és frankfurti könyvvásárokon. Házassága révén is kötődött szülővárosához: 1487-ben feleségül vette Dorothea Prögelt, Hans Prögel öhringeni polgármester lányát. Az adókönyvek tanúsága szerint 1489-től már egyértelműen Augsburgban tartózkodott, ugyan kezdetben csak üzleti okból, ideiglenesen, de 1502-ben házat vásárolt a városban, amelyben egészen haláláig (1523) élt. A váltásnak igen egyszerű oka lehetett: egy nagyváros jobb lehetőségeket nyújtott karrierje fellendítéséhez. Teljesen mégsem akart elszakadni Öhringentől, az ottani ingatlanjait is meg kívánta tartani, ezért kivásárolta magát Hohenlohe grófjától. Több jel is utal rá, hogy egész élete során sokkal jobban kötődött Öhringenhez, mint Augsburghoz. Hosszas augsburgi tartózkodása (22 év) ellenére soha nem lett a város polgára, és általában nem tüntette fel Augsburgot a kiadványai kolofonjaiban.⁶² Ráadásul, amikor 1514-ben meghalt a felesége, őt is Öhringenben temette el.

Rynmann kezdetben valószínűleg nemcsak könyvekkel, hanem más termékekkel is kereskedett (papír, betűfém, luxuscikkek). Már elég hamar kiterjedt könyvkereskedői hálózattal rendelkezett, stabil kapcsolatai voltak Európa számos nagyvárosában (pl. Basel, Krakkó, Frankfurt stb.). Az 1490-es évektől Augsburgból irányította üzletét, ezenkívül Lipcsében rendelkezett egy telephellyel, ahol 1504-től Blasius Solomon, 1509-től pedig id. Peter Clement volt az állandó kirendeltje. Lipcsén kívül máshol nem hozott létre üzleti lerakatot, hanem egyrészt független könyvesboltokkal, kereskedőkkel kötött megállapodásokat, másrészt anyagi támogatást nyújtva érte el külföldi árusoknál, hogy csak tőle vásároljanak könyveket. Könyvkereskedői tevékenységének több fontos bázisa is volt: nyugaton Freiburg, Tübingen, Heidelberg, Ingolstadt és Heilbronn egyetemvárosok, keleten elsősorban Lipcse és Krakkó (utóbbiban Melchior Franck volt az alkalmazottja). Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy Temesvári Pelbárt ugyan a krakkói egyetemre járt és ott szerzett címet, de már 1471-ben befejezte tanulmányait, így ezen a vonalon nehéz lenne kettejük között bármiféle kapcsolatot feltételezni.

⁶⁰ Johann Rynmann életét a következő cikkek és tanulmányok alapján foglalom össze: WILHELM 1914, i. m. 155–194; BORSA 2005, i. m. 11–14; KÜNAST, Hans-Jörg und SCHÜRMANN, Brigitte, *Johannes Rynmann, Wolfgang Präunlein und Georg Willer – Drei Augsburger Buchführer des 15. und 16. Jahrhunderts = Augsburger Buchdruck und Verlagswesen, Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Hg. Helmut Gier, Johannes Janota, Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 1997, 23–40, 23–29.

⁶¹ Pl. egy 1501-es Paulus Wann-kötetben (VD16 W 1177) így nevezi meg magát: „expensis ac sumptibus providi circumspectique viri Joannis Rynman de Oringaw”.

⁶² Egy ellenpélda, ahol megemlíti Augsburgot (VD16 A 1215): „Johannes Rynmannus Oringensis, impensa sua Augusta Vindelicæ impressit”.

1497-től kezdve Rynmann már nemcsak kereskedőként, hanem kiadóként is működött. Őt tekint a szakirodalom az első, szorosabb értelemben vett kiadónak Németországban: csakis kiadói tevékenységet végzett, ő maga soha nem nyomtatott. Ez különböztette meg a kor más, jelentős német kiadóitól, akik 1) vagy elsődlegesen nyomdászok voltak, akik emellett hatalmas mértékű kiadói munkát is végeztek (pl. Peter Drach vagy Anton Koberger); 2) vagy már kiadóként tettek szert egy nyomdára (pl. Heinrich Quentell). Az említett sajátosság fő oka egyértelműen a Heinrich Grannal való hosszú ideig tartó tökéletes együttműködés, akivel Rynmann egész kiadói pályafutása alatt, 26 évig (1497–1522) együtt dolgozott. Vagyis arról van szó, hogy egész egyszerűen nem volt szüksége saját nyomdára, mivel Gran folyamatosan ellátta igényeit. Ráadásul Gran más szempontból is tökéletes partnert jelentett számára: Elzász jól becsatornázott terület volt, ellenben viszonylag olcsó (mind az alapanyagok árát, mind a munkaerőt tekintve), ez kiemelten igaz lehetett a kisebb méretű Hagenaura (összehasonlítva pl. Strassburggal).

Rynmann 1522-ben visszavonult, 1523 márciusában halt meg, előbb három lánya, később egyik lányának férje, Wolfgang Präunlein örökölte az üzletét. A korábbi sikerek azonban elmaradtak,⁶³ aminek több oka is lehetett: 1) Rynmann személyes kapcsolati hálója minden bizonnyal nélkülözhetetlen volt a könyvek terjesztésében; 2) Präunlein a reformáció híve volt; 3) a műhely korábbi kiadványai az 1520-as évek végére sok esetben a hitújítás miatt már jelentőségüket veszítették.

Mint azt korábban már említettem, Rynmann kiadói tevékenységét (1497–1522) nem lehet értelmezni a Gran által nyomtatott kötetek nélkül. Együttműködésük a 26 év alatt végig rendkívül szorosnak mondható: összesen 201 kötetet adtak ki közösen, vagyis évente átlagosan közel nyolcat, nagyjából kéthavonta egyet. A termelés az üzlet beindításához szükséges első két év (1497 és 1498) és a nyugdíjba vonulás éve (1522) kivételével állandó (2. melléklet).⁶⁴ Ha a közösen kiadott köteteket ötéves ciklusokban vizsgáljuk, akkor ez az állandóság, valamint a minimális növekedés és visszaesés is jól nyomon követhető: 1517-ig egy folyamatos lassú növekedés figyelhető meg, amelyet egy kisebb visszaesés követ (3. melléklet).

Gran jelentőségét Rynmann üzleti modelljében nem lehet túlbecsülni, ezt a szakirodalom időnként elfelejtí hangsúlyozni. Nem egyszerűen Rynmann egyik nyomdászáról van szó: az augsburgi kiadó nevéhez összesen 242 kötet kiadása fűződik, ebből 201-et Gran nyomtatott, vagyis az összes nyomtatvány több mint négyötödét (83,06%). Rynmann Gran mellett kilenc másik nyomdással dolgozott, de ezek szinte mindegyike csak alkalmi munkakapcsolatnak tűnik, ahol egy-egy kötet kiadására álltak össze. A nürnbergi Georg Stuchs volt Rynmann első alkalmi partnere: kétszer, 1498-ban és 1505-ben is közösen adták ki a salzburgi misszálét.⁶⁵

⁶³ Wolfgang Präunlein egyetlen, német nyelvű kötetet adott ki, 1529-ben (VD16 ZV 9054). Kolofonja alapján „gedruckt zu Leypzigk Melchior Lotther, durch Vorlegung des erszamen Wolffen Breunle von Augspurgk”.

⁶⁴ Ráadásul az első és az utolsó év is csonka, kb. hat hónapot tesznek ki.

⁶⁵ ISTC im00719000; VD16 M 5620.

1504-ben a szintén nürnbergi Hieronymus Höltzellel Jodocus Badius levélírási kézikönyvét jelentették meg.⁶⁶ 1507-ben, Augsburgban, Erhard Oeglinnél nyomtatta Petrus Tritonius *Melopoiae* című munkáját (humanista zenei mű több kottával).⁶⁷ Szintén 1507-ben Rynmann két könyvet is kiadott Petrus Liechtenstein velencei nyomdájában, mindkettő liturgikus mű: egy salzburgi misszálé⁶⁸ és egy würzburgi breviárium.⁶⁹ 1509-ben Baselben Jakob Wolffnál nyomtatta ki a würzburgi breviáriumot⁷⁰ és misszálét,⁷¹ és végül 1513-ban Johann Knoblochhal közösen finanszírozták a Reinhard Beck strassburgi nyomdájában készült gyóntatási segédkönyvet, az ún. *Summa angelicát*.⁷²

Gran mellett egyedül az ekkor már szintén Augsburgban dolgozó Johann Otmarral, az ő halála után (1515) fiával, Silvan Otmarral, valamint a baseli Adam Petrivel dolgozott együtt hosszabb ideig: az elsővel 1502–1515 (14 év), a másodikkal 1516–1518 (3 év), a harmadikkal pedig 1518–1522 (5 év) között. A közös munka eredménye Johann Otmarnál 24, utóbbi kettőnél pedig 4–4 kiadott kötet, amelyek két korai nyomtatvány (1502 és 1504) kivételével⁷³ mind német nyelvűek. Ez a kiadások 93,75%-át jelenti. Ez a tény különösen akkor válik érdekessé, ha figyelembe vesszük, hogy Grannál egyetlen német munkát nyomtatott, a legutolsó közös kiadványukat 1522-ben, Szent Jakab napján (július 25.), ez Hieronymus de Villa Vitis prédikációinak fordítását tartalmazta.⁷⁴ Rynmann más nyomdászokkal egyáltalán nem dolgozott együtt német nyelvű köteteken. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy Rynmann Otmarékat, illetve Petrít arra használta, hogy a kiadni kívánt német nyelvű műveit kinyomtassa. Az előbb említett 1522-es, hagenai nyomtatvány vagy azért jelenhetett meg, mert ekkor már megszűnt Rynmann kapcsolata Petrivel, vagy azért, mert a visszavonulást fontolgatva még gyorsan meg akart jelentetni egy prédikációgyűjteményt és a hosszú közös munka miatt Gran felkeresése volt a legegyszerűbb. Röviden összefoglalva: Rynmann hosszú karrierje alatt alapvetően végig Gran nyomdájában nyomtatta szinte minden latin nyelvű kiadványát (200-at a 209-ből), a sokkal kevesebb német nyelvűt pedig elsősorban Otmaréknál és Petrinél (32-t a 33-ból). Alkalmi jelleggel finanszírozott más nyomtatványokat is (ld. fent), főleg liturgikus művek esetében, amelyek Gran keze alól egyáltalán nem kerültek ki: kilenc alkalmi munkában kiadott kötetének kétharmada liturgikus használatú.

⁶⁶ VD16 B 122.

⁶⁷ VD16 M 4465.

⁶⁸ VD16 ZV 28317.

⁶⁹ VD16 ZV 25544.

⁷⁰ VD16 B 8207.

⁷¹ VD16 M 5640.

⁷² VD16 A 2824.

⁷³ VD16 R 4014; VD16 A 1215. Egyik esetében sincsen feltüntetve a nyomdász neve, csak a kiadóé, így valójában ezek attribúciója is kérdéses.

⁷⁴ VD16 H 3477.

Egyértelműen kirajzolódik, hogy Gran valóban nem egy volt a nyomdászok közül, hanem szinte Rynmann kezének meghosszabbítása, aki lehetővé tette, hogy úgy dolgozzon, mintha rendelkezett volna saját nyomdával. Ennek megfelelően, amennyiben Rynmann kiadói profilját szeretnénk meghatározni, akkor a Grannal közösen kiadott munkákat érdemes alaposabban megvizsgálni. A 201 közös kötet között egyértelműen túlsúlyban vannak a homiletikai munkák. Az összes nyomtatvány több mint 60%-a, 130 kötet sorolható ebbe a kategóriába.⁷⁵ Szintén a lelkigondozói munkát segítették a különböző legenda- és exemplumgyűjtemények, a(z egyház)történeti munkák (10 db, pl. *Legenda aurea*,⁷⁶ *Gesta Romanorum*⁷⁷, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*⁷⁸ stb.), valamint a gyóntatói segédkönyvek (summák) is (2 db, mindkettő Angelus de Clavasio *Summa angelicája*).⁷⁹ Segédkönyvként funkcionálhattak más teológiai írások is (összesen 10 db), például Guilelmus Durantis liturgiamaғыarázata⁸⁰ vagy Humbertus de Romanis és Hugo de Sancto Victore ágostonos regulakommentárjai.⁸¹ Rynmann és Gran közös munkájaként jelent meg öt *Sententiae*-magyarázat is, ezek közül négy a Pelbárt által elkezdett, de Osvát által befejezett *Rosarium* négy kötete.⁸² Szintén segíthették a papok munkáját, de szélesebb körben is felhasználhatóak voltak a különböző szótárak (14 db): Rynmann a *Gemma gemmarum*ot és Hermannus Torrentinus *Elucidarius*át hatszor,⁸³ a *Vocabularius utriusque jurist* pedig kétszer jelentette meg.⁸⁴ Elenyésző a jogi (3 db)⁸⁵ és a filozófiai (4 db)⁸⁶ munkák száma. Mindezek mellett háromszor közösen kiadták Francesco Filelfo és Seneca leveleit,⁸⁷ valamint egyszer-egyszer egy pestistraktátust⁸⁸ és Bartholomaeus Coloniensis mitológiai dialógusát is.⁸⁹

⁷⁵ A legkézenfekvőbb példa a tanulmány szempontjából természetesen Pelbárt és Osvát prédikációs kötetei.

⁷⁶ VD16 J 144; VD16 J 145.

⁷⁷ VD16 G 1900; VD16 G 1901.

⁷⁸ VD16 E 4270; VD16 E 4272.

⁷⁹ VD16 A 2822; VD16 A 2823.

⁸⁰ VD16 D 3005 és VD16 D 3006.

⁸¹ VD16 H 5889.

⁸² A *Rosarium* négy kötete: VD16 P 1158, VD16 P 1159, VD16 P 1160 és VD16 P 1161. Az utolsó *Sententiae*-magyarázat: VD16 J 549.

⁸³ *Gemma gemmarum*: VD16 G 1088; VD16 G 1093; VD16 G 1097; VD16 G 1100; VD16 G 1103 és VD16 G 1104. *Elucidarius*: VD16 T 1595; VD16 T 1596; VD16 T 1597; VD16 T 1599; VD16 T 1601 és VD16 T 1606.

⁸⁴ VD16 V 2016; VD16 V 2017.

⁸⁵ Pl. Conradus Summenhart *Opus septipartitum de contractibus* című műve: ISTC is00863000 és VD16 S 10196.

⁸⁶ Pl. Porphüriosz és Arisztotelész egy kötetben: VD16 P 4287.

⁸⁷ VD16 F 1041; VD16 F 1050 és VD16 F 1059.

⁸⁸ ISTC ip00364500 (bizonytalan attribúció).

⁸⁹ VD16 B 545.

A fenti felsorolásból csak egyetlen műfaj maradt ki, a grammatikai, retorikai munkák, amelyek a homiletika után a második legfontosabb csoportot képezik Rynmann kiadási között (18 db). Ezek – a korábban említett szótárakkal és *Sententiae*-magyarázatokkal együtt – elsősorban az oktatáshoz kapcsolódnak. Oktatási anyagként való felhasználásuk miatt ezen műveket újra és újra ki kellett adni, ezáltal hosszú távra biztos bevételt jelentettek a nyomdász és a kiadó számára is. A csoport nagy részét mindössze két mű teszi ki: a páros Johann Altenstaig *Vocabularius vocum*-át négyszer adta ki 1511 és 1522 között,⁹⁰ Jakob Henrichmann *Grammaticae institutiones* című grammatikai kézikönyvét pedig hatszor 1512 és 1520 között.⁹¹ Előbbi az utóbbi kommentárja, annak a szavait és kifejezéseit magyarázza. Ezek mellett szintén nyomdába került öt másik Altenstaig-mű is (1512–1519),⁹² valamint 1517-ben Johannes Brassicanus grammatikai kézikönyve.⁹³ Mindegyik eddig felsorolt mű szerzője a 15. század végén és a 16. század elején oktatott vagy tanult a tübingeni egyetemen, és egymást is ismerték – a 18 grammatikai munkából tehát 16 kötődik valamilyen szinten az intézményhez. Ugyan egyiket sem Rynmann adta ki először, de a szoros tübingeni kapcsolat a nyomtatványok nagy száma miatt ennek ellenére is egyértelmű. A kiadó életét részletesen feldolgozó Künast–Schürmann szerzőpáros ugyan említi, hogy voltak Tübingenben kapcsolatai (Friedrich Meynberger volt az állandó kontaktja), de nem hangsúlyozzák azt, és nem is fejtik ki bővebben.⁹⁴ Az egyetemvárossal és az egyetemmel való folyamatos kapcsolathoz rendelkezünk egy kézzelfogható bizonyítékkal is. Johann Altenstaig *Vocabularius*-ának 1516-os, javított kiadása⁹⁵ a következő címmel jelent meg (kiemelés tőlem):

Vocabularius Joannis Altenstaig Mindelhaimensis. Vocum que in opere grammatico plurimorum continentur, brevis et vera interpretatio. Opus emendatum et denuo revisum ab ipso operis auctore, cum additione quorundam que alii non habent. Et modo expetitione Joannis Rinman additum est vulgare vel teutonicum. Et quaedam alia cum epistola ad eundem et lectorem, et cum indice sive inventario vocabulorum.

A kiemelt rész alapján egyértelmű, hogy kifejezetten Rynmann kérésére kerültek bele a kiadásba a német nyelvű betoldások. A szerző ezenfelül egy levelet is címez Rynman-nak (ff. [2r–3r], címe: „Joannes Altenstaig Joanni Rynman archi-

⁹⁰ VD16 A 1986; VD16 A 1989; VD16 A 1991; VD16 A 1993.

⁹¹ VD16 H 2000; VD16 H 2016; VD16 H 2028; VD16 H 2030; VD16 H 2032; VD16 H 2037.

⁹² VD16 A 1983; VD16 A 1980; VD16 A 1992; VD16 A 1979; VD16 A 1981.

⁹³ VD16 B 7130.

⁹⁴ KÜNST und SCHÜRMANN 1997, i. m. 25.

⁹⁵ VD16 A 1991. Egy példány online elérése: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10989075>.

bibliopole S. D. P.”), amelyben többek között a kiadás kiemelkedő minőségét, színvonalát is dicséri. Erre a példára a későbbiekben még visszatérek.

A fenti ismertetés a következőképpen foglalható össze röviden. Johann Rynmann, Öhringenben született, augsburgi kiadó nem rendelkezett saját nyomdával, már a kezdetektől csak kiadói tevékenységet végzett. Összesen 26 éven keresztül volt aktív, ezalatt 242 kötet kiadását finanszírozta. Ezeket két nagy csoportra lehet osztani nyelv szerint: a latin kötetek nagy részét (200-at a 209-ből) Heinrich Gran nyomtatta, a német kötetek pedig elsődlegesen Johann Otmar, majd Silvan Otmar és végül Adam Petri nyomdáiból jöttek ki (32 a 33-ból). Kilenc könyv alkalmi együttműködés eredménye, ezek között a liturgikus művek dominálnak. Az összes kiadott munka műfaji megoszlását tekintve egyértelmű túlsúlyban van a homiletika, szintén számottevő az egyéb lelkigondozói, valamint az oktatásban felhasználható, elsősorban grammatikai segédkönyvek száma. A többi műfaj sokkal kisebb mértékben képviselteti magát. Egész karrierje során együtt dolgozott Grannel, visszavonulása előtt kiadott utolsó kötete (1522) is a jól ismert hagenai nyomda terméke.

Következtetés: a Rynmann–Gran páros és a két magyar ferences szerzetes

Ezen meglehetősen hosszúra sikeredett áttekintés után térjünk rá a minket szűkebben érdeklő témára: milyen következtetéseket vonhatunk le az elmondottak alapján Temesvári Pelbártra és Laskai Osvátra vonatkozóan? Vajon miért éppen Johann Rynmann és Heinrich Gran jelentették meg a magyar szerzők műveinek első kiadásait, miért ők játszottak ekkora szerepet azok elterjesztésében? A válasz az életművek alapján meggyőződésem szerint igen egyszerű: a művek illeszkedtek abba a kiadói profilba, amely Rynmann Gran műhelyében nyomtatott kötetei alapján kirajzolódik.

A *Biga salutis*, a *Stellarium*, a *Pomerium* és a *Gemma fidei* fontos különbségeik ellenére mind vaskos latin nyelvű modellsermo-gyűjtemények,⁹⁶ az ilyen gyűjtemények pedig kifejezetten Rynmann és Gran specialitásai voltak. A két magyar szerző mellett ilyenek többek között Paulus Wann (11 kiadás),⁹⁷ Bernardinus

⁹⁶ Bár a *Gemma fidei* részben túllép a műfaj adta határokon, és a traktátusirolalom felé közelít. Ld. MADAS Edit, *A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében (Laskai Osvát Gemma fidei című prédikációskötetének előszava) = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. Oláh Szabolcs, Bitskey István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 50–58.

⁹⁷ ISTC iw00006000; ISTC iw00007000; VD16 W 1177; VD16 W 1187; VD16 W 1179; VD16 W 1180; VD16 W 1188; VD16 W 1185; VD16 W 1181; VD16 W 1186; VD16 W 1189.

de Busti (9 kiadás),⁹⁸ Michael Lochmaier (5 kiadás),⁹⁹ Gabriel Biel (4 kiadás),¹⁰⁰ Johannes Herolt (3 kiadás)¹⁰¹ vagy Gabriel Barletta (3 kiadás)¹⁰² prédikációi is. A listát természetesen sokáig lehetne még folytatni, hiszen – mint említettem – rendkívül magas a homiletika aránya (130 a 201-ből; 64,7%). A homiletikai irodalom körébe tartozik Pelbárt *Expositiója* is, amely zsoltármagyarázatokat tartalmaz. Ilyen jellegű homíliás köteteket, amelyek a Biblia egyes részeit kommentálják, többször is kiadtak – elég itt csak Albertus Magnus (4 kiadás)¹⁰³ vagy Silvestro Mazzolini (3 kiadás)¹⁰⁴ postilláit megemlítenem. Az utolsó, eddig nem említett magyar vonatkozású mű a Pelbárt által elkezdett, de Osvát által befejezett *Rosarium*, ez Petrus Lombardus *Sententiarum libri IV* című teológiai alapművének kommentárja. Rynmann nem adott ki sok *Sententiae*-kommentárt: a *Rosarium* négy kötetén kívül egyedül Nicolaus de Orbellis munkáját 1503-ban.¹⁰⁵ Ennek ellenére a *Rosarium* tökéletesen illeszkedik az oktatói munkához szükséges könyvek népszerű profiljába. Jól bizonyítja ezt az, hogy az obszerváns krónika szerint Pelbárt maga is magyarázta oktatói munkája során Petrus Lombardus kézikönyvét 1483-ban a budai kolostorban.¹⁰⁶

Fontos emellett a *Rosarium* keletkezéstörténete is: ez egy kései mű, amelyet Pelbárt nem is tudott befejezni 1504-ben bekövetkezett halála miatt. Borsa Gedeon 1500-ra teszi az első kötet megírásának idejét,¹⁰⁷ ekkor már megjelent nyomtatásban a *Stellarium*, a *Pomerium* mindhárom kötete, valamint Osváttól a *Biga salutis* első két kötete (*de sanctis* és *de tempore*) is. Ezen említett korábbi munkák után magától értetődő volt a *Rosarium*ot is kiadni, annak ellenére, hogy nem tartozott Rynmann szorosan vett kiadói profiljába. Ezen a ponton szeretnék ismét Bartók Zsófia kutatásaihoz kapcsolódni. Én is úgy tartom, hogy a magyar ferencesek folyamatos kapcsolatban voltak Rynmannal, és mindig elküldték (értsd: valamilyen módon eljuttatták) neki az újonnan elkészült írásait.¹⁰⁸ Johann Altenstaig fent bemutatott példája jól illusztrálja, hogy volt olyan, korábban már publikált szerző, akivel Rynmann a későbbiekben is tartotta a kapcsolatot. Üzleti szempontból mind Gran korai (1497 előtti) nyomtatványai, mind Rynmann és Gran közös kiadványai közé tökéletesen illeszkednek a magyar szerzők művei. Valószínűleg Rynmann pont azért is választotta Grant állandó nyomdászának, mivel volt tapasztalata

⁹⁸ ISTD ib01337000; VD16 B 1917; VD16 B 1913; VD16 B 1914; VD16 B 1918; VD16 B 1915; VD16 B 1919; VD16 B 1920; VD16 B 1916.

⁹⁹ ISTD il00271000; ISTD il00272000; VD16 L 2234; VD16 L 2235; VD16 L 2236.

¹⁰⁰ VD16 B 5398; VD16 ZV 2019; VD16 B 5399; VD16 B 5401.

¹⁰¹ VD16 H 2573; VD16 H 2576; VD16 H 2568.

¹⁰² VD16 G 8; VD16 G 9; VD16 G 10.

¹⁰³ VD16 A 1349; VD16 A 1351; VD16 A 1361; VD16 A 1362.

¹⁰⁴ VD16 M 1749; VD16 M 1750; VD16 M 1751.

¹⁰⁵ VD16 J 549.

¹⁰⁶ *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*, ed. Franciscus Toldy, comm. Geisa Érszegi, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1986, 250.

¹⁰⁷ BORSZA 2005, i. m. 8.

¹⁰⁸ BARTÓK 2021, i. m. 119–120.

lelkigondozói kézikönyvek kiadásában. Mikor a kapcsolat már létrejött Augsburg és Buda között, onnantól a folyamatos kapcsolattartás a valószínű, sőt talán az egyetlen opció. Ellenkező esetben egyszerűen túl sok véletlent kéne feltételeznünk, hiszen a ferencesek szinte teljes életműve megjelent nyomtatásban.

Alexandra Baneu Hans Niedermeierre hivatkozva említi, hogy Heinrich Gran nyomdája kifejezetten obszerváns ferences szerzők műveire specializálódott.¹⁰⁹ Ezt az állítást két szempontból is cáfolnom kell. Egyrészt a kiadott szerzők és művek kiválasztásában minden bizonnyal Johannes Rynmann döntését kell látnunk, és nem Granét, hiszen kiadóként, valamint egy kiterjedt kapcsolati háló tulajdonosaként ez alapvetően az ő feladata volt. Mivel ő állta a költségeket, ő foglalkoztatta a nyomdászokat, és ő vállalta a kockázatot, ennek megfelelően elsősorban ő döntötte el, hogy milyen projektekbe vág bele. Másrészt a számok egyáltalán nem mutatnak semmiféle ferences túlsúlyt. A 201 közös kötet 61 különböző szerzőt takar, amennyiben ebbe beleszámoljuk a szerkesztőket, valamint az ismeretlen szerzőjű műveket is. Ezek közül csupán kilenc szerző vagy anonim mű kapcsolódik a ferences rendhez, ráadásul Johannes de Verdena a rend konventuális ágához tartozott. Vagyis: csupán az összes szerző 13,11%-a obszerváns ferences szerzetes (8 a 61-ből). Egyáltalán nem látszik tehát, hogy kiemelkedő lenne az arányuk, domonkos szerzőből például többel, 12-vel találkozunk (19,67%).

Úgy gondolom, hogy Rynmann esetében a kötetekkel kapcsolatban a felhasználhatóság volt az elsődleges szempont, nem a rendi hovatartozás. A felhasználás módjára utal a könyvek mérete is: a páros nem adott ki közösen nyolcadrét alakban könyveket, helyette a nagy ívrét és a negyedrért szinte teljesen pontosan oszlik meg (100 és 101 kötet). Rynmann ugyan támogatott egy nyolcadrét alakú nyomtatványt, de az nem Gran műhelyéből jött ki – ez a fentebb említett, 1507-es würzburgi breviárium.¹¹⁰ Gran nyomtatott ilyen formátumban hat kötetet, de főleg élete végén.¹¹¹ A magyar szerzetesek írásai is ívrét és negyedrért méretben jelentek meg, ez egyenesen következett is a felhasználásuk mikéntjéből.

Jól látszódik, hogy Rynmann az üzleti haszon mellett is kiemelt szerepet szánt Pelbártnak és Osvátnak a többi kiadott szerző és mű között. Egyértelműen erre utalnak a statisztikai adatok. Rynmann és Gran közös munkájának első két évében csak négy szerző műveit nyomtatták ki: Pelbárt, Osvát, valamint a két, már korábban is említett passauai prédikátor, Paulus Wann és Michael Lochmaier beszédeit.¹¹² Ők dominálják az első éveket: a kiadópáros egészen 1502-ig összesen hét, nem hozzájuk kapcsolódó kötetet adott ki, az egyik ráadásul nem is biztos, hogy

¹⁰⁹ NIEDERMEIER, Hans, *Johannes Rynmann (1460–1522), ein Verleger theologischer Literatur = Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 9(1969), 421–432. Idézi: BANEU, Alexandra, *The Rosarium of Pelbartus of Themeswar, Notes on Its 'Sources' = New Europe College Ștefan Odobleja Program Yearbook*, 2017–2018(2018), 53–87, 61.

¹¹⁰ VD16 ZV 25544.

¹¹¹ ISTC is00042000; VD16 ZV 14934; VD16 V 263; VD16 P 2805; VD16 A 605; VD16 ZV 3157.

¹¹² 1497: ISTC il00271000; ISTC io00117600; ISTC iw00006000. 1498: ISTC il00268000; ISTC io00117400; ISTC ip00254000; ISTC ip00258000.

az ő termékük.¹¹³ Számokban kifejezve: az 1497 és 1502 között kiadott kötetek 85%-a (34 a 40-ből) magyar vagy passauai vonatkozású. Rynmann jól láthatóan ezen négy szerző munkáival indította be az üzletét.

Szintén beszédes, hogy a páros Pelbárt műveit nyomtatta ki legtöbbször, Osvát műveit pedig második legtöbbször: előbbi 53-szor, utóbbit 15-ször adták ki.¹¹⁴ Kifejezetten Pelbárt túlsúlya nyomasztó, aki egyedül felel a 26 év alatt kiadott kötetek több mint negyedéért, egészen pontosan 26,37%-áért (53 a 201-ből). Ez a szám Osváttal kiegészítve egyharmad fölé, 33,83%-ra emelkedik (68 a 201-ből). Mindezek alapján Pelbárt művei, főleg a rengeteg kiadást megélt *Pomerium* és *Stellarium* hatalmas sikernek tűnnek. A más városokban (pl. Lyon, Strassburg stb.) való nyomtatás ellenére is láthatóan volt akkora igény a művekre, hogy ennyiszor megérje kiadni azokat.¹¹⁵ 1511-ig Rynmann csak két évben nem adta ki Pelbártot, 1506-ban és 1510-ben, de utóbbiban Osvát megjelent. Csupán 1511 után ritkulnak a kiadások: nem nyomtatták ki Hagenauban egyik magyart sem 1512-ben, 1514-ben, 1517-ben, 1518-ban, 1519-ben és 1522-ben (vagyis az utolsó tizenegy évből hatban). Érdekes, hogy éppen Laskai Osvát halála (1511. június 10.) után figyelhető meg egy erőteljes visszaesés.¹¹⁶ Ez természetesen lehet véletlen egybeesés is: egyszerűen ekkorra telítődhetett a piac, amihez hozzájárult, hogy más városokban ezen években is megjelentek az említett művek. Minden várost figyelembe véve 1497 és 1522 között csak két évben, 1512-ben és 1522-ben nem nyomtatták ki egyik magyar ferences írását sem.

Más, közvetlenebb adatok szintén azt mutatják, hogy Rynmann fontosnak tartotta a magyar szerzetesek műveit, és a piaci megfontolások mellett szerepet játszhatott az is, hogy minden bizonnyal saját maga is meg volt győződve azok jelentőségéről. Tudjuk, hogy Rynmann közeli kapcsolatot ápolt a karmelita renddel, erre utal többek között az, hogy felesége halálakor, 1514-ben Jörg (Jerg) Ratgeb német festő egy festményét ajándékozta a frankfurti karmelitáknak.¹¹⁷ Tulajdonosi bejegyzései alapján tudjuk azt is, hogy az augsburgi karmelitákat könyvadományokkal látta el.¹¹⁸ Először 1491-ben ajándékozta nekik Antoninus Florentinus Baselben nyomtatott háromkötetes *Chroniconját*.¹¹⁹ Ezt további kötetek követték, többek között 1498-ban Osvát *Biga salutis de sanctis*ának 1497-es

¹¹³ 1499: ISTC is00869000. 1500: ip00364500 (bizonytalan attribúció); ISTC ib01337000; ISTC is00863000; ISTC ic00800000. 1501: VD16 A 3462. 1502: B 4979.

¹¹⁴ Paulus Wann a képzeletbeli rangsor negyedik helyét foglalja el (11 kiadás), megelőzi Bernardinus de Busti (12 kiadás). Michael Lochmaier kevésbé volt sikeres (5 kiadás).

¹¹⁵ Az egyéb kiadásokra ld. BORSA 2005, i. m. 1–10.

¹¹⁶ VÖ. MARIANI, Giacomo, *Roberto Caracciolo da Lecce (1425–1495), Life, Works, and Fame of a Renaissance Preacher*, Leiden–Boston, Brill, 2022 (The Medieval Franciscans, 19), 295–297.

¹¹⁷ KAISER, Ute-Nortrud, *Jerg Ratgeb, Spurensicherung*, Frankfurt am Main, C. A. Starke Verlag, 1985 (Kleine Schriften des Historischen Museums Frankfurt am Main, 23), 161–163.

¹¹⁸ KYRISS, Ernst, *Schenkungsexemplare bekannter Drucker des fünfzehnten Jahrhunderts = Gutenberg-Jahrbuch*, 28(1953), 36–38, 37–38.

¹¹⁹ HUBAY, Ilona, *Incunabula der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1974 (Inkunabelkataloge bayerischer Bibliotheken), 30, no. 135. ISTC ia00780000.

kiadása;¹²⁰ 1499-ben egyrészt Lochmaier *Sermones de sanctis*ának 1497-es,¹²¹ másrészt Pelbárt *Pomerium quadragesimaléj*ának 1499-es kiadása;¹²² 1500-ban pedig Pelbárt *Pomerium de tempore* gyűjteményének 1498-as kiadása.¹²³ A *Gemma fidei* egyetlen kiadása 1507-ben jelent meg, ugyanebben az évben ajándékozott példánya ma a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár birtokában van.¹²⁴ Ezek az ajándékok egyértelmű üzenetet hordoznak. Rynmann minden bizonnyal nem adta volna éppen ezeket a köteteket (köztük a magyar ferencesek írásait) a kolostornak, ha nem lett volna meggyőződve róla, hogy azok a karmelita szerzetesek számára hasznosak lesznek a mindennapokban.

A magyar ferencesek műveinek nyomdába jutása (egy hipotézis)

Az eddig elmondottaknak megfelelően a magyar szerzetesek írásainak megjelenítése teljesen logikus lépés volt Rynmanntól, hiszen a művek tökéletesen illeszkedtek kiadói profiljába, alapvetően az azokhoz hasonló könyvek kiadásával alapozta meg sikerét. Az újabb és újabb kiadások azt jelzik, hogy a művek népszerűek voltak, az előállított példányok elfogytak, így szükségessé vált az újrainyomás. Az azonban továbbra sincsen megnyugtató módon tisztázva, hogy Pelbárt és Osvát művei milyen úton jutottak el Rynmannhoz.

Előre kell bocsátanom, hogy biztos választ én sem fogok tudni adni a kérdésre, mivel nem kerültek elő olyan új, eddig ismeretlen dokumentumok, amelyek ezt lehetővé tennék. Alapvetően azonban Tarnaival értek egyet: én is Laskai Osvátban látom azt a személyt, aki előmozdíthatta a művek kinyomtatását,¹²⁵ és ezt a továbbiakban ferences rendtörténeti adatokkal támasztom alá. A ferences rendi szerzetesek és a könyvek kapcsolatát már a rend megalakulásától kezdve szigorú előírások szabályozták. Nem célom a téma teljes körű bemutatása, mivel azt már mások kimerítően feldolgozták,¹²⁶ csak a fontosabb történesekre, mozzanatokra utalok.

¹²⁰ HUBAY 1974, i. m. 354, no. 1541. ISTC io00117600.

¹²¹ HUBAY 1974, i. m. 305, no. 1323. ISTC il00271000.

¹²² HUBAY 1974, i. m. 362, no. 1577. ISTC ip00255500.

¹²³ HUBAY 1974, i. m. 362, no. 1579. ISTC ip00254000.

¹²⁴ Jelzete: Inc. 55. Vö. ROZSONDAI Marianne, *Johann Rynmann (1460–1523), a könyvkereskedő és kiadó, és vele kapcsolatos augsburgi könyvkötések = Fata libelli, A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 181–190, 185–186, 190.

¹²⁵ Vö. TARNAI 1984, i. m. 98–103.

¹²⁶ A legfontosabb szakirodalom, amelyre a fejezet elkészítése során támaszkodtam: HOLZAPFEL, Heribert, *History of the Franciscan Order*, transl. Antoine Tibesar, Gervase Brinkmann, intr. Noel Muscat, [Teutopolis], [St. Joseph Seminary], 2010, 8–105, https://archivum.ferencesek.hu/letoltes/irodalom/Holzapfel_History.pdf; MOORMAN, John, *A History of the Franciscan Order; From Its Origins to the Year 1517*, Oxford, Clarendon Press, 1998; ROEST, Bert, *A History of Franciscan Education (c. 1210–1517)*, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2000 (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance, 11), 197–234; ZVARA Edina, *Ferencesek Szakolcán a korai újkorban*, Bp., METEM,

A tulajdonjog és a ferences rend

A ferences rendben a könyvhasználat már a kezdetektől fogva elválaszthatatlan módon összenőtt a tulajdonjog kérdésével. Assisi Szent Ferenc már a *Regula non bullatában* (1221) és később a III. Honoriusz pápa által 1223-ban megerősített *Regula bullatában* is kijelenti, hogy a kisebb testvérek nem birtokolhatnak semmit:

„A testvérek regulája és élete röviden ez: éljenek engedelmisségben, tisztaságban és tulajdon nélkül, és kövessék a mi Urunk Jézus Krisztus tanítását és nyomdokait [...]”.¹²⁷

„A kisebb testvérek regulája és élete ez: kövessék a mi Urunk Jézus Krisztus szent evangéliumát, élvén engedelmisségben, tulajdon nélkül és tisztaságban.”¹²⁸

Egy Máté evangéliumból vett részlet (Mt 19,21)¹²⁹ illusztrálja ezt a teljes, ún. apostoli szegénységet, amelybe természetesen a könyvek is beletartoznak, kivéve a zsolozsmához szükséges szerkönyveket, breviáriumokat. Szent Ferenc könyvhasználatához fűződő személyes hozzáállását jól mutatja Thomas de Celano 13. században írt második Ferenc-legendájának egy részlete. Az életrajz szerint, mikor egy miniszter engedélyt kért díszes és értékes könyvgyűjteményének megtartására, a rendalapító ezt válaszolta neki:

2012 (METEM-könyvek, 79), 37–57; KERTÉSZ Balázs, *A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai 1448–1526 = The Original Surviving Documents of the Hungarian Observant Franciscans 1448–1526*, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2015 (Magyar Ferences Források, 7), 7–24; VARGA Kapisztrán, *Szent Ferenc regulájának értelmezése az első száz évben = A ferences regula, Korai és mai értelmezések*, szerk. Varga Kapisztrán, Várnai Jakab, Bp., L'Harmattan, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, 2011 (*Vita Consecrata*, 5), 27–70. Az egyes gondolatoknál nem utalok külön ezek közül egyik munkára se, csak az ezeken felül felhasznált írásokat hivatkozom.

¹²⁷ ASSISI SZENT Ferenc *Művei (Opuscula S. Francisci)*, ford. Balanyi György, utószó Várnai Jakab, Újvidék, Szeged, Csíksomlyó, Agapé, 1993 (Ferences Források, 1), 23. A latin eredetiben (1Reg 1,1): „Regula et vita istorum fratrum haec est, scilicet vivere in obedientia, in castitate et sine proprio, et Domini nostri Jesu Christi doctrinam et vestigia sequi [...]”.

¹²⁸ *Uo.*, 47. A latin eredetiben (2Reg 1,1): „Regula et vita minorum fratrum haec est, scilicet Domini nostri Jesu Christi sanctum evangelium observare vivendo in obedientia, sine proprio et in castitate.”

¹²⁹ „Ha tökéletes akarsz lenni – felelte Jézus –, add el, amid van, az árát oszd szét a szegények között, így kincsed lesz a mennyben. Aztán gyere és kövess engem!”

„Könyveidért nem akarom elveszíteni az Evangélium könyvét, amelynek megtartására ígéretet tettem. Tőlem tehetsz, amit akarsz, de én a magam részéről nem járulhatok hozzá a törvetéshez.”¹³⁰

Ferenc közvetlenül a halála előtt, 1226-ban készített végrendeletében mindezek mellett azt is megszabta a ferences testvéreknek, hogy a regulához semmit nem szabad hozzátenni:

„És a szent engedelmesség nevében szigorúan megtiltom összes testvéremnek, klerikusoknak és laikusoknak egyaránt, hogy akár a regulához, akár ezekhez a szavakhoz magyarázatokat fűzzenek és mondják: Ezt így kell érteni. Hanem amint az Úr megadta nekem, hogy egyszerűen és világosan elmondjam és papírra vessem a regulát és ezeket a szavakat, úgy nektek is egyszerűen és magyarázat nélkül kell értelmeznetek és szent közreműködéssel mindvégig megtartanotok azokat.”¹³¹

Ez a gyakorlatban azt jelentette volna, hogy a regulát szó szerint úgy kell értelmezni, ahogy az le van írva. Ahogy azonban a rend – egy elsősorban laikusokból álló szűk közösségből – rövid idő alatt intézményesített és népszerű szerzetesrenddé vált, úgy a rendalapító eredeti eszménye egyre nehezebben volt megvalósítható. Emiatt Ferenc halálát követően nagyon hamar megindult a renden belül egy, a regula értelmezéséről szóló vita. Ebben a vitában a rend nagy része amellett foglalt állást, hogy a regulát a megváltozott viszonyokhoz kell alkalmazni, szemben a kompromisszumok nélküli elfogadással.

A megoldási javaslatokra nem kellett sokat várni. Mindössze négy évvel Szent Ferenc halála után, 1230. szeptember 28-án adta ki IX. Gergely pápa a *Quo elongati* kezdetű bullát, amely egyértelműen kimondta, hogy a végrendelet nem kötelező érvényű a ferencesekre, mivel Ferencnek nem volt joga egyedül ilyen dokumentumot létrehozni.¹³² Ezzel elhárult az akadály a regula értelmezése előtt. A bulla

¹³⁰ CELANÓI Tamás, *Szent Ferenc első életrajza (Vita Prima); Szent Ferenc második életrajza (Vita Secunda); Szent Ferenc csodái (Tractatus de Miraculis)*, ford., előszó Balanyi György, jav. Hidász Ferenc, Várnai Jakab, Újvidék, Szeged, Csíksomlyó, Agapé, 1993 (Ferences Források, 2), 200.

¹³¹ ASSISI SZENT 1993, i. m. 60. A latin eredetiben (Végr 38–39): „Et omnibus fratribus meis clericis et laicis praecipio firmiter per obedientiam, ut non mittant glossas in regula neque in istis verbis dicendo: Ita volunt intelligi. Sed sicut dedit mihi Dominus simpliciter et pure dicere et scribere regulam et ista verba, ita simpliciter et sine glossa intelligatis et cum sancta operatione observetis usque in finem.”

¹³² SBARALEA, Joannes Hyacinthus, *Bullarium franciscanum Romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha sancto Francisco institutis concessa ab illorum exordio ad nostra usque tempora*, Romae, typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1759–1768, I, 68–70, no. 56; GRUNDMANN, Herbert, *Die Bulla « Quo elongati » Papst Gregors IX = Archivum Franciscanum Historicum*, 54(1961), 3–25. Magyar fordítása: IX. GERGELY pápa, *Quo elongati bulla = A ferences*

azt is rögzítette, hogy a ferencesek ugyan nem birtokolhatnak semmilyen ingatlan és ingó vagyont, de használhatják azokat: a szöveg ezen a helyen a könyveket is megemlíti.¹³³ Újdonság ezeken felül, hogy a testvérek a rendelkezés szerint megbízottakon (*nuntius*) keresztül intézhették a pénzügyeiket.

A második nagy regulaértelmezés IV. Ince pápához kapcsolódik. Az 1245. november 14-én kiadott *Ordinem vestrum* a megbízottak szerepkörében még tovább megy, mint a *Quo elongati*, és emellett azt is kimondja, hogy az egyház a ferencesek által használt ingóságok és ingatlanok valódi tulajdonosa.¹³⁴ Ugyan a ferencesek az 1251-es genovai generális káptalanon elutasították ezeket a lazításokat,¹³⁵ a renden belüli regulaértelmezési vita egyértelműen kirajzolódik. IV. Ince a *Quanto studiosius* kezdetű bullában (1247. augusztus 19.) megismétli, hogy az egyház az összes ferences ingatlan és ingóság birtokosa, valamint minden provinciába apostoli szindikátusokat jelöl ki, akik a szerzetesek helyett végzik az összes pénzzel kapcsolatos tevékenységet.¹³⁶

A szabályok egységesítése Bonaventura nevéhez kötődik, aki 1257 és 1274 között volt a rend generális minisztere (rendfőnöke). 1260-ban a franciaországi Narbonne-ba hívta össze az általános rendi gyűlést, ahol a résztvevők 1) a korábbi törvénykezés szintéziseként megalkották az ún. narbonne-i konstitúciókat; 2) elismerték a korábban a rendnek adott pápai privilégiumokat; illetve 3) a szegénységi kérdésben elfogadták a pápai regulamagyarázatokat.¹³⁷ Bonaventura egy nagyobb és kisebb Szent Ferenc-legendát is készített (utóbbit liturgikus használatra), amelyeket az 1266-os párizsi káptalanon egyetlen hivatalos legendának nyilvánítottak, és elrendelték az összes korábbi szentéletrajz megsemmisítését.¹³⁸ Így sem sikerült azonban a regula eredeti értelmezését visszaállítani kívánó ágat, a spirituálisokat (*Fraticelli*) megnyernie a reformnak. Nem segített az 1279. augusztus 14-én

regula..., i. m. 99–109, 102–109. Vö. még SCHLAGETER, Johannes, *Az első pápai nyilatkozat a Regula bullata értelmezéséről*, IX. Gergely pápa *Quo elongati* kezdetű bullája (1230. szept. 28.) = *A ferences regula*..., i. m. 111–126.

¹³³ „Dicimus itaque, quod nec in communi nec in speciali debent proprietatem habere, sed utensilium et librorum et eorum mobilium, que licet habere, ordo usum habeat et fratres, secundum quod generalis minister vel Provinciales disponendum duxerint [...]” (kiemelés tőlem). SBARALEA 1759–1768, i. m. I, 69.

¹³⁴ *Uo.*, I, 400–402, no. 114.

¹³⁵ ECCLESTON, Thomas de, *Tractatus Fr. Thomae vulgo dicti de Eccleston de adventu fratrum minorum in Angliam*, ed. A. G. Little, Paris, Librairie Fischbacher, 1909 (Collection d'études et de documents sur l'histoire religieuse et littéraire du moyen âge, 7), 42.

¹³⁶ SBARALEA 1759–1768, i. m. I, 487–488, no. 235.

¹³⁷ BIHL, Michael, *Statuta generalia ordinis edita in capitulis generalibus celebratis Narbonae an. 1260, Assisi an. 1279 atque Parisiis an. 1292 (editio critica et synoptica)* = *Archivum Franciscanum Historicum*, 34(1941), 13–94, 284–358; DELORME, Ferdinand Marie, »Diffinitiones« Capituli Generalis O.F.M. Narbonensis (1260) = *Archivum Franciscanum Historicum*, 3(1910), 491–504.

¹³⁸ LITTLE, A. G., *Definitiones Capitulorum Generalium Ordinis Fratrum Minorum 1260 ad 1282* = *Archivum Franciscanum Historicum*, 7(1914), 676–682, 678; ABATE, Giuseppe, *Le diffinitiones del Capitolo Generale di Parigi del 1266* = *Miscellanea Francescana*, 32(1932), 3–5.

III. Miklós által kiadott *Exiit qui seminat* kezdetű enciklika sem, amely elsődlegesen Bonaventura programjának pápai összefoglalása és megerősítése volt.¹³⁹

Az eddig említett dokumentumok mind kimondták, hogy a Szentszék a ferences rend minden értékének tulajdonjogát magára vállalja (kivéve természetesen abban az esetben, ha ezt az adományozó fenntartotta magának), egységesen engedélyezték viszont az említett értékek használatát. Ez a könyvekre is igaz volt, amelyeket – mivel a ferencesek mindennapi életének fontos részét képezte – gyakran említettek is. Összefoglalva és leegyszerűsítve: a 13. század közepére – végére tisztázódott, hogy a rend tagjai ugyan nem birtokolhattak könyveket, de a Szentszék segítségével gyakorlatilag korlátozás nélkül használhatták azokat. Mindezek alapján hamar kialakulhattak a kolostori könyvtárak, ahogyan az egyes szerzetesek „magánkönyvtárai” is (de a testvérek ezekben az esetekben is csak használatra kapták a könyveket).

Ugyan a spirituálisokat a 14. század elején elítélte XXII. János pápa (pl. 1317: *Sancta Romana Ecclesia*, 1318: *Gloriosam Ecclesiam*),¹⁴⁰ a viták ezt követően sem szűntek meg. Egyrészt a regula szigorúbb értelmezését preferáló, a pápai regulamagyarázatokat elvető, a *Testamentumot* jogilag érvényesnek tartó irányzat tovább élt a renden belül, főleg Itáliában. Másrészt a fegyelem 14. századi enyhülése, az apostoli szegénység visszaszorulása, valamint a birtoklás megjelenése különböző reformmozgalmakat indított el a renden belül (pl. Franciaországban vagy az Ibériai-félszigeten). Ezeket, a sokszor egyébként egymástól is eléggé eltérő törekvéseket nevezzük összefoglalóan (a latin *observare* ’figyelni, őrizni’ kifejezésből) ferences obszervanciának vagy obszerváns mozgalmaknak. A folyamatokat a 14. századi rendi konstitúciók sem tudták megállítani, de említés szintjén érdemes kiemelni a két legfontosabbat: egyrészt XII. Benedek pápa 1336-os konstitúcióit (ld. *Redemptor noster* kezdetű bulla), amelyeket az 1337-es cahorsi káptalanon fogadtak el,¹⁴¹ másrészt az ún. *Constitutiones Farinerianae*-t 1354-ből.¹⁴²

A meginduló reformtörekvések eredményeként a reformkolostorok a 15. század elején először Franciaországban (1415) vívtak ki nagymértékű önállóságot maguknak: a rendfőnök (generális miniszter) alá tartozó, de tőle a mindennapi működésben független generális vikáriust és provinciális vikáriusokat nevezhettek ki. Előbbi az összes francia reformkolostort, utóbbi az egyes rendtartományokban lévőket irányította és felügyelte.¹⁴³ Bár az 1430-as assisi káptalanon elfogadott

¹³⁹ SBARALEA 1759–1768, i. m. III, 404–417, no. 127.

¹⁴⁰ EUBEL, Conradus, *Bullarium franciscanum sive Romanorum pontificum constitutiones, epistolae, diplomata tribus ordinibus minorum, clarissarum, poenitentium a seraphico patriarcha sancto Francisco institutis ab eorum originibus ad nostra usque tempora concessa*, Romae, typis Vaticanis, 1898–1904, V, 134, no. 297 és V, 137, no. 302.

¹⁴¹ BIHL, Michael, *Ordinationes a Benedicto XII pro Fratribus Minoribus promulgatae per bullam 28 Novembris 1336* = *Archivum Franciscanum Historicum*, 30(1937), 309–390.

¹⁴² BIHL, Michael, *Statuta generalia Ordinis edita in Capitulo generali an. 1354 Assisii celebrato, communiter Farineriana appellata* = *Archivum Franciscanum Historicum*, 35(1942), 35–112, 177–253.

¹⁴³ EUBEL 1898–1904, i. m. VII, 493–495, no. 1362.

konstitúciók (*Constitutiones Martinianae*, mert V. Márton pápa bízta meg vele Kapisztrán Jánost) egy, a rend egészére kiterjedő reformot helyeztek kilátásba, a két ág egyesítése végül nem sikerült.¹⁴⁴ 1438-ban Sienai Szent Bernardint nevezték ki az első ciszmontán generális vikáriusnak, 1443-ban a padovai káptalanon pedig már két generális vikáriust választottak: egyet a ciszmontán (Kapisztrán János), egyet az ultramontán obszervánsok (Jean Perioche de Maubert) számára.¹⁴⁵ Előbbi fennhatósága alá Itália és Európa keleti területei, például Magyarország tartozott, utóbbi alá Európa nyugati fele, például Franciaország és Ibéria. Innentől kezdve az obszervánsok nagyrészt saját, független szervezettel rendelkeztek. Önálló vezetőik voltak, akiket ugyan a generális miniszter nevezett ki, de a működésükbe már nem szólhatott bele. IV. Jenő 1446-os bullája (*Ut sacra*) is egyértelműen kimondja, hogy a miniszter csak megerősíti az obszerváns vezetőket.¹⁴⁶ Ezenfelül a két terület külön-külön önálló gyűléseket tartott a konventuális ferencesek nélkül, és önálló rendelkezéseket hozhattak, saját konstitúciókkal rendelkeztek. A két ág hivatalosan és véglegesen 1517-ben vált szét, amikor X. Leó pápa 'capitulum generalissimum'-ra hívta össze Rómába a ferences rend összes képviselőjét: az obszervánsokat, illetve az obszervanciát elfogadó konventuálisokat egyesítette (*Ordo Fratrum Minorum*; OFM), és külön rendbe szervezte a reformokat elutasító konventuálisokat (*Ordo Fratrum Minorum Conventualium*; OFMConv).¹⁴⁷

A publikálás és a ferences rend

Az elmondottak mellett azonban azt fontos megjegyezni, hogy az obszerváns ág (a korai remetemozgalmakat követően) a szigorúbb regulaértelmezés ellenére sem vetette el a könyvhasználatot. A középkorban a szerzeteseknek mindennapi tevékenységeik során a könyvekre feltétlenül szükségük volt: a különböző liturgikus, lelki gondozáshoz kapcsolódó vagy oktatási tevékenységek megfelelő ellátása elképzelhetetlen volt könyvek (vagyis írott szöveg) nélkül. A jogszabályoknak megfelelően könyveket ugyan a konventuálisokhoz hasonlóan az obszerváns ferencesek sem birtokolhattak, de így is nagyon hamar saját könyvtárakat alakítottak

¹⁴⁴ HÜNTEMANN, Ulricus, *Bullarium franciscanum continens epistolas diplomata Romanorum pontificum Eugenii IV et Nicolai V ad tres ordines s. p. n. Francisci spectantia*, ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam, ex typographia Collegii S. Bonaventurae, 1929 (Bullarium franciscanum nova series, 1), 2–12, no. 4.

¹⁴⁵ *Uo.*, 177–178, no. 385 és 332–334, no. 705.

¹⁴⁶ „Cuius [i.e. vicarii generalis] electionem, si a maiori parte eligentium celebretur, quamprimum commodum fieri poterit, generali ministro totius ordinis facient praesentari; ipse vero generalis minister infra triduum a praesentatione sibi facta praedictum electum confirmare teneatur concedendo et commitendo ei plenarie vices suas [...]” *Uo.*, 497–500, no. 1007.

¹⁴⁷ MESEGUER FERNÁNDEZ, Juan, *La bula 'Ite vos' (29 de mayo de 1517) y la reforma cisneriana* = *Archivo Ibero-Americano*, 18(1958), 257–361, 332–353; SELLA, Pacifico, *Leone X e la definitiva divisione dell'Ordine dei minori (OMin.)*, *La bolla 'Ite vos' (29 maggio 1517)*, Grottaferrata, Frati Editori di Quaracchi, 2001.

ki. A két ág közötti különbség nem a tiltás vagy engedés viszonyában ragadható meg, hanem sokkal inkább abban, hogy az obszervánsok a 15. század végéig, a 16. század elejéig máshogy viszonyultak a teológiai és filozófiai tanulmányokhoz: a tudományt nagyobb mértékben tartották a lelkigondozói tevékenység szolgálatába állítandónak, mint konventuális társaik. Ezt jól mutatja korabeli irodalmi tevékenységük: kevesebb kifinomult, magas szintű skolasztikus munka került ki a kezeik közül, és sokkal több kézi- és segédkönyv.¹⁴⁸ Természetesen ez az obszerváns ág térnyerésével folyamatosan alakult, és az egyes szerzetesek személyes hozzáállása is erőteljesen eltérhet.

A tanulmány szempontjából a ferences könyvbirtoklás és -használat egy rész-témája a leginkább releváns, mégpedig a könyvek, művek közzétételére vonatkozó szabályok. A művek publikálását ugyan kezdetben nem szabályozták a renden belül, de a botrányok hatására hamar kénytelenek voltak szigorúbb szabályokat alkotni. Lássunk egy ilyen botrányt! Az itáliai ferences Gerardo di Borgo San Donnino párizsi tanulmányai alatt, 1254-ben előjárói engedélye nélkül publikálta *Introductorius in evangelium aeternum* című művét. Egy évvel később, 1255-ben IV. Sándor pápa kiadta egy három bíborosból álló bizottságnak a mű megvizsgálásának feladatát, akik megállapították, hogy az írás joachimista tanokat, tehát Gioacchino de Fiore apokaliptikus történelemteológiai nézeteit terjeszti, és elrendelték az összes példány megsemmisítését. A szerzőt végül 1263-ban, Szicíliában börtönbe zárták, és ott is maradt élete végéig (1276-ig).¹⁴⁹

Az ilyesfajta esetek jövőbeni elkerülése érdekében a renden belül igen hamar szigorúbb szabályokat vezettek be a művek megjelentetésére. Ennek megfelelően már az 1260-as narbonne-i konstitúciók is megemlékeznek a témáról a hatodik, *De occupationibus fratrum* ('A testvérek elfoglaltságairól') című fejezetben:

„Item inhibemus, ne de cetero aliquod scriptum novum extra Ordinem publicetur, nisi prius examinatum fuerit diligenter per generalem Ministrum vel provincialem et definidores in capitulo provinciali. Et quicumque contrafecerit, tribus diebus tantum in pane et aqua ieiunet et careat illo scripto.”¹⁵⁰

A szabályzat tehát azt írja elő, hogy egyetlen rendtag sem tehet közzé egy írást a renden kívül, hacsak azt nem vizsgálta meg alaposan vagy a rendfőnök, vagy a tartományfőnök és a provinciális káptalan definitorai (kormánysegédei). Ezt az

¹⁴⁸ ROEST, Bert, *Franciscan Learning, Preaching and Mission c. 1220–1650, Cum scientia sit donum Dei, armatura ad defendendam sanctam fidem catholicam...*, Leiden–Boston, Brill, 2015 (The Medieval Franciscans, 10), 142–146.

¹⁴⁹ Bővebben ld. ROTOLO, Filippo, S. Bonaventura Gerardo da Borgo S. Donnino, *Riflessi del gioachimismo in Sicilia* = 'O Theologos, 2(1975), 263–297; DENIFLE, Heinrich, *Das Evangelium aeternum und die Commission zu Anagni* = *Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters*, 1(1885), 1, 49–98.

¹⁵⁰ BIHL 1941, i. m. 73.

1285-ben, Milánóban elfogadott ferences konstitúciók is megismétlik.¹⁵¹ A kérdést alaposabban körüljárják azon konstitúciók, amelyeket 1336. november 28-i bullájában XII. Benedek adott a kisebb testvéreknek. Az idézet a kilencedik, *De studiis* ('A tanulmányokról') című fejezet végén olvasható:

„Ne autem nova cuiusvis doctrinae opera per fratres ipsius Ordinis incaute et periculose communicari aut publicari contingat, districte praecipimus, quod novum opus theologicum, iuridicum vel philosophicum, scilicet librum seu libellum, summam, compendium, postillam, expositiones, glossas, tractatum vel collectionem seu compilationem quaestionum vel sermonum a quocumque fuerit editus vel edita seu editum, nullus frater sine subscripto examine ac ministri et capituli generalis prius obtenta licentia speciali, intra vel extra Ordinem publicare, communicare vel copiare praesumat. Si quis autem hoc attentare praesumpserit, omnibus scholasticis et legitimis actibus ac usu librorum se noverit ipso facto fore privatum.

Praedicti autem operis examen fiat per quattuor fratres eiusdem Ordinis in theologica facultate magistros, ad hoc per generale capitulum specialiter deputatos.

Qui ad diligenter inspiciendum et examinandum nova huiusmodi opera examini eorum commissa et ad fideliter referendum per obedientiam adstringantur, quique completo examine, per se vel per litteras generali ministro vel generali capitulo referre, quae approbatione vel improbatione digna repperint, teneantur. Quorum relatio et approbatio vel improbatio in Libris Ordinis registrentur.”¹⁵²

Röviden összefoglalva: négy teológiai magister rendtagnak kellett megvizsgálnia a ferences szerzők műveit publikáció előtt, őket pedig a capitulum generale, vagyis a négyévente esedékes általános rendi gyűlés jelölte ki.

A fent említett források azonban rendi szabályzatok, vagyis a szerzetesrendre kötelező érvénnyel bíró jogi dokumentumok, ennek megfelelően csak a kérdés előíró, preskriptív részét tárgyalják. Arról nem adnak, nem adhatnak tájékoztatást számunkra, hogy ez az ellenőrző folyamat a valóságban is megtörtént-e. Ezt sejteti, hogy az utasításokat nem ismételték meg rendszeresen, vagyis látszólag nem volt szükség arra, hogy újra és újra emlékeztessék és figyelmeztessék a rendtago-

¹⁵¹ „Item inhibemus ne de cetero aliquod scriptum novum extra ordinem publicetur, nisi prius examinatum fuerit diligenter per generalem ministrum vel provincialem et diffinitores in provinciali capitulo. Et quicumque contra fecerit tribus diebus tantum in pane et aqua ieiunet et careat illo scripto.” CENCI, Cesare, *Constitutiones generales Mediolanenses an. 1285* = *Archivum Franciscanum Historicum*, 98(2005), 509–570, 529–530.

¹⁵² BIHL 1937, i. m. 352.

kat. Szerencsére ezt a sejtést igazolni is tudjuk: a középkor végéről találtam adatot arra is, hogy a gyakorlatban hogyan valósult meg a publikálás a ferences renden belül. A továbbiakban ismertetett adatok természetesen már nemcsak kéziratossá, hanem kifejezetten nyomtatott művek közzétételére is vonatkoznak.

Bernardinus de Busti olasz obszerváns ferences Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát kortársa volt. 1450 körül született Milánóban, és 1475-ben lépett be a rendbe a Sant'Angelo-kolostorban, Legnanóban (Lombardia), ottani mestere, a híres Michael de Carcano nagy hatással volt rá többek között a szeplőtelen fogantatás és a 'montes pietatis' témájában is. 1490-ben kezdte el nyomtatásban terjeszteni munkáit, és a korban kifejezetten népszerű szerző volt: Rynmann és Gran is többször kiadták írásait,¹⁵³ valamint egy exempluma a késő középkori magyar nyelvű kódexek szövegei közé is eljutott.¹⁵⁴ 1513-ban halt meg Melegnanóban (Lombardia), a Santa Maria della Misericordia-kolostorban temették el.¹⁵⁵

Még életében két nagy lélegzétvételi munkát jelentetett meg. Egyrészt a *Marialét* először 1492-ben, amely egy – Pelbárt *Stellarium*ához hasonló módon – Mária-prédikációkat egész kötetre kiterjedő szerkezetbe rendező beszédgyűjtemény. Másrészt a *Rosariumot* először 1498-ban, amely 80 modellsermót nyújt az olvasónak a liturgikus év különböző napjaira. A publikálás folyamatát a *Marialé*-ben fejt ki bővebben, az ajánlás és a 'tabula alphabetica' (alfabetikus mutató) után következő szöveg így hangzik saját fordításomban:

„Mivel a kisebb testvérek rendjének szabályai szerint, és főleg az obszervánsoké szerint új művet csak akkor lehet publikálni és kinyomtatni, ha előtte egy tudós és derék testvér, akit ezen rend általános előjárói kifejezetten ezzel bíztak meg, megvizsgálta és jóváhagyta azt. Ezért főtisztelendő páter fráter Angelus de Clavasio, ezen rend és a cizmöntán testvérek generális vikáriusa megbízta tiszteletes páter fráter Dominicus de Ponzonót, ezen rendből való apostoli prédikátort, hogy a következő művet [értsd: a *Marialét*] nézze meg és vizsgálja végig alaposan. Aki miután gondosan átolvasta, nemcsak jóváhagyta azt, hanem miután elrendezte, hogy kinyomtassák, az itt következő verseket is írta hozzá.”¹⁵⁶

¹⁵³ ISTC ib01337000; VD16 B 1908; VD16 B 1917; VD16 B 1913; VD16 B 1914; VD16 B 1918; VD16 B 1915; VD16 B 1909; VD16 B 1919; VD16 B 1920; VD16 B 1910; VD16 B 1916.

¹⁵⁴ VRABÉLY Márk, „*hunc exemplum excepi de libro fratris Bernardini de Busty*”, *A Sándor-kódex egy exemplumának forrása és a kódex szerkezete = Adsumus XVI, Tanulmányok a XVIII. Eötvös Konferencia előadásaiból*, szerk. Farkas Flóra, Juhász Daniella, Szűcs Bernadett, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2018, 337–354.

¹⁵⁵ Életéről, irodalmi tevékenységéről, valamint milánói köréről remek monográfia készült: CONTI, Fabrizio, *Witchcraft, Superstition, and Observant Franciscan Preachers, Pastoral Approach and Intellectual Debate in Renaissance Milan*, Turnhout, Brepols, 2015 (Europa sacra, 18).

¹⁵⁶ A rendi konstitúciók utasításaival szemben itt és a következő idézetnél a gondolatmenet követhetősége érdekében mindenképpen fordítást is kellett közölnöm. Az eredeti latinban: „Quia secundum constitutiones ordinis minorum fratrum, et maxime observantium non debet aliquod

A hosszas szövegrészlet alapján tehát a 15. század legvégén a ferences rendben, és különösen annak obszerváns ágában a rendi előjárók minden ferences publikáció előtt kijelöltek egy testvért, aki véleményezte az adott művet, és támogatta vagy ellenezte annak közzétételét (itt: kinyomtatását). A választás jelen esetben Dominicus de Ponzonóra esett,¹⁵⁷ aki az idézet végén említett versekben természetesen az egekbe dicséri a művet. Az előjárók által kinevezett lektorra a *Rosarium*ban is van utalás (saját fordítás):

„A fentebb említett páter frater Samuel [de Cassinis] miután elfogadta felettesei megbízását, hogy ezt a *Rosarium*ot átnézze és megvizsgálja, nemcsak jóváhagyta azt, hanem még sürgette is kinyomtatását és publikálását, valamint az itt következő verset írta az említett Bernardinus [de Busti] testvérnek.”¹⁵⁸

Az idézett részlet a kijelölt testvér, Samuel de Cassinis két dicsérő verse között olvasható, mintegy mellékes információként (ez a publikálási folyamat közismertségét bizonyíthatja).¹⁵⁹ Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a késő középkori gya-

opus novum imprimi et publicari, nisi prius per aliquem doctum et probatum fratrem a generali eiusdem ordinis praelato ad hoc specialiter deputatum fuerit diligenter examinatum et approbatum. Ideo reverendissimus pater frater Angelus de Clavasio eiusdem ordinis quo ad fratres cismontanos vicarius generalis per litteras suas deputavit venerandum patrem fratrem Dominicum de Ponzone eiusdem ordinis praedictorem apostolicum ad videndum et diligenter examinandum infrascriptum opus. Qui eo studiose perlecto non modo ipsum approbavit, sed etiam composito rem eius, ut illud imprimi faceret, portatus est infrascripta carmina illi scribens.” BUSTI, Bernardinus de, *Mariale de excellentiis regine celis*, Mediolani, per magistrum Leonardum Pachel, 1493, f. B6v. ISTC ib01333000. <https://daten.digital-e-sammlungen.de/0009/bsb00092275/images/index.html?ip=193.174.98.30&id=00092275&seite=1>

¹⁵⁷ Dominicus de Ponzonóról (Dominicus Ponzonus) nem rendelkezünk sok információval, a történetírók szerint egész Itáliában ünnevelt prédikátor és költő volt, valamint a firenzei domonkos Girolamo Savonarola tanainak nagy ellenzője. 1499-ben halt meg Rómában. Vö. SBARALEA, Joannes Hyacinthus, *Supplementum et castigatio ad scriptores trium ordinum S. Francisci a Waddingo, aliisve descriptos, cum adnotationibus ad syllabum martyrum eorumdem ordinum*, Romae, ex typographia S. Michaelis ad Ripam, apud Linum Contedini, 1806, 224, no. MCXLIII.

¹⁵⁸ Az eredeti latinban: „Praedictus quoque pater frater Samuel [de Cassinis] qui postea ipsum Rosarium ex commissione praelati superioris videndum et examinandum accepit, non modo illum approbavit, sed etiam imprimi, et omnibus publicari debere hortatus est, praedicto fratri Bernardino [de Busti] infrascripta carmina scribens.” BUSTI, Bernardinus de, *Rosarium sermonum predicabilium ad faciliorem predicantium commoditatem novissime compilatum, in quo quicquid praeclarum et utile in cunctis sermonariis usque in hodiernum editis continetur ...*, Hagenaw, expensis sumptibusque Iohannis Rynman, per indurstrum Heinrichum Gran, 1500, I, f. aa2v. ISTC ib01337000. <https://mdz-nbn-resolving.de/bsb00036483>

¹⁵⁹ Samuel de Cassinis (Samuele Cassini, Samuel Cassinensis) Észak-Itáliában, Casale Monferrato városában született, a genovai rendtartomány tagja volt. A párizsi egyetemen tanult, elsősorban filozófusként és teológusként lett ismert, 1494-től több műve megjelent nyomtatásban. Busti *Tesaurus spirituale* című, olasz nyelvű munkája élé is írt latin üdvözlőverset. Vö. SOPRANI, Raffaele, *Li scrittori*

korlat szinte teljesen megfelel a 14. század közepi rendszabályoknak. A különbségek minimálisak. Egyrészt nem négy, hanem csak egy lektorról van tudomásunk, másrészt őt nem az egész rendi gyűlés, hanem a rendfőnök, pontosabban a rend obszerváns felének vezetője (generális vikárius) jelölte ki. A négyévenként tartott rendi gyűlésen kijelölni az összes megjelentetni kívánt ferences munka lektorát egyébként sem tűnik életszerűnek a középkor végére hatalmasra duzzadt rendben.

Ezek az adatok rendkívül fontosak számunkra, mivel Bustihoz hasonló utat kell feltételeznünk Pelbárt és Osvát műveinek nyomtatásakor is, még akkor is, ha erről ők semmilyen említést nem tettek a kész kötetekben. Egyrészt mind a három szerző a ferences rend obszerváns ágához tartozott, azon belül pedig a ciszmontán területen alkotott. Ez még akkor is releváns, ha 1502-ig a magyar vikária hivatalosan a konventuális rendfőnök közvetlen fennhatósága alá tartozott, és csak 1502 után tagozódott be (újra) az obszerváns rendi struktúrába.¹⁶⁰ Másrészt közel azonos időszakban, a 15. század legvégén publikálták először írásaikat: Busti 1492-ben és 1498-ban, a magyarok 1497-ben és 1498-ban. Harmadszor a művek műfaja is megegyezik, az első írások mindegyike modellsermo-gyűjtemény. A hasonlóságokat figyelembe véve, számomra teljesen egyértelmű, hogy a magyar szerzetesek munkáinak kinyomtatásához is szükség volt a rendi vezetés által kinevezett lektor jóváhagyására.

Ezen a ponton jön képbe ismét Laskai Osvát. Irodalmi munkássága mellett Osvát a rend magyarországi életében is fontos szerepet vállalt. Háromszor is volt provinciális vikárius: 1497–1499, 1499–1501 és 1507–1509 között.¹⁶¹ Ebben a szerepben a teljes magyar obszerváns vikária vezetése volt a feladata. Ezáltal lényegében a rend felső vezetéséhez tartozott, még akkor is, ha természetesen nem a legszorosabban vett vezetéshez. Pozíciójából adódóan mindenképpen kapcsolatban kellett állnia a többi vezetővel, mert csak így tudta végrehajtani a központi utasításokat. Ennek megfelelően többek között a rendi gyűléseken is személyesen kellett részt vennie.¹⁶² Emiatt szélesebb körű kapcsolati hálója lehetett, mint Pelbártnak, aki nem töltött be fontos rendi pozíciót, idézőjelesen „csak” gvárdián és lektor volt. Úgy gondolom, hogy Laskai Osvátban kell keresnünk azt a személyt, aki elindította és elősegítette a szövegek kinyomtatását. A jóváhagyást követően a rend hálózatán keresztül Osváték számára is hihetetlen mértékben kitágultak a lehetőségek. A Rynman-nal való kapcsolatfelvétel ezáltal ugyan még inkább megfoghatatlanná válik, de talán már nem is olyan érdekes.

della Liguria, e particolarmente della Maritima, in Genova, per Pietro Giovanni Calenzani, 1667, 252; SBARALEA 1806, i. m. 651–652, no. MMMCDXXIX.

¹⁶⁰ Ld. pl. CEVINS, Marie-Madeleine de, *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450 - vers 1540)*, Roma, Istituto Storico dei Cappuccini, 2008 (Bibliotheca seraphico-capuccina, 83), 64–68, 159–161.

¹⁶¹ HORVÁTH Richárd, *Laskai Osvát*, Bp., Sárkány-Nyomda, 1932, 10–23.

¹⁶² A provinciális feladataira és a rendi gyűlésre ld. KOLLÁNYI Ferenc, *Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében*, Bp., Athenaeum, 1898, 16–36.

Konklúzió

A fenti fejtegetések után térjünk vissza a tanulmány elején feltett kérdésre: hogyan juthattak el nyomtatásba Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát művei? A bemutatott dokumentumok alapján egyértelmű, hogy a ferences rendben egészen a 13. századtól jól kidolgozott gyakorlata volt a művek kiadásának, amely a középkor végén is élt még. Az összes rendtag által publikálni kívánt írást a rendi előljárók által kijelölt lektoroknak kellett jóváhagyniuk, hogy a rend vezetése meggyőződhessen a képviselt tanok veszélytelenségéről. Nem valószínű, hogy ezt az ellenőrző folyamatot bármely ferences megkerülhette volna, nyilvánvalóan a két magyar szerzetesnek is át kellett esnie ezen. Mindezeknek megfelelően egyáltalán nem észszerű azt feltételezni, hogy Magyarországon szerzőink mégis Rynmannra vártak volna, hogy belefogjanak a publikálási folyamatba. Pelbárt és Osvát is minden bizonnyal tudatos alakítói voltak az eseményeknek, és aktívan tettek azért, hogy a műveik nyomtatásban megjelenhessenek. Érdemes lenne végleg leszámolnunk azokkal az elképzelésekkel, amelyek a magyar ferences szerzetesek nemzetközi sikerét a véletlen művének tartják.

Feltűnhet, hogy arra továbbra sem kaptunk választ, hogy Rynmann és a magyar obszerváns ferencesek hogyan kerültek kapcsolatba egymással. A mondottak fényében ez már nem is olyan jelentős a kutatás számára, gyanítom, hogy soha nem fogjuk biztosan megtudni, a szerzők milyen csatornán léptek kapcsolatba Rynmannnal. Megállapíthatjuk azonban az előzőek alapján, hogy a rend vezetése biztosan tudott a művekről. Ebben az esetben szerzőink a rend teljes szervezetét felhasználhatták ahhoz, hogy műveikhez kiadót, nyomdászt keressenek. Ez nem azt jelenti, hogy Pelbárt és Osvát biztosan nem ismerték Rynmann-t vagy Grant, sem azt, hogy a kiadónak vagy a nyomdásznak nem voltak (akár igen jól beágyazott) magyarországi kapcsolatai, hanem azt, hogy ez valóban lényegtelen, hiszen nem csak a saját személyes kapcsolataikra támaszkodhattak a publikálás során. Magasabb pozíciójából (ennél fogva kiterjedtebb kapcsolati hálójából) fakadóan én Laskai Osvátban látom azt a személyt, aki a rendi jóváhagyást kieszközölte saját és rendtársa művei részére.

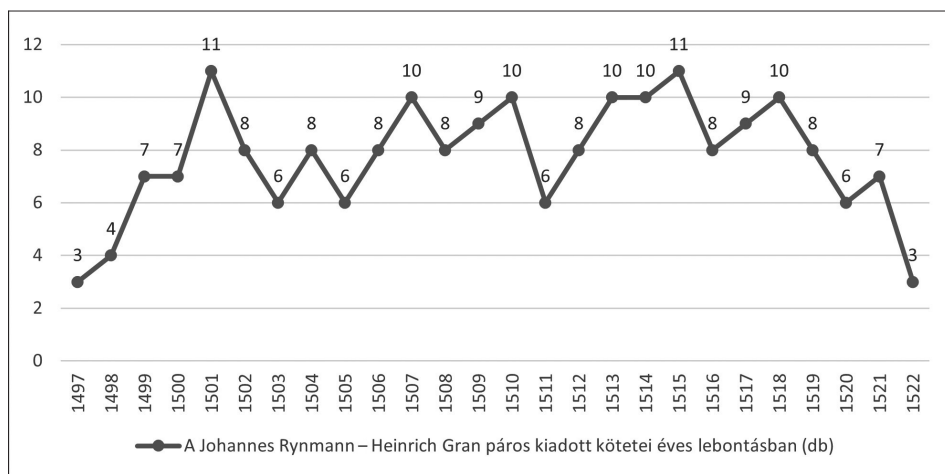
Akárhogyan is történt, Rynmann tökéletes választás volt a művek kiadására. 1497-ben a fent ismertetett két-két passauai és magyar szerzővel indította be könyvkiadói vállalkozását, és visszavonulásáig (1522) egyértelműen követte a kezdeti években kijelölt irányvonalat. Kiadott munkái között kiemelt szereppel bírnak a prédikációs-kötetek és egyéb homiletikai munkák, ezeken kívül a lelkigondozói segédkönyveket és az oktatásban felhasznált munkákat (pl. grammatikai kézikönyvek) lehet kiemelni. Pelbárt és Osvát művei tökéletesen illeszkedtek a kiadói profilba, amely kialakításában minden bizonnyal jelentős szerepet játszott Heinrich Gran, aki már 1489-től nyomtatott és adott ki ilyen jellegű könyveket. Le kell viszont szögeznünk, hogy a két magyar ferences művei legalább olyan fontosak voltak Rynmann számára, mint fordítva. Nemcsak megalapozták sikereit, de a későbbi folyamatos újabb kiadások anyagilag is nyereséges üzletet feltételeznek. Rynmann természetesen személyesen is meg lehetett győződve a kötetek

hasznosságáról (ld. a karmelitáknak ajándékozott könyveit), kiadóként azonban biztosan más elvek vezérelték: Pelbárt (és sokkal kisebb részben Osvát) művei minden bizonnyal jó pénzszerzési lehetőséget jelentettek számára.¹⁶³ A piaci szempontok érvényesítése figyelhető meg valószínűleg Michael Lochmaier és Paulus Wann művei esetében. Hiába foglaltak el ezek kiemelt pozíciót a kezdeti években, 1501 után már csak szórványosan jelentek meg Rynmann kiadásában. Nem úgy a magyar ferencesek! Temesvári Pelbártot egyszerűen hosszú éveken keresztül folyamatosan megérte kiadni.

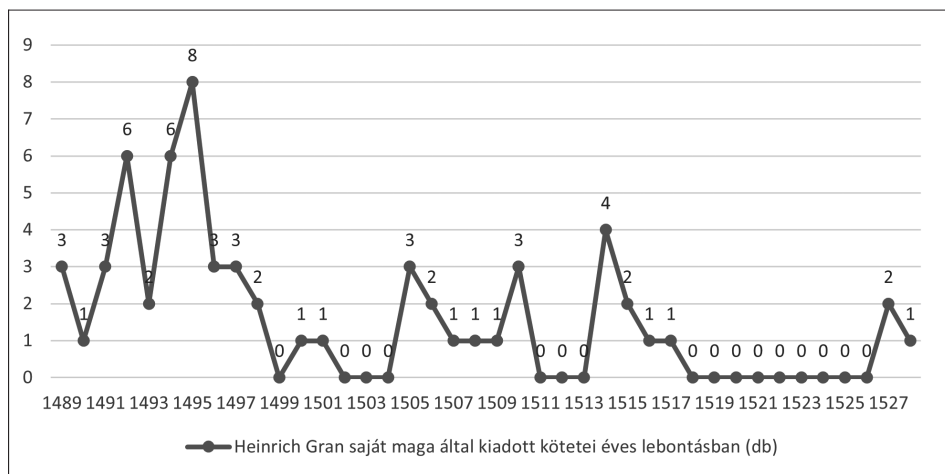
Pelbárt és Osvát kinyomtatása tehát több tényező szerencsés együttállásának eredménye. Adott volt egy technika, amely lehetővé tette, hogy akár a nyugati kereszténység határvidékén élő írók is széles rétegekhez eljussanak. Adott volt két termékeny szerző, akik rendi munkájuk során és mellett több művet is létrehoztak. Adott volt a ferences rendi vezetés támogatása, amelyben talán Laskai Osvát magas pozíciója is közrejátszhatott. Végül adott volt egy kiadó és egy nyomdász, akik tökéletesen ki tudták használni az írásokban rejlő lehetőségeket. A többit pedig már ismerjük.

¹⁶³ Vö. GOLDSCHMIDT, Ernst Philip, *Medieval Texts and Their First Appearance in Print*, New York, Biblo and Tannen, 1969, 13: „Printing was from the start a commercial enterprise and, however often printers and publishers have lost their money in the past five centuries, there has never been a book that went to press unless the printer rightly or wrongly believed he could make a profit by printing it.”

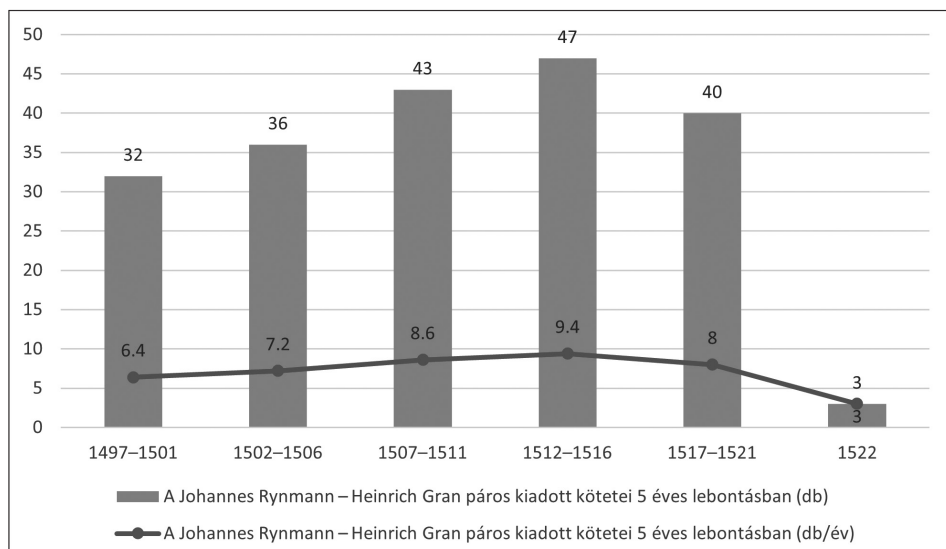
Mellékletek

1. melléklet. A Johannes Rynmann – Heinrich Gran páros kiadott kötetei éves lebontásban (db)

2. melléklet. Heinrich Gran saját maga által kiadott kötetei éves lebontásban (db)

3. melléklet. *A Johannes Rynmann – Heinrich Gran páros kiadott kötetei 5 éves lebontásban*

Vrabély, Márk

Osvaldus de Laskó and Pelbartus de Temesvár in Press

Johann Rynmann, Heinrich Gran and the Publication of Books in the Medieval Franciscan Order

Pelbartus of Temesvár (c. 1435–1504) and Osvaldus of Laskó (c. 1450–1511) are the two most published authors of old Hungarian literature. Their works were highly popular not just in Hungary, but internationally as well. From 1497 on, the works of the two observant friars were continuously published in print in many Western European cities. The *editiones principes* of both Pelbárt's (*Stellarium, Pomerium, Rosarium, Expositio*) and Osvát's (*Biga salutis, Gemma fidei*) works were all published by Johann Rynmann, and printed in Heinrich Gran's press at Hagenau. Based on this we can assess that strong ties bound the two Hungarian friars and the pair of Rynmann and Gran together. However, even to this day, more detailed research is yet to be made as to the nature of their relationship, since those scholars that treat the question only do so passingly and in little detail (first János Karácsonyi, most recently Zsófia Ágnes Bartók). To remedy this, I shall examine the printer's and publisher's practices of Gran and Rynmann and attempt to outline a hypothesis regarding the publication process of the works in question.

Keywords: 16th century, Middle Ages, book printing, publisher, sermon collection, Franciscan Order, observance, religious constitutions, Alsace, Kingdom of Hungary.

A történeti Magyarország görögkatolikus közösségeihez köthető kézírásos bejegyzések és tulajdonosi jegyek az Országos Széchényi Könyvtár régi szláv cirillikáiban

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött régi, cirill betűs, szláv nyomtatványok közül több is tartalmaz olyan kézírásos bejegyzést, tulajdonosi jegyet – bejegyzést vagy tulajdonbélyegzőt –, amelyek arról tanúskodnak, hogy ezek a könyvek egykor valamely hazai görögkatolikus közösség tulajdonában voltak.¹ Dolgozatomban a nemzeti könyvtár különböző gyűjteményeiben – a Régi Nyomtatványok Tára Régi cirillika-gyűjteményében (RC), valamint Antikva-gyűjteményében, illetve az OSZK Törzsgyűjteményében – eddig előkerült, görögkatolikus vonatkozású tulajdonosi jegyekkel rendelkező nyomtatványokat mutatom be. Kutatásomat ezúttal az 1850 előtt megjelent, cirill betűs és szláv nyelvű nyomtatványokra korlátoztam. A marginálisok közül azokra a – cirill betűs, egyházi szláv, illetve latin nyelvű – bejegyzésekre összpontosítottam, melyek a történelmi Magyarország görögkatolikus közösségeihez, személyeihez kapcsolódnak.² Beszámolómban azért sem törekedhetek teljességre, mert az említett állományrészek a feldolgozottság különböző fokain állnak, így nyilvánvalóan számolnunk kell további hasonló könyvek, illetve tulajdonosi jegyek előkerülésével.

Az OSZK Antikva-gyűjteménye őrzi azt a szerb kiadású egyházi szláv antikvát, amelyet impresszuma szerint „a makedón földön fekvő Szkenderben” (szerb nevén Skadar, mai nevén Shkodër) nyomtattak 1563-ban.³ A virágos triód, azaz pentikosztáron Hodinka Antal ajándékaént került a nemzeti könyvtárba, ahol növe-

¹ A tanulmány a *Ζωοδόχος Πηγή – Művelődés Bizáncban innen és túl* című, Nyíregyházán, 2019. május 16–17-én, a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolán megrendezett workshopon elhangzott előadásom szerkesztett változata.

² A cirill betűs szövegek latin betűs átírását a bibliográfiai leírásokban és a marginálisok átírásában az MSZ ISO 9:1997 transliterálási szabványa szerint végeztem el.

³ [Triód ili Tripesnec cvetnij. Pentikostarion.] V grade Skenderi [Shkodër], Stefan [Marinović] od Skadra i maistro Kamilo Zaneti, 1563. Mai jelzete Ant. 1526, korábbi müncheni jelzete Lit. 110c. (*Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae*, comp. Elisabeth Soltész, Catharina Velenczei, Agnes W. Salgó, Bp., OSZK, 1990, III, kat. T 314.) A mai szerb kutatás a nyomtatvány megjelenési helyeként Velencét, kiadójaként pedig Skadari Stefánt tartja számon (Лазич, Мирослав, *Збирка старих штампаних књига Народног библиотеке Србије, Обнова и развој након 1941. године* = *Археографски прилози*, 37(2015), 157–216, 206).

déli bélyegzője tanúsága szerint 1904-ben vették állományba.⁴ Már a jeles görögkatolikus tudós személyéből sejteni lehetett, hogy görögkatolikus közösségek használhatták korábban.

Számos kézírásos bejegyzése közül az első előzéklapra, talán a 19. század végén írt rutén hangzású neveket Bor Kálmán már publikálta: Vasilij Olag (cirill), Zeleznyák (latin), Nemes Barna János (latin).⁵

A könyv további, cirill betűs bejegyzései nyelvi és paleográfiai jellegzetességeikkel (pl. *roku* szó használata *leta* helyett; *v* graféma írásmódja) is arra utalnak, hogy a déli szláv nyomtatvány a Magyar Királyság északkeleti régióiban, keleti szláv nyelvi közegben volt használatban már a 17. század végén. Ezt erősíti meg az első oldalára, piros színnel írt kézírásos bejegyzés – „Cvĕtna rackymi slovy pisana” („Virágos [triód] rác betűkkel írva”) –, amely jelen olvasatával tanúsítja, hogy a bejegyző tulajdonos közösség a nyomtatvány déli szláv, „rác” jegyeit figyelemre méltónak tartotta.⁶ A könyv hátsó előzéklapján található, további bejegyzése 1852-ből származhat, melynek írója a könyv pillanatnyi korát 289 évben határozta meg, nyilván a kolofonjából kiolvasott megjelenési évből kiindulva: „Siâ kniga mae godov 289” („ez a könyv 289 éves”).

A pentikosztáron számunkra legizgalmasabb, hosszú, lapalji, kidörzsölt donációs bejegyzéséből Bor Kálmán csak az utólag felülírt „siâ kniga poronskaâ” töredéket közölte, s a helységnévben Potporanj bánati falut vélte felismerni.⁷ Az alig olvasható, s ezért eddig közöletlen, de egyértelműen keleti szláv nyelvi jegyeket mutató marginálisból azonban pontosítható (helyesen olvasva: „požonskaâ”), sőt azonosítható lett a kutatási témánk szempontjából érdekes helynév: a virágos triódot 1693-ban vásárolta két donátornő Ioan Kurilovskijtől, és adta át a pazonyi „gyáknak”⁸: „Siû knigu rekomuû Triod cvĕt[na] kupili dvĕ rabynĕ naimâ Dota i Ana ot Ioana Kurilovskogo za zlotyh [...] ...dali ej doruk” Diâkovi požonsk[...]. Pisav v domu Diâka pož. roku 1693”.

A helynevet tehát Nyírpazony településsel azonosíthatjuk, amit megerősít egy további fontos forrás is: 1780-ban a dorogi canonica visitatio szerint Pazonyban egy 1563-ban „a makedóniai Szkenderben” kiadott szerb redakciójú virágos triódot

⁴ Bor Kálmán publikációjában tévesen az 1909-es évszám szerepel (Бор, Калман, *Старе штампане ћирилицке књиге из Земаљске библиотеке Сечењи и Универзитетске библиотеке у Будимпешти* = *Археографски прилози*, 28(2006), 201–278, kat. 33.)

⁵ Бор 2006, i. m. kat. 33. A fenti neveket rögzítő kéz írásával egy további bejegyzés is található ugyanitt („prepárándi [...] hgojenja”), amely egy tanítóképzőre utal, talán Máriapócsra, ahol 1841/42-től működött „képezde” (preparandia).

⁶ Vö. Бор 2006, i. m. kat. 33.

⁷ *Uo.*

⁸ A leggyakrabban a kántorokra használt „gyák”, azaz „deák” szó jelentéséről a 17. századi görögkatolikus forrásokban részletesebben ld. DAMJANOVICS Judit, *A munkácsi egyházmegye papjainak és kántorainak szellemi élete a 16–18. században* = BAÁN István, *Bizáncon innen és túl, Tanulmányok*, szerk. Görföl Tibor, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2018, 547–559, itt: 549–550. A tanulmány első megjelenése: *Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár Évkönyve*, 7(1994), 31–43.

öriztek.⁹ A könyv kolofonját záró egyszerű dísz két oldalán még egy kézirásos bejegyzéstöredék olvasható az 1699-es évszámmal, amely ezek szerint szintén Pazonyban kerülhetett a pentikosztáronba: „ot rožde[...] H[risto]va 1699”.

Érdekes adalék, hogy Pazonyból ismerünk hasonló korú, bár más kéztől származó egyházi szláv nyelvű bejegyzést egy 1632-ben Lvovban nyomtatott *Anthologion*ból, melyet a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtára őriz.¹⁰ A donációs bejegyzés Pavel Vasilski „prezvitert” (papot) említi „Pozsonka” falu Szent Mihály-templomában, ahová Stefan vencsellői „prezvitertől” vásárolták adakozó kedvű hívek a könyvet tizenkét „magyar aranyért”.¹¹ A bejegyzés végén az olvasható, hogy írója Ioan orosi pap („svâșenik”) volt, aki 1698-ban bizonyos „Panteleimon cercovnik” társaságában „igyekezett ebben az ügyben” (alighanem a könyv eljuttatásában, megszerzésében). A bejegyző az évszámot és a helynevet latinul is megismételte: „Anno Dno (!) 1698 Pazon Diak”.

Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára Régi cirillika-gyűjteményében – amelynek alapjait a Todoreszku Gyula (1866–1919) gyűjtő hagyatékával, 1920-ban a nemzeti könyvtárba került cirill betűs könyvek vetették meg – jelenleg 45 déli és keleti szláv nyomtatvány található a 17–19. századból.

Kézírásos tulajdonbejegyzése alapján egy hazai görögkatolikus közösséghez tartozott az RC 138 jelzetű, Lvivben (Lvov, Lemberg) nyomtatott *Liturgiarion*, melyet utólag kipótolt címlapja alapján korábban tévesen 1681-re datáltak (*l. ábra*).¹²

A könyv valójában 1666-ban, a Lvovi Istenszülő Elhunytá Testvérület nyomdájában készült, azaz a leMBERGI *Liturgiarion* második kiadása, melynek első füzetét a harmadik, 1681-es kiadásból pótolták ki valószínűleg a 18. század elején, a könyv újrafűzése és -kötése során.¹³ Az Előszenteltek liturgiájának szövege alatt, a 283v–291. főlíók alján húzódó, de az újrakötés során helyenként levágott marginálisa arról számol be, hogy a könyv már 1682-ben egy magyarországi ruszin faluba, Toriszka templomába került: „Ezt a Liturgiarion könyvet, azaz Služebniket Lvovból Petr könyvárústól vettük 1682-ben 50 aranyért, a toriszkai templomnak ...,

⁹ BAÁN István, DAMJANOVICS Judit, *A munkácsi görögkatolikus egyházmegye zenei élete a 18. században* = BAÁN 2018, i. m. 561–581, itt: 569. A tanulmány első megjelenése: *Magyar Egyházzene*, 12(2004/2005), 1, 3–20.

¹⁰ Ant20174/1. OJTOZI Eszter, *A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei*, Debrecen, KLTE Kvt., 1985, kat. 8.

¹¹ A pazonyi templom címünnepe a 18. század közepén már a Szent Kereszt felmagasztalása volt, ma pedig az Istenszülő oltalma.

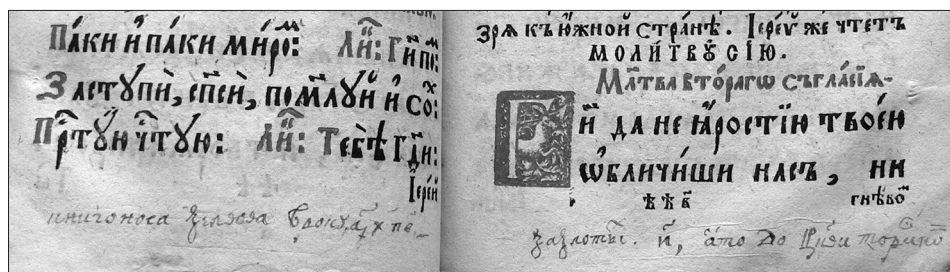
¹² *Leiturgiarion si est”, Služebnik” o[t] liturgij s. Vasilĭa Ve[l]. Ioan[n]a Zla[t]ou[s]. i prež[d] es[vá]šennyh”. V” Llove, tšanĭem ... Bra[t]stva Uspenĭa ..., roku o[t] r[o]ž[dest]va H[risto]va, 1666. Korábbi jelzete Tod. 5030/1. volt. A Todoreszku-gyűjtemény Akantisz Viktor által készített lajstromában „Leiturgiarion. Lemberg 1681.” leírással szerepelt (AKANTISZ Viktor, *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára*, Bp., Stephaneum, 1922, 90). Ezt a meghatározást vette alapul a RC-gyűjtemény máig használatos, de javítás alatt álló jegyzéke is. A példány történetéről bővebben egy külön publikációban számolok be.*

¹³ Köszönöm Tóth Zsuzsannának, hogy a könyvet alapos restaurátori vizsgálatnak vetette alá, és következtetéseit rendelkezésemre bocsátotta.

1. ábra. A Lembergben 1666-ban nyomtatott Liturgiaron utólag kipótoltt címlapja, 1681 (OSZK RNYT, RC 138)

mi adtunk rá pénzt: ... telbahi Jakub Veška, Vasilko 30 garast, Marina Pavellel 10 garast ...” („Siŭ knigu glagolemuŭ Lýtourgiarion sie est Služebnik” kupilismo od Petra knigonosa ze Lvova v roku 1682 za zlotyh 50, ato do cerkvi torisko[voj?] dali na nŭ pĕnâžĕ zlot. polčetverta šo otkazal Âkub Veška zo Telbaha takož Vasilko groš 30, Marina z Pavlom groš 10, ostatok zo věrnyh grošij doložilismo protož tuŭ knigu nema niktož ot cerkve toriskoj nikogdaže otbirati pod klâtvoŭ a kto budet na nej otravlâti povinen zavšĕgda Boga moliti zat šo na nŭ dali pracu svoŭ

2. ábra. A leMBERGI LiturgiARION donációs bejegyzése,
az 1682-es évszámmal és a toriszkai templom említésével (OSZK RNYT, RC 138)

za otpušen ie grěhov ih”) (2. ábra).¹⁴ A LiturgiARION fol. 284r legalján feltűnik egy papnév is, mely talán az 1682-es bejegyzéshez tartozott, de a könyv körbevágása során sérült: „Mihal Buhovec prez[viter] toriski”.

Toriszka (Torysky, Ториски), középkori magyar nevén Tarcafő falu Lőcsétől északkeletre fekszik, s 1537-ben Lőcse városa telepítette be ruszinokkal. A görög-katolikus hitre tért közösség Szent Mihály fővezérnek szentelt fatemplomát Parthén Péter püspök (1651–1664) szentelte fel. Első parókusának nevét 1663-ból ismerjük.¹⁵ 1701-ben itt kezdte a szepességi parókiákon tett kánoni látogatását De Camillis János József munkácsi püspök (1689–1706). A vizitáció jegyzőkönyve arról számol be, hogy a templom az alábbi egyházi könyvekkel rendelkezik: misekönyv (liturgikon), evangélium (evangéliumoskönyv), epistolarium (apostoloskönyv), zsoltároskönyv („Misale (!), Evangelium, Postilla, Psalterium et alii libri Ecclesiastici”).¹⁶ Az írat szerint a parókus neve ekkor „Ioannes Buchowecki” volt, aki – az általános gyakorlatból kiindulva – talán az OSZK-ba került *Liturgiarion* könyvbejegyzésében említett korábbi parókus, Mihal fia lehetett.¹⁷ A cirill adományozási bejegyzés, valamint e másik, nemrég közzét forrás alapján tehát a 17–18. század fordulóján két eddig hiányzó papnévvel bővül a toriszkai parókusok sora.

¹⁴ A bejegyzés átíratában a jobb érthetőség kedvéért az eredetitől eltérően, nagy kezdőbetűvel közlöm a tulajdonneveket, külön jelölés nélkül feloldom a szófeletti betűket, a titlós rövidítéseket és a betűkkel jelzett számokat.

¹⁵ 1663: Lukáš Šambronský, 1664: Ján Jamborský. Az eperjesi görögkatolikus egyházmegye sematizmusa a következő papnevet – Andrej Andrejkovič – 1730-ból ismeri: BORZA, Peter, GRADOŠ, Juraj, *Historický schematizmus farností Prešovskej metropolie, Prešovska archieparchia*, Prešov, Prešovská univerzita, Gréckokatolícka teologická fakulta, 2016 (Gréckokatolícka cirkev na Slovensku, 8), 652–656.

¹⁶ Köszönöm BAÁN Istvánnak, hogy a vizitáció általa közzét jegyzőkönyvére felhívta a figyelmet: BAÁN István, *Giovanni Giuseppe De Camillis görög misszionárius és munkácsi püspök (1689–1706) levelei*, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2017 (Collectanea Athanasiana, II, Textus/Fontes, 13), 309–310.

¹⁷ BAÁN 2017, i. m. 311.

A könyv donátorainak származási helyeként feltüntetett Telbah bizonyára a szomszédos Stelbach (Csendespatak, Tichý Potok) ruszin települést takarja. Stelbach a Szentlélek alászállásának szentelt görögkatolikus templomát Bizánczy György püspök kézíratos szentelési könyve is említi 1717-ben.¹⁸ Az 1747-es javadalom-összeírás szerint Balázsvágás görögkatolikus parókiájának filiája volt.¹⁹

Az említett *Liturgiarion* fol. 159r függőleges margóján egy másik cirill széljegyzetet is elhelyeztek, mely az 1724. január 14-én történt földrengésről számol be: „roku 1724 dnâ 14 ianuarîa trăsëniâ zemli bylo”. Az ónaptár használatából adódóan ez bizonyára az a földrengés lehetett, amelyről magyar forrásokban 1724. január 29-i dátummal a közeli Iglóról, de Felvidék és Erdély több településéről is vannak adatok.²⁰

A nemzeti könyvtár törzsgyűjteményében található egy szintén Todoreszku Gyula révén bekerült kötet, amely ugyancsak görögkatolikus provenienciájú. A parókusok feladatait összefoglaló, papi szemináriumoknak szánt tankönyvet Parfenij Sopkovskij szmolenszki püspök állította össze – a Fehéroroszországban 1993-ban szentté avatott – Georgij Konisskij mogiljovi érsek megbízásából II. Katalin korában (*O dolžnosteh" presvŷterov" prihodskih"...*).²¹ A hasznos tankönyvet 1776-ban Péterváron, majd 1787-ben Moszkvában is kiadták. Népszerűségét mutatja, hogy Budán, az Egyetemi Nyomda cirill sajtóján is kinyomtatták 1798-ban, majd 1810-ben is. A budai nyomtatványt nemcsak a magyarországi ortodoxok, hanem a görögkatolikusok is használták. Az OSZK példánya az előzéklapján található latin bejegyzés szerint a miszticei bazilita Szent Mihály-monostoré volt (Bereg vm., ма Імстичово, Ukrajna): „V. Monasterii Misticziensis. Varmegye Bereg” (3. ábra).

A miszticei monostort 1676-ban Zékán János (innen népszerű előneve: „Miszticei János”) püspök alapította, s a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye nyolc akkori monostorának egyike volt. A kiadvány másik, egykor a máriapócsi bazilita monostorához tartozó példányát ma a debreceni Egyetemi Könyvtár őrzi, benne egy 1844-ből való monostori ex librissel.²²

Az OSZK RNYT Régi cirillika-gyűjteményében található pocsajevi, 1734-es kiadású *Služebnik*, azaz *Liturgikon* 1953-ban vásárlás útján került a nemzeti könyv-

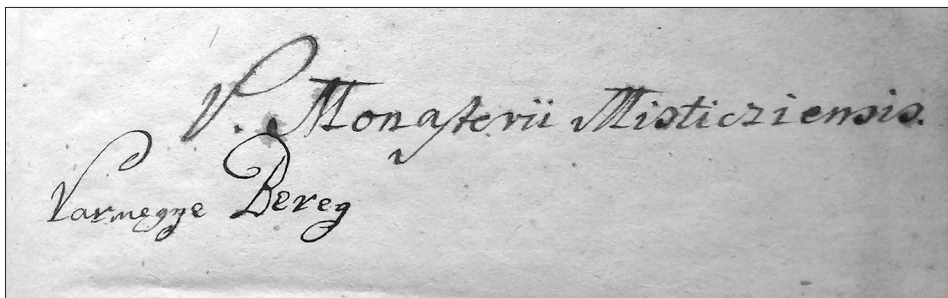
¹⁸ A püspök ekkor „Antoni P.” parókuszt szentelte a stelbachi templomba (Georgiâ Gennadiâ Bizantiâ, roku Božîâ 1717 priobšlîsâ rukopoloženîem” ... [H. n.], 1946, másolat. 5. A szentelési könyv Bendász István átiratában maradt fenn a beregszászi levéltárban. Köszönöm Végheő Tamásnak, hogy a forrásról készült felvételekbe betekintést engedett számomra.

¹⁹ Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez, Az 1747. évi javadalom-összeírás, közread. Végheő Tamás, Terdik Szilveszter, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2015 (Collectanea Athanasiana, II, Textus/Fontes), 585.

²⁰ MÜNNICH Sándor, *Igló királyi korona- és bányaváros története* 3, Igló, Városi Tanács, 1896, 302.

²¹ SOPKOVSKIJ, Parfenij, *O dolžnosteh" presvŷterov" prihodskih", o[t] slova Božîâ, sobornyh" pravil" i oučitelej cerkovnyh", sočinennaâ ..., V" Budimě, v" Týpografii Kralevszago ouniversiteta*, 1798. Raktári jelzete: 628.094.

²² ORTOZI Eszter, *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*, Debrecen, KLTE Kvt., 1982, kat. 118.

3. ábra. A miszticei monostor tulajdonosi bejegyzése (OSZK, Törzsgyűjtemény, 628.094)

tárba.²³ Első számozatlan oldalán olvasható, magyar nyelvű bejegyzése („Mincsics Bazil 1752. maj. 18. neje Olesza”) nem korabeli, hanem a 19. század végéről származhat, feltehetőleg attól a személytől, aki a könyv többi marginálisát is írta. Az egyik lapalji bejegyzés „mag. Emmanuil Bigari” 1879-ben, Nagypolányban tartott névnapjáról emlékezik meg (p. 155: Tezoimenie mag. Emmanuila Bigaria proish. v” V. Polăně ot” 1879. god. dnâ 15-go aprilâ). Ugyanezen oldal függőleges margójára azt írták, hogy az említett Bihary Emanuel 1894-ben lett a hosztovica-i kerület esperese (ot” 1894 blagočinnyj sobora gostovickogo).²⁴ Ifj. Bihary Emmanuel 1854-ben született, 1878-ban végzett az ungvári szemináriumban.²⁵ Ez évben szentelték pappá, a nagypolányi parókiát pedig 1879–1896 közt látta el.²⁶ Nagypolány (korábbi magyar nevein Polena, Nagypolyána, ruszin nevén Велика Поляна, szlovák nevén Veľká Poľana) ruszin falu volt Zemplén vármegyében, az Eperjesi Görögkatolikus Egyházmegyében. Szent Mihály-templomát már Bizánczy püspök szentelési könyve említi 1717-ben, Popovics Bazil parókus névvel,²⁷ de fatemplomát az 1750–1752-es vizitáció írja le, kiemelve, hogy parókusa hat

²³ *Služebnik", soderžas" v sebě po činu s[vâ]tyâ vostočnyâ c[e]rkvi, ly[tur]gii: iže v s[vâ]tyh" o[t]ca n[a]šego Ioana Zlatoustago, i pročaâ ierejskaâ služenîâ, s službami voskresnymi pra[zd]ničnymi i obšimi, [Počaiv], tîpom" izdadesâ v Obiteli počaevskoj Uspenîâ pr[esvâ]tyâ B[ogorodi]cy, roku o[t] rož[deniâ] Hr[ist]ja 1734. Raktári jelzete: RC 8.*

²⁴ Köszönöm Baán István segítségét a bejegyzés értelmezésében. Az Eperjesi Görögkatolikus Egyházmegyébe tartozó esperesi kerület központja, Hosztovica, magyar nevén Vendégi, a lengyel határ közelében fekvő, szintén ruszin falu, amely valaha a homonnai Drugeth, majd a Csáky-uradalomhoz tartozott. Görögkatolikus templomát 1746-ban építették. Bihary Emmanuel azonos nevű édesapja (1827–1878?) 1872-től volt a község parókusa.

²⁵ *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum Dioecesis Eperjesiensis pro anno Domini 1878. ab erecta sede episcopali anno 58, Eperjes, Eperjesi Bankegylet Ny., 1878, 147, 156.*

²⁶ Bihary további életrajzi adatait ld. *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum Dioecesis Eperjesiensis pro anno Domini 1898. ab erecta sede episcopali anno 78, Eperjes, Pannonia Ny., 1898, 265.*

²⁷ *Georgiâ Gennadiâ Bizantiâ ... 1946, i. m. 4.*

4. ábra. A Pocsajevben 1734-ben kiadott Služebnik nagypolányi vonatkozású adományozási bejegyzésének kezdete (OSZK RNYT, RC 8)

éve meghalt.²⁸ Az I. világháború után újjáépített templomot a II. világháborúban felrobbantották. A környékbeli településektől eltérően a görögkatolikus hitéhez ragaszkodó falu végül az 1970-es években annak esett áldozatul, hogy területén egy mesterséges víztározót alakítottak ki.

Mincsics Bazil neve és az 1752-es évszám Bihary idején még talán nehezen, de olvasható volt a könyv korai, megfakult bejegyzései közt, és azt a megőrzés szándékával írhatta át – feltehetőleg – maga a parókus.²⁹ Ugyanezt tette ugyanis

²⁸ Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez: Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750–1752. évi egyházlátogatásainak iratai, közread. Véghseő Tamás [et al.] Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2015 (Collectanea Athanasiana, II, Textus/Fontes), 69–70.

²⁹ Az interneten is kereshető családtörténeti adatbázisok tanúsága szerint a Mincsics név Nagy-polány 18. századi lakossága körében előfordult.

a liturgikon 1–14. oldalain húzódó egyházi szláv nyelvű, keltezetlen, de vélhetően 18. századi, még töredékeiben olvasható, viszont megfakult donációs bejegyzéssel, mely az átíró olvasatában a következő: „Siu knigu Služebnik” kupil” rab” Božij Lukač” Zubačovič za zolotyh vonašej [...] i mariâš” edenom do hramu [...] arhistratiga crkve velikopolânskoj za otpušenie grihov” svoih” i za [...] sorodnikov” svoih””, azaz a liturgikont bizonyos Zubacsovics Lukács vásárolta a nagypolányi Szent Mihály-templomnak saját és rokonai üdvözlésére (4. ábra).

Bár kimutatásuk távolról sem tekinthető lezártnak, a máriapócsi bazilita monostor könyvtárából is kerültek könyvek nemzeti könyvtárunk állományába. A monostori bibliotéka zöme a szerzetesi könyvtárak államosításával (1951) az Országos Könyvtári Központba (1945–1952), majd a Népkönyvtári Központba, illetve az OSZK Könyvelosztójába (KEO, 1954–1960) jutott.³⁰ A végül 1951-ben és 1971-ben javarészt Debrecenbe, az Egyetemi Könyvtárba (102 köt.) és Nyíregyházára, a Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárába került egyházi szláv könyveket Ojtozi Eszter dolgozta fel. 1982-ben Ojtozi 145 pócsi provenienciájú kötetről tudott különböző helyeken.³¹

Az Országos Széchényi Könyvtár állományába vett máriapócsi eredetű, különböző nyelvű példányok száma egyelőre nem ismert. Az alábbiakban tárgyalandó néhány, pócsi tulajdonosjeggyel rendelkező kiadvány keleti szláv, illetve magyar nyomdákban, egyebek közt az Egyetemi Nyomda 1796-tól Budán működő cirill sajtóján készült szláv – egyházi szláv, illetve szerb – nyomtatvány.

A kijevei Barlangkolostor nyomdájában 1762-ben készült *Liturgikon* hiányzó címlapja miatt eddig azonosítatlan volt (5. ábra).³²

Meglevő előszava annyit árult el róla, hogy II. Katalin cárnő (1762–1796) korában nyomtatták. Máriapócsi provenienciájára a monostori könyvtár tulajdonbélyegzője és a gerincére ragasztott vignetta is utalt. A könyv végén egy hétoldalas, szép kézírással írt kiegészítés található, amely bizonyára Pócson került a példányba (6. ábra).

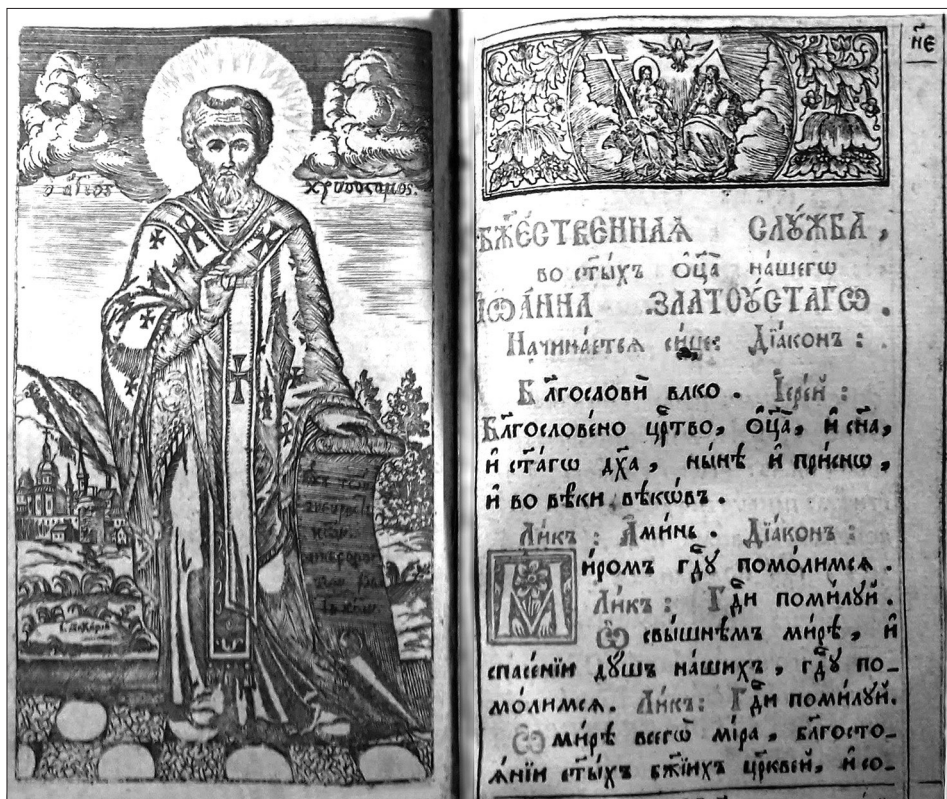
Ez azért is érdekes, mert több pócsi provenienciájú, nyíregyházi könyvben találtunk igényes, 19. századi kézíratos betoldásokat, többlapos kiegészítéseket, melyek arra engednek következtetni, hogy elég komoly könyvmásoló tevékenység folyt a monostorban még a 19. század közepén is. Az OSZK liturgikonjába kötött kiegészítést alkotó kéz azonban egyelőre ezek közül egyikkel sem mutat egyezést.

A máriapócsi monostor könyvtárának tulajdonbélyegzőjét és a gerincére ragasztott vignettát (az 1570. sorszámmal) megtaláljuk Atanasije Stojković háromkötetes, illusztrált *Fisika* című könyvének 3. kötetén is, amely Budán, az Egyetemi

³⁰ Az államosításról bővebben ld. HORVÁTH Viktor, *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949–1960)* = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1974–1975*, Bp., OSZK, 1978, 233–261.

³¹ OJTOZI 1982, i. m. 16.

³² *Služebnik*”, [Kiiv], v” ... Kievopečerskoj Laýrë ... v” lëto ... [1762]. Raktári jelzete: RC 256.

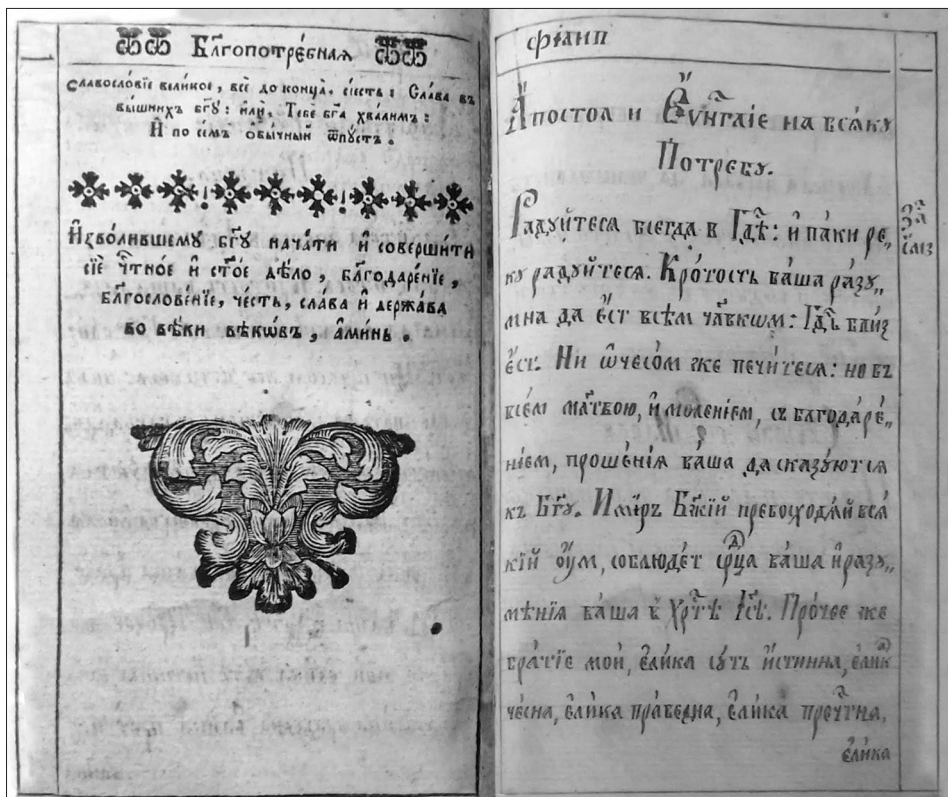
5. ábra. 1762-ben a kijevei Barlangkolostorban nyomtatott Liturgikon a máriapócsi monostor egykori könyvtárából (OSZK RNYT, RC 256)

Nyomdában jelent meg először 1803-ban.³³ A pesti Egyetem nyomdájában készült nyomtatvány az első szerb természetrajzkönyv. Szerzője, Atanasije Stojković (1773–1832), a szerb felvilágosodás sokoldalú alakja Pest-Budáról indult, majd a harkovi egyetem rektori címéig vitte. Stojković egyúttal az első újkori szerb regény (*Aristid i Natalija*) írója, de az *Újszövetség* fordításával is foglalkozott.

A *Fisika* harmadik kötetének címlapján az alábbi cirill betűs tulajdonbejegyzést olvashatjuk: „1856 Anatoliâ Kralickij čina S. Vasiliâ V. monaha” („1856 Anatolij Kralickij N. Szt. Bazil rendi szerzetesé”) (7. ábra).

Anatolij Kralickij (Kralitzky Anatol, 1835–1894), a ruszin történetírás és etnográfia meghatározó alakja bazilita tanulóévei (Máriapócs, Krasznibrod) idején, 1856-ban Pécson helyezte el kézjegyét a könyvben. Kralickij 1852-ben lett bazi-

³³ *Afanasia Stojkoviča svobodnyh" hudožestv" i filosofii doktora ... Fysika, prostym" ázykom" spisana za rod" slaveno-serbskij, V"* Budimě, pismeny Kralevszago univěrsiteta, 1801–1803. Raktári jelzete 36.811/3.

6. ábra. Kéziratos kiegészítés a máriapócsi provenienciájú Liturgikon végén
(OSZK RNYT, RC 256)

lita szerzetes, 1858-ban szentelték pappá. Az ungvári szemináriumban, a máriapócsi, majd a krasznibrodi monostorban töltötte tanulóéveit. 1869-től volt a munkácsi monostor igumenje, életét is ott fejezte be. Jelentős könyvtárat gyűjtött össze.³⁴

Máriapócsról a háromkötetes *Fisikából* (1801–1803) csak a 3. kötet került az OSZK állományába 1961-ben. Második kötetét – szintén Kralickij tulajdonbejegyzésével – a Debreceni Egyetemi Könyvtárban 1953-ban vették állományba.³⁵

³⁴ A természetrajzkiadvány első borítófedelének belső oldalán még egy latin betűs kézírásos bejegyzést is találunk: „Leukanits Durko [...]”. A Leukanics/Lefkánits/Левканич, illetve a Lenkánics családnév is előfordul a 19. század görögkatolikus egyháztörténetében, bár – a név jelen olvasatából adódó – György keresztnévű tagját egyelőre nem sikerült azonosítani.

³⁵ Ortozi 1982, i. m. kat. 122.

7. ábra. Anatolij Kralickij kézírásos bejegyzése egy budai szerb nyomtatványban, mely egykor a máriapócsi monostorhoz tartozott (OSZK, Törzsgyűjtemény, 36.811/3)

Ojtozi Eszter Debrecenben további két pócsi eredetű könyvben találta meg Kralickij tulajdonbejegyzését.³⁶

Egy másik budai szerb nyomtatvány is Máriapócsról került a nemzeti könyvtárba. Zaharije Orfelin *Večnyj kalendar* (Öröknaptár) című könyvében (Buda,

³⁶ OJTOZI 1982, i. m. kat. 112–113, 127.

szentelték pappá.³⁸ 1833-ban a krasznibrodi,³⁹ 1839-ben a máriapócsi,⁴⁰ 1841-ben a miszticei,⁴¹ 1844-ben,⁴² 1846-ban és 1848-ban a krasznibrodi monostor szerzetespapja volt.⁴³ 1870-ben a husztbaranyai,⁴⁴ 1874-ben és 1876-ban a miszticei monostorban élt.⁴⁵ 1878-ban már „erejefogyott” (deficiens), azaz nyugalmazott papként írták össze ugyanitt.⁴⁶ Az Udvari István által publikált máriapócsi ramotáskönyvből tudjuk, hogy 1880. április 17-én hunyt el Munkácson.⁴⁷

Bizánczy Gennadius György munkácsi püspök (1713–1733) katekizmusát (Nagyszombat, Egyetemi Nyomda, 1727), melyben szintén megtalálható a máriapócsi monostori könyvtár tulajdonbélyegzője, 1977-ben vették az OSZK állományába.⁴⁸ Kézírásos bejegyzéseket is tartalmaz az előzőkén: a máriapócsi könyvtár possessorbejegyzését 1824-ből („Inscriptus cathalogo libror. V. Monasterii M. Potsensis anno 1824”), valamint egy másik latin és cirill betűs, áthúzott bejegyzést Széka/Szejka Ezekiel szerzetes possessor nevével („Ezekiel Széka Ord. S. Bas. Magni Religiosus 1818”) (9. ábra).⁴⁹

³⁸ Шематизм иноков чина св. Василия Великого, Угорския области, на год 1870, Унгвар 1869. (www.petergen.com/bovkalo/sp/ugria1870.html; letöltve: 2019. 08. 15.)

³⁹ Schematismus venerabilis cleri dioecesis Eperiessiensis Graeci ritus catholicorum pro anno Domini MDCCCXXXIII, ab erecta sede episcopali anno XIII, Eperiessini, typis Michaelis Raedlitz, [1833], 138.

⁴⁰ Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsiensis pro anno Domini MDCCCXXXIX. Cassoviae, typis Caroli Werfer, [1839], 274.

⁴¹ Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsiensis pro anno Domini MDCCCXLI, Cassoviae, typis Caroli Werfer, [1841], 292.

⁴² Schematismus almi protohegumenatus seu provinciae religiosorum Gr.-Catholicorum Ordinis S. Basilii Magni, Magno-Karolini, 1844, 17; Schematismus venerabilis cleri dioecesis Eperiessiensis Graeci ritus catholicorum pro anno Domini MDCCCXXXIV, ab erecta sede episcopali anno XIV, Cassoviae, typis Eilingerianis, 1844, 171.

⁴³ Шематизм иноков чина ..., i. m.

⁴⁴ Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsiensis pro anno Domini 1870, Ungvár, Jäger K. Ny., [1870], 211.

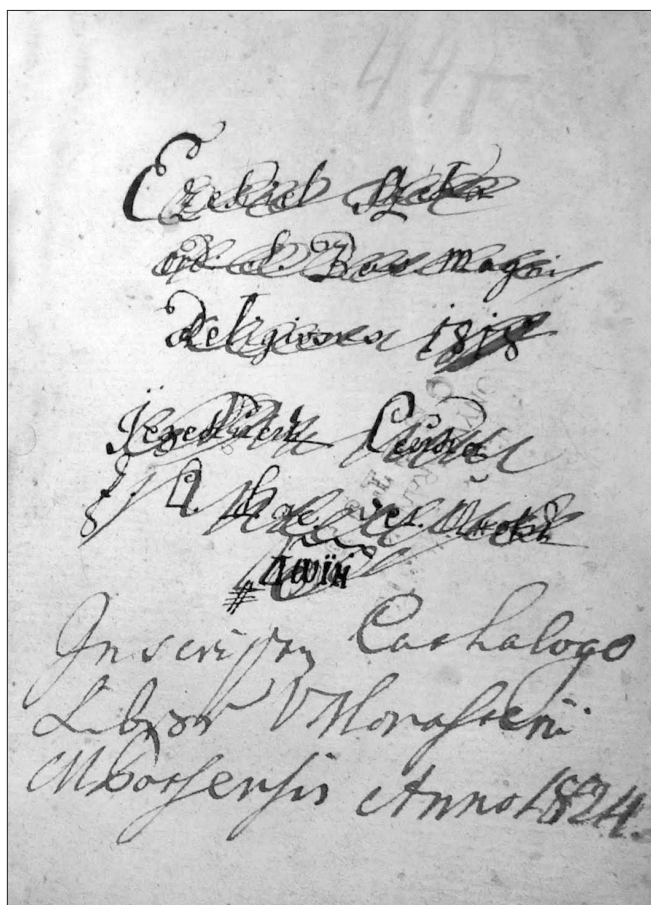
⁴⁵ Шематизм русского иночествующего духовенства в Угрии на 1873 год, Унгвар, 1872. (www.petergen.com/bovkalo/sp/ugria1873.html; letöltve: 2019. 08. 15.). Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsiensis. Ad annum Domini 1874, Ungvár, Jäger, Alberti Ny., 1874, 217. Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsiensis ad annum Domini 1876, Ungvár, Pollacsek M. Ny., 1876, 328.

⁴⁶ Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsiensis ad annum Domini 1878, Ungvár, Jäger K. Ny., 1878, 371.

⁴⁷ UDVARI István, A máriapócsi monostor régi ramotáiról = Uő, Ruszinok a XVIII. században, Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok, Nyíregyháza, Bessenyei Gy. K., 1992 (A Vasvári Pál Társaság Füzetei), 151–174, 162.

⁴⁸ Kratkoe pripadkov" moralnyh", ili npravnyh" sobranie ..., V" Ternavč, tupo[m] Akade[m]. lëta H[risto]va [1727]. Raktári jelzete 323.559.

⁴⁹ A cirill bejegyzés átírata: „izekiel" Sejka Č. S. Vas. vel. inok" 1818".

9. ábra. A máriapócsi könyvtár ex libris bejegyzése és Szejka Ezeiel szerzetes áthúzott kézjegye Bizánczy püspök Katekizmusában (OSZK, Törzsgyűjtemény, 323.559)

Szejka az eperjesi egyházmegye sematizmusai alapján 1825-től már bizonyosan a krasznibrodí monostorban élt,⁵⁰ ahol 1833-ban egyébként a fentebb említett Deskó Martinián is.⁵¹ Itt is hunyt el 1835 augusztusában.⁵² A Pócson maradt könyv bejegyzése is tanúsítja, hogy korábban Máriapócsen lehetett szerzetes.

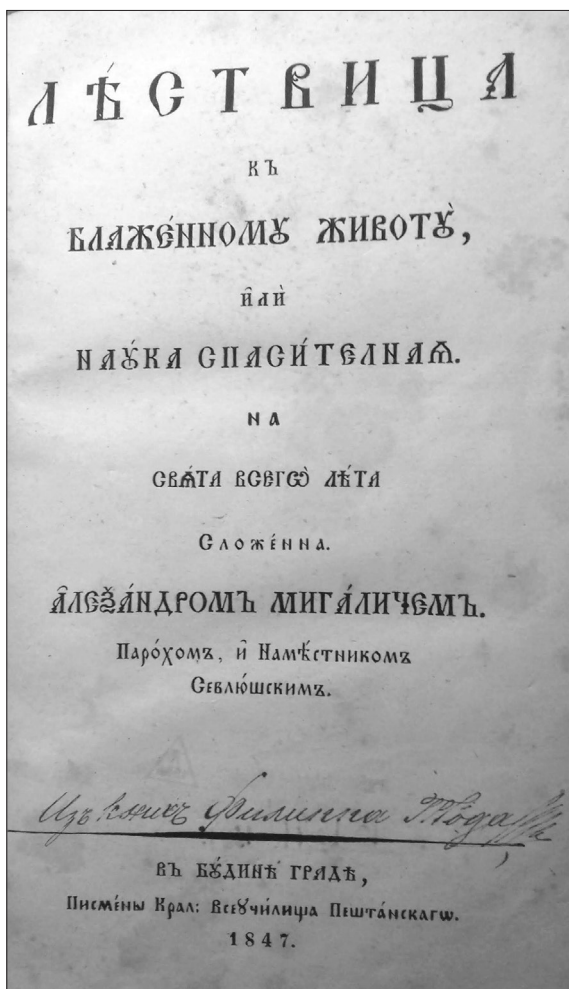
⁵⁰ *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dioecesis Eperiessiensis pro anno Domini MDCCCXXV, ab erecta sede episcopali anno quinto, Cassoviae, [1825], 111.*

⁵¹ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Eperiessiensis Graeci ritus catholicorum pro anno Domini MDCCCXXXIII, ab erecta sede episcopali anno XIII, Eperiessini [1833], 118, 138.* Széka neve érdekes módon nem szerepel a munkácsi egyházmegye 1814., 1816., 1821., 1822. évi sematizmusáiban.

⁵² UDVARI 1992, i. m. 160.

Mihálits Sándor (Alexandr Migalics, Олександр Мигалич) *Lépcső az igaz élethez avagy az üdvösség tudománya, az esztendő ünnepeire* című műve Budán, az Egyetemi Nyomdában látott napvilágot 1847-ben.⁵³ Mihálits Sándor (1800–1852) nagyszülősi görögkatolikus papként írta az egyházi szláv nyelvű, de ruténeknek szánt művet.⁵⁴ Huszonnyolc homiliát tartalmaz, s a Kárpát-vidéken Lucskay Mihály (1789–1843) beszédgyűjteménye (*Cerkovniâ besedy...*, Buda, 1831) után a legnépszerűbb ilyen műfajú könyv volt a korban.⁵⁵ Az OSZK példányának kötetabláján a „Máriapócsi monostor könyvtárának pecsétje” feliratú tulajdonbélyegzőt találjuk, a könyv címlapján pedig a következő, cirill betűs, kézírásos tulajdonbejegyzést: „Iz knig” Filippa Toda”. (10. ábra)

Tóda Fülöp (1847–1902) 1864-ben lépett be a bazilita rendbe, 1872-ben szentelték pappá. 1870-ben Máriapócson másodéves teológushallgatóként írták össze, később házfőnök is volt.⁵⁶ 1902. február

10. ábra. Tóda Fülöp tulajdonosi bejegyzése Mihálits Sándor beszédgyűjteményének máriapócsi provenienciájú példányán (OSZK, Törzsgyűjtemény, 808.663)

⁵³ Mihálits Sándor, *Lěstvicā k" blažennomu životu, ili Nauka spasitelnaā, na svāta vsego lēta, složenna Aleksandrom" Migaličem", V" Budině gradě, pismeny Kral. vseučiliša peštanskago*, 1847. Az OSZK törzsállományi példányának jelzete: 808.663

⁵⁴ A szerző életrajzi adataiért köszönettel tartozom Végheő Tamásnak.

⁵⁵ A *Lěstvicā*nak SzAGKHF könyvtárában is van egy példánya. Jelzete: Ant10260.

⁵⁶ *Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsiensis...* 1870, i. m. 210.

10-én halt meg Pócson.⁵⁷ A nyíregyházi hittudományi főiskola könyvtárában az ő tulajdonbejegyzését tartalmazza egy hasonló, de magyar nyelvű homíliagyűjtemény.⁵⁸

Bár kéziratos bejegyzést nem tartalmaz, pócsi monostori tulajdonbélyegzője miatt érdemes még megemlíteni a *Rukovodstvo k" slavenskomu krasnorěčüu vo oupotreblenĕ lûbitelej slavenskago âzyka...* (Útmutató a szláv retorikához azok számára, akik szeretik a szláv nyelvet) című, szerb nyomtatvány (Buda, Egyetemi Nyomda, 1821) a nemzeti könyvtárban őrzött példányát, amelyet 1961-ben vettek az OSZK állományába.⁵⁹ Szerzője Avram Mrazović (1756–1826) volt, aki a Magyar Királyság ortodox népiskolái számára írt szláv nyelvű tankönyveket és tanári segédkönyveket, valamint az első szerb tanítóképzőt is megszervezte.

Golub, Xénia

**Маргиналии и владельческие знаки, связанные
с греко-католическими общинами исторической Венгрии
в старых кириллических печатных книгах
Национальной библиотеки им. Сечени**

Не в одной из старых славянских кириллических печатных книг Национальной библиотеки им. Сечени содержатся рукописные маргиналии, владельческие знаки – записи на полях или печати –, которые свидетельствуют о том, что данные книги когда-нибудь принадлежали некоторым из греко-католических общин исторической Венгрии. В сообщении рассматриваются печатные книги с греко-католическими владельческими знаками, находящиеся в разных (специальных и в основном) фондах Венгерской национальной библиотеки и открытые до сих пор. Исследование в этот раз ограничивалось книгами, напечатанными на славянских языках кириллическим шрифтом и объявленными до 1850. года. Оно сосредоточивается на маргиналиях, написанных кириллическими буквами на церковнославянском языке или на латыни, связанных с греко-католическими общинами или личностями исторической Венгрии.

Keywords: 19th century, National Széchenyi Library, Hungarian Greek Catholic Church, Cyrillic old prints, marginalia, mark of possessor, Slavic and Latin inscriptions.

⁵⁷ UDVARI 1992, i. m. 162.

⁵⁸ OROSZ Ádám, *Egyházi beszédek vasárnapokra*, Eger, Joo János Ny., 1854. Jelzete: Ant10711.

⁵⁹ MRAZOVIĆ, Avram, *Rukovodstvo k" slavenskomu krasnorěčüu, vo oupotreblenĕ lûbitelej slavenskago âzyka izdano Avraamom" o[t] Mrazović', V" Budině gradě, pismeny Kr. ounĕversĭteta oungearskago*, 1821. Raktári jelzete: M 210.531.

Pócsi Emese – Viskolcz Noémi

„Hidd el, életem olyan volt, mint az ezeregy éjnek bármely regénye”

Pulszky Ferenc önéletrajzi levelei 1869-ből

A kiegyezés időszakában a Pulszky család elkezdte előkészíteni a hazaköltözést Firenzéből. Azonban a családfő, Ferenc életét váratlan tragédiák árnyékolták be: 1866 szeptemberében két héten belül tifuszban elhunyt felesége, Harriet lánya és Gábor fia. Mivel – tekintettel a személyes sorscsapásokra – az uralkodótól, Ferenc Józseftől az október 8-i magánkihallgatáson teljes amnesztiát nyert, és a birtokait is visszakapta, a végleges hazatérés mellett döntött. 1866 novemberében Firenzéből Pestre, illetve Szécsénybe szállíttatta a család holmijait, és a három kisgyermek, Polyxéna, Károly és Garibaldi a személyzettel együtt a szécsényi kastélyban rendezkedett be. A legidősebb fiú, Ágost, jogi egyetemi tanulmányait folytatta Pesten. A hazai közélet 18 évnyi száműzetés után sem felejtette el Pulszky Ferencet, így szinte azonnal bekapcsolódott a politikai, kulturális és tudományos életbe. 1867 tavaszán Szentes város képviselőjeként jutott az országgyűlésbe, ahol több bizottságnak is a tagja lett, és élénk interpellációs tevékenységet folytatott. Rendszeresen tanácskozott Deák Ferencel, akinek például a koronázás megtervezésében és formai kivitelezésében segített. Andrassy Gyula lemondásával 1866. december 8-i gyűlésén az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat az elnökévé választotta, ezzel megnyílt a szervezet megújítására. Mindezek mellett intenzíven részt vett a Magyar Tudományos Akadémia munkájában, a Nyelv- és Széptudományi Osztály tagjaként előadásokat tartott. Végül 1869. március 4-én kinevezték a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójává, Kubinyi Ágoston nyugdíjazásával április 1-től foglalta el a pozíciót.¹

¹ Pulszky Ferencről gazdag szakirodalom van: *Pulszky Ferenc emlékére (1814–1897), Kiállítási katalógus Magyar Tudományos Akadémia, Művészeti Gyűjtemény*, szerk. Marosi Ernő, Laczkó Ibolya, Szabó Júlia, Tóthné Mészáros Livia, Bp., MTA, 1997; SZILÁGYI János György, *Pulszky Ferenc = „Emberek, és nem frakkok”, A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai, I = Enigma*, 17(2010), 91–110. Pulszky igazgatói kinevezése VÍGH Károly, *Pulszky Ferenc levelei a Magyar Nemzeti Múzeumban = Folia Historica*, 11(1983), 89–91. Az emigrációban töltött éveiről említendő még KABDEBO, Thomas, *Diplomat in Exile. Francis Pulszky's Political Activities in England, 1849–1860*, New York, Boulder, 1979.

Pulszky Ferenc és Toldy Ferenc kapcsolata

Toldy Ferenc a magyar irodalomtörténetírás megteremtője, mégis egyike azon jeles tudósoknak, akikről bár gimnázium és utca van elnevezve Budapesten, nem igazán ismert, hogy ki is volt valójában. A Budán, 1805-ben született tudós eredeti neve Schedel Ferenc volt. Orvos végzettsége ellenére az irodalomtörténet és az irodalomkritika érdekelte. Hatása napjainkig kimutatható az irodalomtudományban, a műltszemléletben és a politikai gondolkodásban egyaránt. Toldy a magyar nyelvet nyolcévesen kezdte tanulni (szülei nem is tudtak magyarul), és „szerelemből tette magáévá” – ahogy ő mondta. Kapcsolatrendszere, vehemenciája, éleslátása, esztétikai érzéke tökéletesen alkalmassá tették a magyar nyelv és irodalom ügyének képviselőjére. Nem túlzás azt állítani, hogy éjt nappallá téve dolgozott, méghozzá azon, hogy az országot és annak irodalmát kedvező színben tüntesse fel a nyugati irodalmárok előtt, és hogy eloszlassa a nemzetközi előítéleteket, még Goethénél is kijárt ezért egy rövid látogatást. A tudományos irodalomtörténet-írás elindításán túl hozzá fűzhető magának a tudományának az alapvető kimunkálása és szempontrendszerének kialakítása. Számos írása között legfontosabb rendszerező munkája az 1864-ben a középiskolások számára írt *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*.²

Pulszky az irodalomtörténész Toldy nevét már diákkorában megismerte, legalábbis társaival az eperjesi gimnáziumban olvasták az egyik könyvét.³ Később, az 1830-as évek végén, Pulszky pesti tevékenysége során személyesen is találkoztak színházi előadásokon, tudományos üléseken, vacsorákon. Pulszky széles körű tájékozottságával elnyerte az irodalmárok rokonszenvét, és a többek között Toldy által szerkesztett *Athenaeumban* több írását is közzölték. Ennek nyomán 1840-ben Toldy, Vörösmarty Mihály és Eötvös József ajánlására a Magyar Tudományos Akadémia – vagy ahogyan akkor nevezték, a Tudós Társaság – rendes tagjává választotta a fiatal Pulszkyt.⁴

Az emigrációban töltött éveket a kapcsolatuk is megsínylette. Pulszky 1859-ben Londonból egy, a szanszkrit nyelvről szóló értekezését küldte meg Toldynak, aki

² Új megvilágításba helyezi Toldy életművét Dávidházi Péter monográfiája: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése, Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai, Universitas, 2004.

³ Pulszky visszaemlékezései *Életem és korom* címmel négy kötetben jelentek meg 1880–1882 között, mi az 1884-es, második kiadást használtuk. PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, Bp., Franklin, 1884, I, 19. A Toldy-mű, amelyet Pulszky olvashatott, valószínűleg a következő munka volt: *Handbuch der Ungarischen Poesie = Verbindung mit Julius Fenýery herausgegeben von Franz Toldy*, Pest, Wien, G. Kilian, 1827–1828.

⁴ MAROSI Ernő, *Előszó = Pulszky Ferenc emlékére* 1997, i. m. 9; PULSZKY 1884, i. m. I, 109 és 127–128. Pulszky Ferenc Athenaeumban közzölt cikkei: *A műgyűjtemények hasznairól*, Athenaeum, 1838, II, 185–189; *Eszmék Magyarország történetének philosophiájához*, Athenaeum, 1838, II, 137–140, 281–286, 329–335, 393–400, 473–481; *Iran és Turan*, Athenaeum, 1839, II, 273–279; *Népmondák*, Athenaeum, 1840, II, 161–169; *Élet és művészet*, Athenaeum, 1841, I, 465–468, 481–484; 1841, II, 529–534, 881–[887]; *A becsületszó, Valóság és költemény*, Athenaeum, 1842, I, 119–124.

az *Uj Magyar Muzeumban* közreadta a cikket, igaz, Lubóci P. Ferenc álnév alatt.⁵ 1866 után azonban megújult a barátságuk, akadémiai tevékenységükben kölcsönösen segítették egymást. Pulszky 1868-ban különleges műgyűjteménye eladására kényszerült. Elsőként a magyar államnak ajánlotta fel a vételi lehetőséget, Toldy maga is közben járt az érdekében, de érdektelenség miatt a vásárlás nem jött létre.⁶ Toldy a Magyar Nemzeti Múzeum épületében működő Pulszky-szalonnak is a szívesen fogadott vendége volt.⁷

Toldy 1875. december 10-én hunyt el. A halála előtti estén Pulszky ott ült a betegágya mellett, legalábbis Toldy lánya, Jolán így emlékezett erre:

„még közvetlenül halála előtt is felmászott létráján [Toldy Ferenc], hogy lehozzon valami könyvet, amelyből adatokat akart kikeresni Révay Miklós életrajzához. Még akkor is dolgozott a lecsapódó fényű studirlámpája mellett. Azon az estén ott volt Pulszky Ferenc is [...] erősen korholta édesapámat, hogy mire való ez az erőltetett munka, mire azt felelte: »Révay életrajzára nagy szüksége van a magyar irodalomtörténetnél és különben is erős vagyok és még sok minden-nel tartozom a magyar irodalomnak.« Hetvenegy éves volt akkor, és még azon az éjszakán meghalt.”⁸

Pulszky barátja elhunytát követően abban is közreműködött, hogy a hagyatéka, kéziratai és hatalmas könyvtára ne kallódjon el. 1876 márciusában elnökletével egy akadémiai bizottság alakult Toldy irodalmi örökségének a felmérésére. Szakvéleményük alapján a hagyatékot 3060 forintért megvásárolta a Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium, majd szétosztották közintézmények között: a törzskönyvtárat a Budai Gimnázium kapta, a ritkaságokból pedig az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia is részesült.⁹

Toldy és Pulszky levelezésének néhány darabja a mai napig megőrződött: Toldy Pulszkynak szóló 15 levele az Országos Széchényi Könyvtárban, Pulszky Toldynak írt 14 levele a Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjteményében található. Pulszky a címben is említett négy önéletrajzi levelét 1869-ben küldte el

⁵ Az álnév Pulszky teljes nemesi nevének, „cselalfvi és lubóczi Pulszky”-nak a variációja. A megjelent cikk: *A magyar képzők és ragok a szanszkrit nyelvészeti rendszer világában = Uj Magyar Muzeum*, 9(1859), 245–274 és 329–356.

⁶ Toldy bizottsági tevékenységéről Pulszky gyűjteménye érdekében ld. *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, 2(1868), 8, 162–163.

⁷ MERÉNYI Hajnalka, *A Pulszky-szalon = Budapesti Negyed*, 12(2004), 340 (331–349).

⁸ Toldy Augusztá és Jolán visszaemlékezése ld. HOLLÓ Magda, *A magyar irodalomtörténet atyjáról – a leánya = Literatura*, 10(1935), 129–130.

⁹ THALLÓCZY Lajos, *Toldy Ferenc könyvtára, Figyelő = Irodalomtörténeti Közlöny*, 2(1877), 142–145; MÁZI Béla, *A Toldy Ferenc-hagyaték = Örökségünk, élő múltunk, Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*, szerk. Fekete Gézáné, Bp., MTA Könyvtára, 2001, 145–153.

Toldy Ferencnek.¹⁰ Ezekről, jobban mondva közülük az első háromról, már Szilágyi János György is említést tett a Pulszky gyűjteményeiről írt tanulmányában, sőt, néhány sort is idézett belőlük, de teljes egészében még senki nem közölte őket.¹¹

Pulszky megfogalmazása szerint bár Toldy csak „egypár odavetett adatot” kért tőle, ő mégis négy levélben foglalta össze neki az életét.¹² Toldy a készülő könyvéhez gyűjtött anyagot. Az *Irodalomtörténeti olvasókönyv, vonatkozással a magyar irodalom történetére* című kötet Pesten jelent meg 1870-ben. Az iskolai használatra szánt mű második kötete az 1808–1849 között tevékenykedő magyar írókat mutatta be életrajzaikon és egy-egy rövid, kiragadott szemelvényen keresztül. A Toldy által itt közreadott Pulszky-életrajz csak töredéke a levelekben küldötteknek, a mellékelte műrészlet Pulszkynak az *Eszmék Magyarország történeteinek philosophiájához* című tanulmányból származik.¹³ Ez utóbbiról úgy vélekedett Pulszky, hogy a benne írtak már elavultak, de Toldyra bízta a közlést és a javítást.

Pulszky Ferenc önéletrajzi levelei

Pulszky Ferenc szenvedélyesen író ember volt. Ezt tudományos, politikai-publisztikai és szépiírói művein túl az Országos Széchényi Könyvtárban lévő hatalmas hagyatéka is bizonyítja: levelezése, naplói, fogalmazványai, különböző feljegyzései. Rendszeresen naplót vezetett az életéről, ennek gyakorlatát már fiatal korában elkezdte.¹⁴ Emellett kiváló memóriával rendelkezett. Az 1869-ben szerzett négy levélnek azonban feltehetőleg csak az emlékezete szolgált forrásul, ugyanis az első két, részletekben igen gazdag levél Bécsben keletkezett – ahol az országgyűlés közösügyi bizottsága külügyi albizottsága elnökeként folytatott tárgyalásokat –,¹⁵ és kevéssé valószínűsíthető, hogy Pulszky a többkötetnyi naplóját magával vitte az utazásra. A négy levél öt napon belül íródott Pulszky gyors, szálkás

¹⁰ Toldy Ferenc 15 levele Pulszky Ferencnek: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, jelzetük: Fond VIII 1072; Pulszky Ferenc 14 levele Toldy Ferencnek: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, jelzetük: M irod. levelezés 4r 111.

¹¹ SZILÁGYI János György, „Ismerem helyemet” (*A másik Pulszky-életrajz*) = *Pulszky Ferenc emlékére* 1997, i. m. 30, 32 (24–36).

¹² 1840-ből ismert Pulszky egy másik önéletrajzi levele, ez az akadémiai taggá választásához szükséges hivatalos önéletrajza volt. DARKÓ Jenő, *Pulszky Ferenc közöletlen életrajza 1840-ből* = *Magyar Múzeumok*, 3(1997), 4, 24–25.

¹³ TOLDY Ferenc, *Irodalomtörténeti olvasókönyv, vonatkozással a magyar irodalom történetére*, I–II, Bp., Emich, 1868–1870, II, 425–430.

¹⁴ Naplót már 17 évesen vezetett, ld. PULSZKY 1884, i. m. I, 37; kezdetben német nyelvű bejegyzéseket írt, ld. PULSZKY 1884, i. m. I, 43; fiatalkori naplójából idéz is PULSZKY 1884, i. m. I, 63. 1834-ben megismerkedett Kölseý Ferencel, onnan kezdve magyarul írt, ld. PULSZKY 1884, i. m. I, 70. Naplókötetei, feljegyzései, fogalmazványai ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a Fond VIII-ban találhatók.

¹⁵ *Pulszky Ferenc jelentései, Bécs, 1869. augusztus 4. és 8.* = *Budapesti Közlöny*, 3(1869), 175, 2469, 2544.

és nehezen olvasható, apró betűs kézírásával – Pulszky tréfálkozva meg is jegyezte Toldynak, „ha el tudtad olvasni leveletem, akkor csakugyan ember vagy”. A négy levél tartalma röviden így foglalható össze:

1. Bécs, 1869. augusztus 17. – születésétől, 1814-től 1863-ig történetek felsorolása;
2. Bécs, 1869. augusztus 18. – külföldi kapcsolatai bemutatása;
3. Pest, 1869. augusztus 21. – válaszok Toldy kérdéseire, a gyűjteménye története, családtagjai halálának elbeszélése;
4. Pest, 1869. augusztus 21. – kiegészítések, javítások az előzőekhez.

A levelek a Pulszky által írt és *Életem és korom* címmel kiadott önéletrajzi kötetek előzményeinek tekinthetők. Az 1869-ben 55 éves Pulszky e levelekben tekintett vissza tartalmas, izgalmas életére, és a legfontosabb események egyfajta sűrített kivonatát adta, amelyekről Toldynak és a korabeli publikumnak nem sok ismerete lehetett. 1866-ban ugyan megjelent róla egy rövid cikk a *Magyarország és a Nagyvilág* című hetilapban – amely a sok pontos adat miatt ugyancsak Pulszky közlésén alapulhatott –, de széles körben nem vált ismertté.¹⁶

Az első levél bevezető részében fiatal korának tanulmányait, a személyisége formálódásában fontos szereplőket nevezi meg: így a német Lange professzort, nénje magántanárát és a nála alig idősebb Henszlmann Imrét, akivel egy életre összekötötte a művészetek szeretete. Legnagyobb hatást az 1831-ben a gyűjteményeivel hozzájuk, Eperjesre költöző nagybátyja, Fejérváry Gábor tette rá. Közös olasz útjuk 1833-ban nemcsak felejthetetlen élményeket jelentett, de a fiatalember későbbi tudományos pályáját is meghatározta. Pulszky két, párhuzamosan futó pályán láttatja magát: egyrészt a politikusi úton, amelyen előbb jurátusként, majd megválasztott országgyűlési képviselőként haladt előre. A reformországgyűlések teljes politikai elitjét megismerte, és munkaképességével, innovatív gondolkodásával már fiatalon kivívta az elismerésüket. A másik a tudományos és írói karrier: útleírások és nyelvészeti értekezések jelezték ezt az utat, amelynek nyomán 26 évesen a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották.

Az első levélben két érzékeny politikai témát is érintett. A Pozsonyban – saját emlékei szerint általa – létrehozott, tragikus sorsú Lovassy-körről úgy vélekedett, hogy olyan nemzeti mozgalom volt, amelynek története homályba vész, és még a történész Horváth Mihály sem írta meg erről a teljes igazságot. Hozzá kell tennünk, hogy biztosan nem keltett kellemes emlékeket Pulszkyban, hogy társainak milyen meghurcoltatásban volt részük, miközben őt jó érzékkel, pont az egyesülettel való leszámolás idején, újabb külföldi utazásra vitte a nagybátyja.¹⁷ Ugyancsak tisztázatlan volt a kortársak számára Pulszky 1848 végi hirtelen távozása Magyarországról, okait ugyanebben a levélben igyekezett megvilágítani Toldynak. Eszerint Kossuth az év végén Franciaországba és Angliába küldte őt tárgyalni, azonban útközben, Galícia és Poroszország határán elfogták, de sikerült megszöknie,

¹⁶ ISMERETLEN SZERZŐ, *Pulszky Ferencz = Magyarország és a Nagyvilág*, 2(1866), 13, 193–194.

¹⁷ Az egyesület történetéhez FEJŐS Imre, *Az országgyűlési ifjak társalkodási egyesülete = Századok*, 123(1989), 442–488.

és Angliából már nem tért vissza. Csorba László szerint bár volt szó Pulszky kiküldetéséről, de nem ilyen formában, sokkal inkább elképzelhető, hogy pánikban a saját szakállára cselekedett.¹⁸

A száműzetés éveiben Pulszky újságíróként, valamint művészeti szakértőként tartotta fenn a családját, emellett felesége Bécsben élő szülei is támogatták őket. Toldynak felsorolta azokat a napi- és hetilapokat, újságokat szerte Európában és az Egyesült Államokban, amelyekben cikkeket közölt. Ezek a legjelentősebb liberális médiumok voltak a 19. század derekán.¹⁹ Angliában tulajdonképpen egy hírügynökséget hozott létre, ahogy írta, „hírlapok útján hatottam a közvéleményre, 14 angol lapba dolgoztam, bureau-t alakítottam, hol felügyeletem alatt készültek a cikkek Magyarországról”.²⁰

A második levélben Pulszky az angol és olasz emigráció éveinek kapcsolati hálóját tekintette át.²¹ Egy rendkívül impozáns névsort tárt fel Toldy előtt, és megidézte mindazokat a fontos személyiségeket, magasrangú politikusokat, művészeket, tudósokat, újságírókat, akikkel érintkezésbe került. Külön kitért a Kossuth kíséretében tett 1851–1852-es és 1853-as amerikai útjára, amelyen számos jóakarót nyertek meg a magyar ügynek. A levél végén megemlített egy érdekes londoni eseményt, amely a későbbiekben „vörös ebéd” néven híresült el:

„Egy ebédet sohasem felejték el ottan. 1854. feb(ruár) 24dikén Washington születésnapján Buchanan volt jelen, Kossuth, Ledru Rollin, Mazzini, Herzen az orosz, Gróf Worcel a lengyel, Garibaldi, Sickles az amerikai tábornok, Orsini én és Ihász ezredes.”²²

A történetet nem fejezte be Pulszky, azonban bővebben kifejtette az *Életem és korom* utolsó kötetében. A búcsúebédet Londonban adta George Nicholas Sanders, az Egyesült Államok londoni konzulja – aki Kossuth korábbi útját készítette elő az Egyesült Államokban és a magyarok (és forradalmárok) iránti rokonszenve tagadhatatlan volt –²³ abból az alkalomból, hogy az Egyesült Államok londoni követe,

¹⁸ Pulszky „szökéséről”: *A Kossuth-emigráció Törökországban*, szerk., bev. Hajnal István, I–II, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1927, I, 384–385. Pulszky 1849 előtti politikai szerepéről: CSORBA László, *Pulszky Ferenc életútja = Pulszky Ferenc emlékére* 1997, i. m. 11–18.

¹⁹ Újságírói élményeiről később a visszaemlékezéseiben is írt, PULSZKY 1884, i. m. III, 448–449, valamint egy külön cikkben is beszámolt: PULSZKY Ferenc, *Journalista élményeim = Magyar Salon*, 8(1888), 387–394.

²⁰ Ugyanerről PULSZKY 1884, i. m. III, 446–447.

²¹ Pulszky emigrációjáról összefoglalóan: KABDEBŐ Tamás, *Pulszky az emigrációban = Pulszky Ferenc emlékére* 1997, i. m. 19–23; a magyarok angliai emigrációjáról általában: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*, összeáll., bev. Jánossy Dénes, I–II, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1940; NYULÁSZINÉ STRAUB Éva, *A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai*, Bp., Magyar Országos Levéltár, 1999.

²² A levélben február 24-ét írja Pulszky, de George Washington születésnapja február 22. volt.

²³ H. HARASZTI Éva, *Anglia, a száműzöttek menedéke = Uő, Kossuth angliai évei*, Bp., Akadémiai, 2002, 24–43.

James Buchanan, elnöki aspirációi okán visszautazott Amerikába. Sanders szándéka, hogy az amerikai demokrácia egyik vezéralakját megismertesse az európai vezető demokráttákkal, érdekes kísérlet volt. Pulszky így írta le a találkozóról utólag az emlékeit:

„Azon időben nem igen gyanítottuk, mily nagy szerepet fog még játszani egyike-másika a vendégek közül. Tudtuk, hogy Buchanan meg fog választatni elnöknek, azt nem gyanítottuk, hogy a hatalmas Ledru nem tűnik fel többé a tettek színpadán, hogy Herzen el fogja veszteni befolyását a forradalmi Oroszországra, hogy Orsini neve egy rettenetes merényletchez lesz kötve, hogy Garibaldi országokat hódít meg s diktátora lesz Dél-Olaszországnak. Azon időben minden esetre Kossuth és Mazzini voltak a legjelentékenyebbek ezen társaságban, mellyel Buchanan nem igen ugyanazonosította magát.”²⁴

Pulszky helyesen értékelte a helyzetet, Buchanan, bár igyekezett jó képet vágni az ebédhez, valóban nem érezte jól magát ebben a kényes politikai helyzetben. Jelentésében leírta, hogy a forradalmárok mind igen elégedettek voltak, hogy nem félt velük találkozni, de a saját házába nem hívta volna meg őket.²⁵ Nemcsak Pulszky iratai és az amerikaiak levelei és beszámolói maradtak meg erről az eseményről, hanem Alexandr Herzen emlékiratai is. Szerinte az ebédrel – „amely nagy vihart kavart az Atlanti-óceán innenső és túlsó oldalán”²⁶ –, egyértelműen Ledru-Rollin és Kossuth összeismertetése volt az amerikaiak célja.

Különösen fontos Pulszkynek a gyűjteményeiről szóló harmadik levele, ugyan-is számos kérdésben segít tisztábban látni. Pulszky egyértelműen Fejérváry Gáborhoz és 1833-as itáliai útjukhoz kötötte gyűjtői érdeklődése kezdetét, ekkor kezdett el ő is vásárolni. 1834-ben Fejérváry Gábor két bécsi szakértő ismerős, Anton Steinbüchel és Josef Daniel Böhm bevonásával körülbelül 50 gemmával gyarapította a meglévő kollekcióját Viczay Mihály gróf egykori gyűjteményéből.²⁷ A ké-

²⁴ PULSZKY 1884, i. m. IV, 133. Ugyanebben a kötetben még egyszer írt erről az ebédéről (egy Kemény Zsigmondnak szóló levélben), de rosszul emlékezve az időpontra, 1855-re tette, ld. PULSZKY 1884, i. m. IV, 367.

²⁵ SQUIRES, Melinda, *The Controversial Career of George Nicholas Sanders*, Master Theses, Western Kentucky University, 2000, 82–83.

²⁶ A „vörös ebéd” elnevezést is Herzen használta, HERZEN, Alexandr, *Emlékek és elmélkedések*, vál. Zöldhelyi Zsuzsa, ford. Kovács Péter, jegyzetek Kun Miklós, Bp., Európa Könyvkiadó, 1988, 495–499. Herzen és Pulszky kapcsolatához: BELIA György, Cs. GÁRDONYI Klára, *Gercen és a magyar emigráció (tizenkét kiadatlan Gercen-levél) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 58(1954), 43–53.

²⁷ Erre utal az emlékezéseiben is, PULSZKY 1884, i. m. I, 78. Pulszky gemmáiról GESZTELYI Tamás, *Pulszky Ferenc tanulmányai az antik gemmák köréből = Magyar Múzeumok*, 3(1997), 4, 11–14; MRÁVIK László, *Jankovich Miklós és a magyarországi műgyűjtés a 19. század első felében = Jankovich Miklós (1773–1846) gyűjteményei*, Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2002. november 28. – 2003. február 16., szerk. Mikó Árpád, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2002, 365–366; Viczay gyűjteményéről: TÜSKÉS, Gábor, *Der letzte Freimaurer in Ungarn aus der Zeit Kaiser Josef's:*

sőbbi közös utazásokon (1836-ban – Németország, Nagy-Britannia, Hollandia, Belgium, Franciaország, 1844-ben – Olaszország) sem hagyott alább Fejérváry és Pulszky gyűjtői szenvedélye, sőt, ekkorra már számos európai műkereskedő ismerte őket és szállított nekik. Amikor Fejérváry Gábor 1851-ben Pesten elhunyt, minden javát az unokaöccsére hagyta, azonban az örökség Londonba szállítása nem volt egyszerű:

„ha csak egyszerűen nevére hagyja, bizonyos, hogy a száműzött vagyona konfiskáltatik. Egy londoni bankár volt a közvetítő; megvette egy okirattal – színleg – a Fehérváry-gyűjteményt (8000 font sterlingen, oly föltétel mellett, hogy csak a tulajdonos halála után vitetheti el), s ugyanaz nap egy másik okirattal eladta Pulszkynek 8000 fonton. A nagyszerű mű- s régiséggyűjtemény így került először külföldre, de magyar tulajdonosa kezére”.²⁸

Pulszky, akinek végül sikerült Londonba menekítenie a műkincseket, többször kényszerült eladásra, egyrészt az emigráció nehéz éveiben, másrészt röviddel hazatérése után. 1856-ban Joseph Mayer angol kereskedő szerezte meg elefántcsont-sorozata jelentősebb darabjait, 1868-ban pedig szinte a teljes gyűjteménye Londonba került 7700 fontért, majd onnan Párizsba árverezésre, ahol egyébként Pulszky a legfontosabb tárgyait visszavásárolta.²⁹

A Fejérváry–Pulszky-könyvtár³⁰ sorsa magyar közgyűjteményi szempontból szerencsésebb fordulatot vett: 1868-ban Pulszky a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozott több mint 1000 kötetet. Bár a levélben csak a régészeti könyvei jelentőségét emelte ki, az adományban bőven voltak nyelvészeti és politikai tárgyú kötetek is,³¹ valamint a cím szerint is említett Lord Kingsborough-féle *Antiquities of Mexico*-sorozat. A ma is a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található hétkötetes ritkaság története rendkívül izgalmas.³² Fejérváry

zur Geschichte und Rekonstruktion der Kunst- und Büchersammlung Viczay = *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, hgg. von Dieter Breuer, Gábor Tüskés, Réka Lengyel, Berlin, Boston, De Gruyter, 2019, 497–542.

²⁸ 'á r' [Szász Károly], *Pulszky Ferencz = Vasárnapi Ujság*, 21(1874), 33, 514–515. A cikk szerzője rendkívül jó és pontos ismeretekkel rendelkezett Pulszkyról és gyűjteményéről.

²⁹ Pulszky műgyűjteményéről: SZILÁGYI 1997, i. m. 29–30; SZENTESI Edit, SZILÁGYI János György, *A Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény vizuális forrásai = Antiquitas Hungarica, Tanulmányok a Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény és a Liber Antiquitas történetéről*, szerk. Szentesi Edit, Szilágyi János György, Bp., Collegium Budapest, 2005, 11–46.

³⁰ Fejérváry Gábor könyvtáráról: SOMORJAI Szabolcs, *Egy szakkönyvtár születése a 19. században, Fejérváry Gábor könyvtára = Kút*, 9(2010), 2, 261–277.

³¹ A könyveket később, 1875-ben átszállították a Magyar Nemzeti Múzeumba, majd egy részüket 1914-ben visszavitték az Akadémiára, ezért az egykori állomány a két intézmény között oszlik meg, illetve sok el is kallódott.

³² *Antiquities of Mexico: Comprising Fac-similes of Ancient Mexican Paintings and Hieroglyphics, preserved in the Royal Libraries of Paris, Berlin and Dresden; in the Imperial Library of*

Gábor gyűjteményében 1828-ban már biztosan megvolt az a Viczay Mihálytól 400 forintért vásárolt, 23 fehér lakkal bevont bőrlapból álló, mindkét oldalon kézzel festett kódex, amelyet egy elegáns, mexikói figurákkal díszített mahagóni dobozkában tároltak. A 400 cm hosszú, harmonikaszzerűen összehajtogatott, 260 napos rituális naptár egyike volt a kevés, 16. század előttről fennmaradt prekolumbián kéziratoknak. Az ír lord, Edward King, Viscount Kingsborough (1795–1837), a közép-amerikai kultúrák szenvedélyes szerelmese 1830-ban indított meg egy nagy vállalkozást azzal a céllal, hogy a különböző gyűjteményekben lévő maja és azték kéziratokat faksimile kiadásban közzé tegye. A kódexek reprodukálásával Agostino Aglio olasz festőt bízta meg, aki hat éven keresztül járta Európát és másolta a kéziratokat. Az óriási összegeket felemésztő kísérlet csődbe vitte a lordot, végül is összesen hét kötet jelent meg életében, és még kettő a halála után. Amikor tudomást szerzett Fejérváry Gábor kódexéről, közlés céljából kölcsönkérte tőle, és a harmadik kötetben ki is adta. A képek kézzel színezettek a kiadványban. A lord halála jeléül egy köszönőlevél kíséretében megküldte Fejérvárynak a hét faksimile kötetet.³³ Az eredeti kódexet Pulszky örökölte, aki 1855-ben eladta Joseph Mayer gyűjtőnek, ettől kezdve Mayer-kódexnek vagy Fejérváry–Mayer-kódexnek nevezik a szakirodalomban. Mayer 1867-ben odaajándékozta a liverpooli múzeumnak, amely ma is őrzi azt.³⁴

Végül a levelek családi vonatkozásai is érdekesek. Pulszky a Therese Walterrel (vagy magyarosan Walter Teréziával) kötött házasságát rendkívülinek tartotta, felesége nemes jelleme és emelkedett szelleme lenyűgözte.³⁵ Terézia ugyancsak az írásban lelte örömét, számos közös könyvük született az emigráció évei alatt, ezeket is felsorolta a férj a harmadik levélben. Pulszky élete letragikusabb felvonása volt Terézia és legidősebb lánya, Harriet 1866 szeptemberében Pesten bekövetkezett halála – Pulszky ekkor még Firenzében tartózkodott –, majd két héttel később a fia, Gábor elhunyt. A sorscsapásokban megtört Pulszkyt az uralkodó Ferenc József hamarosan teljes körű amnesztiában részesítette.³⁶

Toldy Ferenc, barátja kérésének („látod, hogy ismerem helyemet s meg nem haragszom, ha Te is a teljes igazságot kimondod felőlem”) eleget téve, a megküldött négy életrajzi levelet kiválóan és lexikonszócikk-szerűen összegezte, Pulszky

Vienna... The whole illustrated by many valuable unedited Manuscripts by Lord Kingsborough. The Drawings, on Stone, by A. Aglio. In seven Volumes. Vol. III. London, Robert Havell, 1831. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, jelzete: Régész F 172.

³³ Lord Kingsborough Fejérváry Gábornak, 1833. április 16. Jelzet: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára, Ms. 4751/3. Ld. még HENSELMANN Imre, *Fejérváry Gábor eperjesi museumának ismertetése = Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld és népismereti, statisztikai és történeti folyóirat*, Pest, 1846, III, 12 (7–12).

³⁴ GYARMATI János, *A gyűjtemény két amerikai tárgya = Antiquitas Hungarica* 2005, i. m. 243–248.

³⁵ Walter Terézhez: GYULAI Éva, *Egy református politikusfeleség a bécsi „zweite Gesellschaftból”, Pulszky Terézia (Terese Walter; 1719–1866) = A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben*, szerk. Dienes Dénes, Kegyes Erika, Veres Ildikó, Sárospatak, Hernád, 2019, 211–265.

³⁶ DEBRECZENI-DROPPÁN Béla, *Sírok és temetések, A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatóinak végtisztessége = Folia Historica*, 29(2014), 98–99 (75–107).

Ferenc tömör, de részletes biográfiáját nyújtotta ezzel az olvasóknak. A politikai karrierje mellett tanulmányai és könyvei megnevezésével bemutatta tudósi-újságírói életútját is. Érthető módon a családi történetek alig, a műgyűjtemény sorsa pedig egyáltalán nem került említésre.

A források

A szövegközlésről: Pulszky Ferenc a leveleket saját kezűleg írta sima vagy fejléces papírokra („Haza” Magyar élet biztosító bank Pesten). A szöveget a mai helyesíráshoz és központosításhoz közelítve adjuk közre, anélkül, hogy az értelmük megváltozna, de a jellemző szófordulatokat megtartottuk. A személy- és földrajzi neveket Pulszky írásmódja szerint meghagytuk. A rövidítéseket feloldottuk és kerek zárójellel jelöltük (...), a mondaton belüli naggyal írt közneveket kisbetűs alakra javítottuk. A néhány olvasati nehézséget, illetve kiegészítéseket szögletes zárójelbe tettük [...], az idegen szavak magyarázata lábjegyzetbe került. A levelekben előforduló neveket azonosítottuk, és a források után ábécérendben közöltük.

1. Pulszky Ferenc Toldy Ferencnek, Bécs, 1869. augusztus 18.

Most az egyszer megjártad, kedves Barátom. Lustaságomra számítva egypár odavetett biographiai adatot kértél, és íme, éppen ma van érkezésem és jókedvem, megírom tehát, ki vagyok és mit csináltam eddig.

Születtem 1814. Apám öreg úr volt már, az eperjesi Collegium és ötvárosi esperesség inspectora,³⁷ buzgó lutheránus, jó gazda, politikával nem szeretett foglalkozni. Nevelésem szigorú volt, de német, nagyanyámnál azonban, hol a vacatiókat szoktam tölteni, Komlóskeresztesen (Fejérváry Károly volt a nagyapám, ki még a múlt században meghalt, és kinek gyűjteménye Jankovics révén a Múzeumba került) magyarul kellett beszélnem, mert Sáros v[ár]megye tapolyi járásában, és csak ebben, fenntartotta magát a magyar nyelv a házi körökben, különösen a lutheránus házaknál. Egy vén német professor, Lange, ki az 1819ki Burschenschaft³⁸ üldözés elől Magyarországra menekült, adott órákat nénémnek, melyeknél mindig jelen voltam, ennek köszönhetem, hogy a tudományos életet megkedveltem. 1826-ban Miskolcra küldtek iskolába, a syntaxisba, ott volt Dunay tanárnál a grammatikában Görgey Arthúr, ki már akkor katonaságról álmódzott, és bennünket, kik nálánál idősebbek voltunk, esténként rendszeren exercirozott, ő volt kapitányunk. 1827-ben visszajöttem az Eperjesi Collegiumba és ott maradtam, míg iskoláimat be nem végeztem. Társaim közül leginkább megbarátkoztam

³⁷ Az ötvárosi egyházmegye Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben evangélikus egyházközségeit foglalta magába, ennek volt felügyelője Pulszky Károly.

³⁸ Diákegyesület.

Henczlmannal, ki idősb volt nálam, sokat voltam Kazinczy Gáborral is, ki mélázva s keveset társalkodva a többiekkel, szintén két évig ott tanult.

1831-ben Fejérváry Gábor bátyám jött hozzánk s legnagyobb befolyással lett kifejlődésemre. 1832-ben kiszidott, hogy nem tudok görögül, megígérte, elvisz Olaszországba, mihelyest Homért szótár nélkül el tudom olvasni. Neki feküdtem a görögnek, és 1833-ban kiálltam a próbát. Gregusaink atyja különösen kedvelt a filozóphiában, és nála kezdtem a görög leckéimet, hanem ő hamar felhagyott evvel, azt találta, hogy nélküle is megtanulom. 1833-ban tehát elmentem Olaszországba, hol a szobrászat régi mesterművei oly benyomást tettek reám, hogy még most sem felejtettem el ezen hatást, melynek folytán az archaeologiai tanulmányoknak adtam magamat. Nápolyban az öreg Jorio kanonoknál sok időt töltöttem, archaeologiai kirándulásokat tettünk, ő tanított bele a tudományba. Rómában Bunsen kedvele meg és nemsokára azután kineveztettem a Római Archaeologiai Intézet levelezőjévé, éppen akkor lettem húsz éves. 1834-ben Pozsonyba küldtek az országgyűlésre Vay Miklóshoz, mint patvaristát,³⁹ vagyis inkább jurátust. Megismerkedtem Kölcheyvel, ki oly szíves volt sokszor, kétszer háromszor holnaponkint, egész délutánokat a fiatal embernek szentelni, és mint egy régi bölcs, filozóphiájának és politikájának eredményeit beléje csepegtetni. Deákkal és Nagy Pállal, Somsichchal és több követekkel is voltam időről időre, de ezek közül egy sem szólt komolyan velünk ifjakkal, tréfáltak és elbeszélétek adomáikat, pedig mi jobb szerettük volna a komolyabb társalgást. Itt alakítottam azon elhírhedett ifjúsági kört, mely miatt Lovassy és társai később bűnhődtek. Vukovics volt tagja, a két Madarász, a két Ormos, Noszlópy, később Pázmándy, és még valami 50 vagy 60 tag, legnagyobb része él még és különös, ezen nevezetes epizódja nemzeti mozgalmainknak még most is homályban van burkolva, amit Horváth Mihály erről szól, ez mind a Lovassy ítéletén alapul, és nincs benne egy igaz szó. 1835-ben tettem le a prokatori⁴⁰ vizsgát és 1836-ban 1mo⁴¹ májusban indultam el Bécsből Fejérváry bátyámmal Angolországba, egy héttel előbb, mint mikor a királyi fiscus⁴² Eperjesen keresett, hogy elfogjon. Decemberben érkeztünk vissza, engem nem bántottak többé, mert a megyék nagy zajt ütöttek az első elfogatások után. Útközben leírtam németül utazásomat, amely a német közönség által nagyon jól fogadott, később Eötvös felszólítására írtam utazási vázlatokat az Árvízi könyvben,⁴³ mik az által [...] a magyar literatúrában, hogy nem létez más oly nyomtatvány, melyben annyi volna a sajtóhiba, mint abban, olvashatatlan. Haragudtam, hiába, az akkori T[udós] Társaság pedig 1867⁴⁴ ősszel megválasztott levelezőjének,

³⁹ Joggyakornokot.

⁴⁰ Ügyvédi.

⁴¹ Elsején.

⁴² Ügyész.

⁴³ A *Budapesti árvízkönyvet* öt kötetben 1839–1841 között adták ki Pesten. Pulszky írása *Uti vázlatok 1836-ból* címmel az I. kötetben jelent meg, ld. Budapesti árvízkönyv, I, Pest, Heckenast, 1839, 67–169.

⁴⁴ Pulszky itt elírta az évszámot, valójában 1837-ben.

mondhattam Schillerrel Ihm ward eh' er es lebte, das volle Leben gerechnet!⁴⁵ Sokat járkáltam Pest, Bécs és Eperjes közt, megismerkedtem veletek, Bajzával és Vörösmartyval, Czuczorral és többi barátaiddal. Eötvös Pepivel a legszorosabb barátság fűzött össze, Bécsben nagy befolyással volt rám is Steinbüchl az Antiken Cabinet igazgatója és Böhm a Münzgraveurakademie igazgatója. A vármegyénél aljegyzősködtem, és összeveszttem az alispánnal, mert nem akartam latin felírásokat szerkeszteni, magyarul írtam, ez nagy eretnokség volt Sárosban, végre megegyeztünk és columnaris kitagolom szerkezetben.⁴⁶

1839 Gróf Dessewfy Aurél barátom ellenében megválasztattam országgyűlési követnek. Választásom bonyolódásai igazi regényt képeznek, végre meglett a győzelem 120 özvegyi voks többsége által, nem felejttem azt soha, és most is nők [...] tartok és pártolom a női vokst. Állásom különös volt Pozsonyban, utasításom pecsovics [konzervatív, udvari] volt, én meg liberális, a hallgatóság haragudott reám, hanem akkor írtam az Athenaeumba eszméimet a magyar történet filozófiájához és az Augsburgi Allgemeinéba polémiáimat Bárány Zedlitz ellen, és a gyerekek azt találták, hogy „lakat a szájára, toll a kezébe.”⁴⁷ A követek megválasztottak engem a váltótörvényeket szerkesztő bizottságba egy részét a t[ör]v[ény] könyveknek Szentkirályi, a másikat én szerkesztettem, az az Deák vezérlete alatt, kitől logice gondolkodni és amennyire tudok, szabatosan írni tanultam. Minden nap együtt voltunk és megbarátkoztunk, ezen körben kaptam gúnyos nevemet, melyen sokáig ismertek az országban „a lutheránus fiú!”

1840 lettem rendes tagja az Academiának, a nyelvészeti osztályban Jászay ellenében, 1841-ben kimentem Heidelbergbe Mittermayerhez, hogy a büntetőjogot tanulmányozzam, mert az országgyűlés megválasztott a büntető törvény szerkesztésére kiküldött bizottmányba, még az országgyűlés alatt írtam egy röpiratot vagy essayt a Duna szabályozásról, és még előbb Szalay Themisébe egy cikket a pénzről. 41-ben ősszel összeültünk Pesten, s dolgoztunk Deák, Klauzál, Bezerédy, Eötvös Pepi meg én és elvégeztük a büntető törvénykönyv első részét a bűnökről és büntetésekről. Én folyvást közlöttem munkálatunkat fejezetenként, sőt, sokszor óránként Mittermayerrel, ki megjegyzéseit mindig megküldte nekünk, apám akkor halt meg, így készült el munkánk 1840-ben, mely méltán a külföld figyelmét magára vonta.

⁴⁵ Friedrich Schiller idézett sora a *Das Glück* című elégiájából származik, helyesen így szól: „Ihm ist eh' er es lebte, das volle Leben gerechnet!” Az önironikus utalás fiatal életkorára és így a valódi teljesítmény hiányára vonatkozik.

⁴⁶ Pulszky abban egyezett meg az alispánnal, hogy két nyelven intézik a hivatalos levelezést, vagyis minden lapon két columna (oszlop) lesz: egy latin és egy magyar.

⁴⁷ Ez azt jelenti, hogy Pulszky ne szónokoljon az országgyűlésen, mert követként kormánypárti utasítást kapott a megyéjétől, így a szabadelvű reformok ellen kellene beszélnie, ám mint az ellenzékkal tartó gondolkodó, újságíróként szabadon kifejezheti liberális meggyőződését.

Időközben irkáltam az Athenaeumba, a Pesti Hírlapba, mulattam veletek a színházi páholyban, ostábláztam⁴⁸ Vörösmartyval és a színészekkel a Csigánál,⁴⁹ polemizáltam németül Thun Leo gróffal és Kollárral, ki azért a Szlávy Czéra második kiadásában engemet a tót pokolba be is tett, hol máshol már 25 év óta pörzsölnek anélkül, hogy megérezném. 1844 ismét utaztam Olaszországban, 1845-ben megházasodtam, e házasság egyike a legboldogabbaknak volt, melyek csak lehetségesek. Olyannyira összeillettünk, oly magasztos volt szegény feleségem szelleme és oly nemes jelleme, hogy mindazon bajt, mely oly hamar ért, alig éreztük. 1846-ban vettem meg a szécsényi uradalmat. 1847-ben Kossuth kérelmére elvállaltam a Kereskedelmi Társaság elnökségét, akkor, mikor ott más tagok és Batthyány Kázmér lemondott, tudtam, mennyi bajt fog ez okozni, hanem Kossuth becsülete volt ez intézethez kötve, és én szívesen vettem magamra a felelősséget. Előbb írtam még egypár német cikket a Védegylet érdekében, tartottam székfoglaló beszédet az Akadémia nagygyűlésében, az Eperjes Kassai Természetvizsgálók gyűlekezetének egyet az opálbányákról, mely addig az egyetlen tudományos értekezés ezen tárgyból az ásványtanban, és firkáltam német és magyar lapokban. 1848-ban Pestre jöttem a forradalom hírére, felküldtek Pozsonyba, hogy protestáljak Szemere illiberális első sajtótörvénye ellen, ott Szemerével és Klauzállal kineveztek (Nyáry nem fogadta el) országos biztosnak, hogy a rendet fenntartsuk, mindaddig, míg a miniszterem be nem érkezik. Székes Fejérvárott zsidóüldözés ütött ki, lementem és megnyugtattam a népet. Kineveztek Kossuth mellé államtitkárnak és a Miniszteri Tanács tollvivőjének, májusban vagy április végén államtitkárnak Bécsben Esterházy mellé, ki megértve a miniszterek szándékát, egészen rám bízta a teendőket és felelősséget. Követ is voltam, akkori tevékenységem a történetíró dolga hosszabb és mélyebben ható, mint hogy itt elmondhatnám. October 5dikén elmozdítottam állásomról, 7ikén Sopronban voltam Batthyánynál, lementem vele Ikervárra, onnét Pestre, honnét a Honvédelmi Bizottmány ismét Bécsbe küldött. October 18dikáig ott maradtam, lementem a parndorfi táborba, Kossuthal a schwechati csatába, vissza Pozsonyba, Pestre, hol a Kereskedelmi Minisztérium teendőivel bíztak meg. Kossuth de[cember] 18-án Görgey táborába küldött, a hó végével Franciaországba és Angolországba.⁵⁰ A határon jan[uár] 6dikán elfogtak Galiczia és Poroszország közt, Bécsben már halálra voltam ítélve, sikerült megszöknöm, Pári[zs]ba. Teleki ott tartóztata egy ideig, úgy Londonba mentem, hol Lord Palmerstonnal sikerült érintkezésbe lépni, mi Szalaynak nem sikerült. Hírlapok útján hatottam a közvéleményre, 14 angol lapba dolgoztam, bureau⁵¹ alakítottam, hol felügyeletem alatt készültek a cikkek Magyarországról az Observerbe, Examinerbe, Spectatorba, Daily Newsba, Globeba,

⁴⁸ Táblajátékot játszottam.

⁴⁹ Csigá cégérű kisvendéglő, írók, politikusok kedvelt helye a reformkori Pesten.

⁵⁰ Pulzsky külföldre távozásához még – a hivatkozott munkák mellett – fontos irodalom KOSÁRY Domokos, *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–49-ben*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1999, 53–54.

⁵¹ Irodát.

Advertiserbe, Sunba és mind a vasárnapi lapokba. Feleségem megjött júniusban, gyermekeim csak szeptemberben menekültek ki, mert még ellenök is ki volt adva az elfogatási parancs. 1851-ben érkezett Kossuth, és vele elmentem Amerikába, honnét 1852 júliusban jöttem vissza Londonba. 1853-ban ismét Amerikába mentem, 1860-ban Olaszországba. Időközben írtam feleségemmel együtt *Memoirs of a Hungarian Lady*, 2 kötet, *Tales and Traditions of Hungary* 3 kötet, *White Red Black* 3 kötet, *The tricolor on the Atlas* 1 kötet – ezen kívül számtalan cikket az angol lapokba és folyóiratokba és az amerikai *Tribun*ba, lefordítottam Eötvös Falu jegyzőjét, előbeszédet írtam Schlesinger könyvéhez és Auerbachéhoz, és szankszrit nyelvet tanultam, a *Philological Society*ban tartottam néhány felolvasást, mert a kormányzó választmányának tagjává választattam, részt vettem az angol nagy szótár tervének kidolgozásában – tollam után itten s a londoni westendi társaságban⁵² is egyenrangú állást vívtam ki magamnak.

1860-ban átköltözködtem Turinba,⁵³ 1861-ben összevesztem Kossuthal, 1862 lementem Garibaldihoz Sziciliába, kísértem Calabriáig, elfogattam és fogva tartattam Nápolyban, kibocsátottak, mert az angol kormány is követelte. 1863 Florenzbé⁵⁴ mentem. Folyvást leveleztem⁵⁵ a New Yorki Tribunenel, ideiglenesen a *Daily Newssal*, a *Parisi*i Tempssal, és az *Opinion Nationale*l. Már Angolországban tartottam archaeológiai felolvasásokat (egy közülük kijött Falkener Museumban), Olaszországban tartottam philologiait olaszul. Lericibe megírtam a mesét a csillagfiról, boldogul éltünk. 1861-ben írtam a hat cikket a *Pesti Napló*ba, irányt akartam adni, Vukovics pedig protestált, hogy amit írok, azt nem az emigratio nevében írom! Mintha bizony valaha más nevében írtam volna, hogy szavaimnak súlya legyen! Sok bajom volt az emigratióval, sohasem tudták szerepöket felfogni, azt hitték, hogy kívülük nem létez Magyar Ország.

Lejebb históriámat ismered.

Ha el tudtad olvasni leveletem, akkor csakugyan ember vagy.

Isten veled,

barátod Pulszky Ferenc

Jelzet: MTA Könyvtár Kézirattára, M. Ir. Levelezés 4rét 111 f.201–204.

⁵² Már a 19. században is az angol fővárosnak ebben a negyedében lakott a tudományos és a művészeli.

⁵³ Torinóba.

⁵⁴ Firenzébe.

⁵⁵ Értsd: fizetett tudósítóként dolgozott a lapnak.

2. Pulzsky Ferenc Toldy Ferencnek, Bécs, 1869. augusztus 18.

Kedves Barátom!

Ma délután ismét nincs ülésünk s van időm e szerint completálom⁵⁶ azon adatokat, melyeket tegnap hozzád intéztem.

Március kezdetén értem 1849-ben Londonba, ott összeköttetésbe léptem Lord Dudley Stuarttal, a lengyelbaráttal s általa Lord Palmerstonnal, az öreg Lansdownei örgróf és miniszter volt legnagyobb pártfogója és családom barátja, megismerkedtem és barátságban éltem Cobdennel, kinél Brighttal sokszor találkoztam, Monckton Milnessel (most Lord Broughton), Lord Rolfefal, ki később mint Lord Cranworth lordkancellár lett, Abbot Lawrencecel, az amerikai követtel, a philanthrop⁵⁷ Peabodyvel, az írók közül Dickenssel, Thackerayal, Heywooddal, Forsterrel, Toulmin Smithtel, az angolszász tudóssal Kemblelel, Granttal, Gliddonnal az amerikai tudóssal, Thorton Huntal és Lewessel, Decan Milmannel és a philológiai társaság vezénylő tagjaival, Trench (most püspök), Goldsticker, Key, Furnival, Coleridge, tovább különösen Sir Charley Lyellel, kinél Darwinnal sokszor ebédeltem, az öreg Hornerrel, Babbageel, és Isten tudja hány celebritással, kiket itt nem igen ismernek, szóval az intellectualis Londonnal.

Amerikába 1851-ben novemberben mentem először Kossuthtal, New Yorkba, Philadelphiába, Washingtonba, Baltimoreba, Pittsburgbe, Cincinnatiba, St. Louisba, Indianapolisba, New Orleansba s vissza Alabamának Charlestonnak, Wilmingtonnak, Richmondnak Washingtonba. Onnét New Yorkkal a Niagara zuhataghoz s innét Massachusettsbe, hol Bostonba egy darabig időztem, Ticknor, Prescott, Longfellow, Agassiz, Sparcks, Howe és a két Sumner köreiben. Júliusban 1852-ben jöttünk vissza. 1853-ban februárban ismét politikai missioba⁵⁸ mentem Washingtonba, Seward a későbbi miniszternél, jó barátomnál laktam egy hónapig, május kezdetén jöttem vissza.

Olaszországban sokat voltam Cavourral, Ricasolival, többször látogattam meg Caprerában Garibaldit, ki ismét Turinban néhányszor meglátogatott, Mordini volt barátom a mostani miniszter Frapolli, a szabadkőművesek nagymestere, Dall Ongaro a költő, Ussi a festészet, Fiorelli a pompeji ásatások igazgatója, Dr. Schiff a nagy physiolog, Dr. Moleschott, Dolfi a híres florenczi pék, Mancini és Matteucci exminiszterek az öreg Poerio, Guerazzi a híres regényíró követ és volt dictator, Ferrari a lángeszű történetíró és különösen Adolphus Trollope az angol író. Találkoztam Leverrel a regényíróval, Powersel a szobrással, más a Garibaldinus celebritásokkal. Angol Országban Mazzinival és Urquharttal sokat voltam és leveleztem. Egy ebédet sohasem felejték el ottan. 1854. feb[ruár] 24dikén Washington születésnapján Buchanan volt jelen, Kossuth, Ledru Rollin, Mazzini, Herzen

⁵⁶ Kiegészítem.

⁵⁷ Emberbarát.

⁵⁸ Küldetésbe.

az orosz, Gróf Worcel a lengyel, Garibaldi, Sickles az amerikai tábornok, Orsini én és Ihász ezredes. Hidd el életem olyan volt, mint az ezeregy éjnek bármely regénye.

Isten veled barátod

Pulszky Ferenc

Jelzet: MTA Könyvtár Kézirattára, M. Ir. Levelezés 4rét 111 f.200

3. Pulszky Ferenc Toldy Ferencnek, Pest, 1869. augusztus 21.

Kedves Barátom!

Tegnap vettem leveledet, nem felelhettem mert magamnak is le kellett jönnöm Pestre. Holnap visszamegyek, nem tudom találkozhatunk-e ma, ugyanezért írok, levelem bizonyára megtalál.

Ami a személyes ügyedet illeti, a befolyásos urak közül csak Weissl d[okto]rt ismerem, hétfőn fel fogom keresni és ajánlani foglak, amint csak telik tőlem.

Minők ezek az „eszmék”, miket most harminc éve írtam ezt bizony mostan nem tudom.⁵⁹ Hiszen, hogy az irány nem tiszta, hiszen, hogy itten oly nyelvészeti igazítás is szükséges, azolta hogy megírtam nem néztem utánok, tégy velők amit akarsz, „carte blancheod”⁶⁰ van e tekintetben, megtiszteltetésnek veszem, ha felhasználod, igazítod, jegyzeteket írsz hozzájuk, szóval úgy bánhatsz velők, a mint célszerűnek látod. Félek, hogy a nézetek elavultak, és mi 30 év előtt érdekes volt, alig lehet érdekes jelenleg. Kérdéseidre egyenként sorban felelek.

1839-ben választattam meg először követnek Sáros v[ár]megyéből, 1848-ban a szécsényi kerületből, 1861-ben a szécsényi kerület ismét megválasztott képviselőjéül, én Vaytól *salvus conductus*⁶¹ kértem, feleletül a német minisztérium határozatát kaptam a követség útján, hogy visszamentemnek minden lehető következtetéseit magamnak tulajdonítsam. 1867-ben tavasszal Szentes városa tisztelt meg egyhangú megválasztással, 1869-ben roppant pártharc után győzelmesen kivívtam a képviselőiséget Szécsényben, régi kerületemben. Tagja voltam a múlt o[rszág]gyűlésen s vagyok most a finanszbizottságnak és delegationnak, ebben mindjárt a külügyi alválasztmányba soroztak, két ízben mint előadót, jelenleg mint elnököt.

Gyűjteményem története a következő: Gyermekségemtől fogva nagyon érdekelt a görög és római történet, és különösen a művészet története. Fejérváry Gábor bátyám 1831-ben jött Eperjesre, kibérelte volt 15 évre a vörösvágási opálbányákat, könyvtárában találtam Winckelmann és Visconti munkáit s azokat szorgalmasan

⁵⁹ Pulszky itt az *Athenaeumban*, 1838–1839-ben megjelent *Eszmék Magyarország történetének philosophiájához* című tanulmányára utal, amelyből egy részletet közölt Toldy irodalmi olvasókönyvében.

⁶⁰ Szabad rendelkezésed.

⁶¹ Oltalomlevelet.

tanulmányoztam. 1833-ban olaszországi utunkban bátyám észrevette, hogy a régiségek különösen érdekeltek s maga régóta is gyűjtő lévén, választásom szerint több ércszobrocskát s díszedényt s ... (?) vett, melyek jelenleg a British Museum-ban Londonban, a Louvreban, s a Bibliotheque Imperialeban találtak helyet. Millingen, Gerhard, Bunsen, Thiersch (Frigyes) karoltak fel engem, a fiatal magyar gyerek Rómában Münchenben úgy fogadtatott, mint ritkán a meglett ember. 1834-ben Gróf Wiczay gemmái voltak áruba bocsátva, Fejérváry megvett belőle valami ötvenet Steinbüchel, Böhm és magam választása szerint. 1833-diki és 1844-iki utunkban ismét sokat vásároltunk, Rollen, a párizsi régiségárus, Migliarini, a flórenci gyűjtemények igazgatója, Zahn, a porosz tudós Pompejiben, Böhm Bécsben folyvást gyűjtöttek számunkra, míg végtére Európában egyik a legnevezetesebb privátgyűjteményévé lett, Dr. Emilio Braun 1852-ben a *Bulletino dell' Instituto Archeologicoban* részletesen leírta, szegény Fejérváry már meghalt volt 1851-ben. A gyűjtemény Londonba jött, ott kiállítottam 1853-ban az *Archeological Society* termeiben, Henszlmann írta a rövid catalogusát.⁶² 1860-ban Olaszországban vittem a gyűjteményt, melyet Londonban és Olaszországban ismét tetemesen szaporítottam, a középkori tárgyak ki voltak állítva Flórenzből a Bargello termeiben. Az elefántcsontvésmények gyűjteményét, 100 darabot, még 1856-ban megvette Mayer kereskedő Liverpoolban 20.000 forinton, úgy hallom a város museumának ajándékozta, ezekhez írtam én egy catalogue raisonnét⁶³ angolul, melynek tudományos bene nota, ha jól emlékezem címe ez volt: *The ivories at the Fejérváry collection*.⁶⁴ 1868-ban tavasszal kiállítottam a gyűjteményt Pesten és eladtam Philipp régiségárusnak Londonba 7700 angol fontért. A vevő májusban Párizsban elárvereztette, s én, nem tudván egészen megválni azon műkincsektől, melyekhez 33 éve életemnek kötve volt, 1400 angol fontért visszavettem az árverésnél némelyeket a legérdekesebb tárgyak közül, köztök a Grimani díszedényt mely minden görög díszedények közt a legszebb (8000 frankért). Az árverésnél ismét egy rövid catalogusa készült ezen gyűjteménynek, magam írtam, de ez nem vétethetik literarici tudományos munkának.⁶⁵ Ez a gyűjteményem históriája.

Megemlítetted, hogy midőn hazámba visszajöttem, az Akadémiának ajándékoztam archaeológiai könyvtáramat körülbelül 1000 kötetet, köztök a legdrágább kiadásokat, mint Lord Kingsborough *Antiquities of Mexico*-ját, melynek ára 400 font. Az egész ajándék megért legalább 10000 forintot.

S most jövök életem legszomorúbb epizódjához. Kívánod, hogy megírjam, megteszem, ámbár reszket tollam, ha visszagondolok. Feleségem már 1862-ben visszakapta elkobzott jószágait, sőt, az enyéimet is. Májusban 1866 Magyar-

⁶² Az említett katalógus: HENSZLMANN, E., *Catalogue of the Collection of the Monuments of Art formed by the late Gabriel Fejérváry of Hungary*, London, 1853.

⁶³ Kritikai katalógust.

⁶⁴ PULSZKY, Francis, *Catalogue of the Fejérváry Ivories, in the Museum of Joseph Mayer... preceded by an Essay on antique Ivories*, Liverpool, 1856.

⁶⁵ Pulszky Ferencz műgyűjteményének jegyzéke, Pest, 1868.

országba ment leányival és egyik fiammal. A háború kiütött, a posta és telegraph közlekedés megakadt, levelet kaptam, hogy leányom nem igen jól érzi magát, harmadnapra távsürgönyt Gróf Mensdorf külügyminiszter és Majlatt György, hogy őfelsége megtudta súlyosan beteg leányom kívánságát, hogy apját megláthassa, megengedi nekem, hogy e célból haza mehessek. Eötvös Pepi eszközölte volt ki ezt a sanctioból adott passzust.⁶⁶ Visszajöttem fiammal, Gáborral, s amikor szept[ember] 6-án megérkeztem, halva találtam leányomat és feleségemet. Eltemettem őket, és felmentem Bécsbe, hogy vegyem őfelsége parancsát, miután a sors megghiúsította a jótéteményt és jelenlétemnek tovább semmi oka nem volt, s míg fent voltam, megbetegedett Gábor fiam, és két héttel anya és húga után ő is meghalt. Őfelsége megsajnálta, és októberben, 8-kán magánkihallgatásban maga kínált meg feltétlen amnesztiával a legszívélyesebb szavakban.

Így kerültem vissza a hazába. Jóságaim visszaadattak, feleségeméi gyermekeim birtokában vannak. Voltam még életemben az Eperjesi Collegium inspectora és a nógrádi esperessége is, ez mind megszűnt 1848-ban.

Isten veled

Barátod Pulszky Ferenc

Jelzet: MTA Könyvtár Kézirattára, M. Ir. Levelezés 4rét 111 f.205–207.

4. Pulszky Ferenc Toldy Ferencnek, Pest, 1869. augusztus 21.

Kedves Barátom!

Magad nyitottad meg a gátat, ne csodálkozzál, ha az megeredt és elborítással fenyeget. Brockhaus Conversationslexiconjában,⁶⁷ és utána Vapereauban⁶⁸ hol nem tudom ki volt, ki biographiákat megírta, van egynéhány hiba melyet ki kell igazítanom.

Atyám 1841-ben holt meg, midőn már meglett ember voltam, tehát nem igaz, hogy árva maradtam és Fejérváry nevelt. Feleségem nem 1815-ben, hanem 1819-ben született. Anyósom sokszor leszidott, hogy ezen hibás tételt soha ki nem igazítottam, mert nagyon nehezteli még most is, hogy nyomtatva van, miként már 1815-ben férjnél lett volna, sőt, anya is lehetett volna, pedig még most is, 72. évé-

⁶⁶ Meghatározott céllal kibocsátott útlevelet.

⁶⁷ Friedrich Arnold Brockhaus (1772–1823) lipcsei könyvkiadó, az egyik legismertebb német enciklopédia megjelentetője. Az említett szócikket ld. *Allgemeine deutsche Real-Encyklopädie für die gebildeten Stände. Conversations-Lexikon*, elfte, umgearbeitete, verbesserte und vermehrte Auflage, Bd. 12, Leipzig, Brockhaus, 1867, 168–169. Az 1878-as kiadásban már ki van javítva Pulszky Terézia születésének időpontja.

⁶⁸ Louis Gustave Vapereau (1819–1906) francia szótáríró, az említett szócikket ld. *Dictionnaire universel des contemporains...*, Duxieme édition, Paris, Hachette, 1861, 1431. Pulszky Terézia itt külön szócikkben szerepel, 1815-ös születési dátummal.

ben, fiatal akarna lenni. Nem említém, hogy 1831 és 1841 közt sokat foglalkoztam az opálbányákkal s bányászattal; hogy 1844-ben Olaszországot Böhm Dániel hazánkfia társaságában nagybátyámmal ismét meglátogattam kizárólag művészet-történelmi tekintetekből; hogy Angolhonban archaeológiai felolvasásokat többször tartottam; hogy első látogatásomnál Bostonban felszólítottak, hogy a történelmi cathedrát az amerikai Cambridgben fogadjam el, mely épen akkor megürült és a massachussetsi törvényhozói kinevezésétől függ; hogy visszaérkeztem olta industrialis vállalatokkal is foglalkozom, hogy az ellenzék gyűlésének azért lettem tárgyává, mivel Kossuth levelére Deákhhoz mellyel a koronázás előtt lecsillapodott kedélyek ismét feligazgattattak, tüstént és némi sikerrel feleltem (ez 1868-ban) – hogy jelenleg a jövedelmi adó tárgyában működő miniszterialis enquetenél⁶⁹ is elnökösködöm, ez azonban alig érdemes hogy megemlítsék. Sokkal többet fogtam életemben, mint hogy bármely egyes szakban kitűnőt tehettem volna, polyglott íróvá lettem, német, angol, francia, olasz, a magyar mellett, és így elrontottam irányomat, meg van rajta a cosmopolitan zamat. Előre tettem a magyar eredetiséget. Tovább éltem külföldön, mint hogy el nem idegenedtem volna a hazában, sőt még 1848-ban is Bécsben volt működésem színhelye, nem Pest, és így alig ismerik itt (még Horváth Mihály sem), mit tettem ottan. Egészében véve mondhatom életemről, kivívtam mindig a „succes d'estime”-et,⁷⁰ az okos emberek méltánylatát, de többet soha sem; most is szükségesnek tartanak kortársaim közéletiekben, de aligha szeretnek. Az ifjabb nemzedék inkább ragaszkodik hozzám, és evvel megelégszem.

Látod, hogy ismerem helyemet s meg nem haragszom, ha Te is a teljes igazságot kimondod felőlem.

Isten veled

barátod Pulszky F.

Ezzel aztán végképp bezárom autobiographiai leveleim hosszú sorát.

Jelzet: MTA Könyvtár Kézirattára, M. Ir. Levelezés 4rét 111 f.208.

Pulszky Ferenc leveleiben előforduló nevek mutatója

Agassiz, Louis (1807–1873) svájci születésű amerikai tudós, a paleontológia, a glaciológia és a geológia alapító atyjának tekintett természettudós

Auerbach, Berthold (1812–1882) német zsidó költő és író

Babbage, Charles (1791–1871) angol matematikus, az első (be nem fejezett) számítógép alkotója

Bajza József (1804–1858) költő, kritikus, publicista, a Magyar Tudományos Akadémia tagja

⁶⁹ Vizsgálóbizottságban.

⁷⁰ Sikert és megbecsültséget.

Batthyány Kázmér gróf (1807–1854) főrendi liberális politikus, a Szemere-kormány tagjaként Magyarország első külügyminisztere

Batthyány Lajos gróf (1807–1849), a főrendi ház tagja, Magyarország első miniszterelnöke

Bezerédj István (1796–1856) politikus, szónok, a „magyar Démoszthenésznek” is nevezték

Böhm, Joseph Daniel (1794–1865), Szepességben született és Bécsben letelepedett vésnök, műértő, műgyűjtő

Braun, Emil (1809–1856) német régész, a római Instituto di Corrispondenza Archeologica első titkára

Bright, John (1811–1889) brit liberális politikus, korának legnagyobb hatású szónoka

Buchanan, James (1791–1868) amerikai ügyvéd és politikus, 1857 és 1861 között az Egyesült Államok 15. elnöke

Bunsen, Christian Karl Josias von (1791–1860) porosz diplomata, tudós, követ a Szent-széknél, a Deutsches Archäologisches Institut egyik alapítója

Cavour, Camillo Benso di, Cavour grófja (1810–1861) olasz politikus, az egységes Olaszország létrehozója, az Olasz Királyság első miniszterelnöke

Cobden, Richard (1804–1865) angol gyártulajdonos, liberális képviselő, a magyar ügy támogatója

Coleridge, Herbert (1830–1861) az angol költő, Samuel Taylor Coleridge unokája, lexikográfus

Czuczor Gergely (1800–1866) bencés szerzetes, költő. Nevéhez fűződik az első tudományos igényű megírt egynyelvű értelmező szótár, *A magyar nyelv szótára*, a „Czuczor–Fogarasi”

Darwin, Charles (1809–1882) angol természettudós, a biológiai evolúció egyik úttörője

Deák Ferenc (1803–1876) jogász, politikus, országgyűlési képviselő, államférfi

Dickens, Charles (1812–1870) angol író, nyelvművelő

Dolfi, Giuseppe (1818–1869) firenzei pék, szabadkőműves nagymester

Dunay Imre (1768–1838) a Miskolci Evangélikus Gimnázium tanára

Eötvös József báró (1813–1871) jogász, író, politikus, államférfi

Esterházy Pál Antal herceg (1786–1866), diplomata, a király személye körüli miniszter

Fejérváry Gábor (1780–1851) Pulszky Ferenc nagybátyja, műkedvelő gyűjtő

Fejérváry Károly (1743–1794) Pulszky Ferenc anyai nagyapja, jelentős műgyűjtő

Ferrari, Giuseppe (1812–1876) olasz filozófus, történész, politikus

Fiorelli, Giuseppe (1823–1896) régész, a pompeji ásatásokat vezette 1845 és 1849 között

Forster, John (1812–1876) angol életrajzíró, kritikus, a *The Examiner* és más folyóiratok szerkesztője

Frapolli, Lodovico (1815–1878) olasz politikus, tábornok, az 1860-as években az olasz szabadkőművesség legjelentősebb vezetőinek egyike

Furnivall, Frederick James (1825–1910) angol filológus, a *New English Dictionary* egyik legfontosabb szerzője

Garibaldi, Giuseppe (1807–1882) szabadságharcos, Olaszország nemzeti hőse, az egységes Olaszországért harcoló hadsereg egyik vezére

- Gerhard, Eduard (1795–1867) német régész
- Gliddon, George (1809–1857) angol származású amerikai egyiptológus, amerikai konzul Egyiptomban
- Goldstücker, Theodor (1821–1872) német-zsidó származású tudós, a University College London szanszkritprofesszora
- Görgei Artúr (1818–1916) 1848–49-es honvédtábornok, hadügyminiszter, a honvédsereg fővezére
- Grant, James (1802–1879) brit újságíró, szerkesztő, a magyar ügy pártfogója
- Greguss Mihály (1793–1838) az eperjesi evangélikus kollégium tanára, író, fiai, Ágost és Gyula, Pulszky Ferenc tanulótársai voltak
- Guerazzi, Francesco Domenico (1804–1873) livornói liberális politikus, történelmi regényeiről ismert író
- Hayward, Abraham (1802–1884) angol jogász, Goethe *Faustjának* fordítója
- Henszlmann Imre (1813–1888) művészettörténész, építész, író, orvos, Pulszky Ferenc barátja
- Herzen, Alexander Ivanovich (1812–1870) menekült orosz író, „az orosz szocializmus atyja”
- Horner, Leonard (1785–1864) skót kereskedő és geológus, az Edinburgh Academy alapítója, Pulszky baráti körének tagja
- Horváth Mihály (1809–1878) történész, Csanád címzetes püspöke, a szabadságharc után emigrálni kényszerült, 1867-ben tért vissza Magyarországra
- Howe, Samuel Gridley (1801–1876) amerikai orvos, gyógypedagógus, a bostoni Perkins Vakok Intézetének alapítója
- Hunt, Thorton Leigh (1810–1873) a *The Daily Telegraph* című brit napilap első szerkesztője
- Ihász Dániel (1813–1881) honvéd alezredes, az emigrációban Kossuth legközelebbi barátja és munkatársa, 1859-ben az észak-itáliai magyar légió parancsnoka
- Jankovich Miklós (1772–1846) a 19. század egyik legjelentősebb gyűjtője, gyűjteményét a magyar állam megvásárolta 1836-ban
- Jászay Pál (1809–1852) történész, jogász, Teleki József gróf titkára
- Jorio, Andrea de (1769–1851) olasz tudós, antikvárius, a nápolyi katedrális kanonokja
- Kazinczy Gábor (1818–1864) író, műfordító, országgyűlési képviselő
- Kemble, John Mitchell (1807–1857) angol régész-történész
- Key, Thomas Hewitt (1799–1875) angol tudós, a latin nyelv tanára
- Kingsborough, Edward King (1795–1837) ír lord, gyűjtő
- Klauzál Gábor (1804–1866) liberális politikus, ügyvéd, ipari és kereskedelmi miniszter
- Kollár, Ján (1793–1852) szlovák tudós, költő, a pánszlávizmus képviselője
- Kossuth Lajos (1802–1894) országgyűlési képviselő, liberális politikus, a Honvédelmi Bizottmány elnöke, pénzügyminiszter, államférfi
- Kölcsey Ferenc (1790–1838) országgyűlési képviselő, a nemzeti liberális ellenzék egyik vezére és programadó politikusa, költő

Lawrence, Abbott (1792–1855) amerikai textilipari üzletember, majd az Egyesült Államok követe az Egyesült Királyságban 1849 és 1852 között

Lever, Charles James (1806–1872) ír származású író

Lewes, George Henry (1817–1878) angol író, hírnevét Goethe életrajzának köszönheti

Longfellow, Henry Wadsworth (1807–1882) amerikai költő, az *Isteni színjáték* első fordítója

Lovassy László (1815–1892) jogász, az országgyűlési ifjak egyik vezére az 1832–1836-os országgyűlésen, a szervezkedésért súlyos börtönbüntetéssel sújtották

Lyell, Charles (1797–1875) skót geológus, az első modern geológiai mű szerzője, Pulszky londoni baráti körének tagja

Madarász József (1814–1915) politikus, az 1832–1836-os rendi országgyűlésen országgyűlési követ, 1848-tól országgyűlési képviselő

Madarász László (1811–1909) politikus, a reformellenzék tagja, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc során az Országos Honvédelmi Bizottmány „rendőrminisztere”

Majláth György gróf (1818–1883) politikus, 1865–1867 között udvari kancellár

Mancini, Pasquale (1817–1888) olasz jogtudós és politikus, 1862-ben közoktatási, majd 1872-ben igazságügyi miniszter

Matteucci, Carlo (1811–1868) olasz fizikus, neurofiziológus, 1862-től oktatási miniszter

Mayer, Joseph (1803–1886) kereskedő, műgyűjtő

Mazzini, Giuseppe (1805–1872) olasz filozófus, politikus, szabadságharcos és forradalmár, az Ifjú Olaszország (Giovine Italia) nevű mozgalom alapítója

Mensdorff-Pouilly, Alexander Konstantin Albrecht von, herceg (1813–1871) politikus, 1864–1866 között osztrák külügyminiszter

Migliarini, Arcangelo Michele (1779–1865) firenzei festő, antikvárius

Millingen, James (1774–1845) brit régész és numizmata

Milman, Henry Hart (1791–1868) angol történész, a Szent Pál-katedrális dékánja

Milnes, Richard Monckton (1809–1885) angol költő, politikus

Mittermaier, Carl Joseph Anton (1787–1867) német liberális politikus, jogász, a heidelbergi egyetem tudós tanára

Moleschott, Jacob (1822–1893) holland fiziológus és dietetikus író

Mordini, Antonio (1819–1902) olasz hazafi, jogász, 1872 és 1876 között Nápoly prefektusa

Nagy Pál (1777–1857) politikus, országgyűlési képviselő

Noszlopy Gáspár (1820–1853) ügyvéd, szolgabíró, majd honvédnagy, Kossuth szerint a „19. század legbátrabb embere”. 1853-ban forradalmi szervezkedés miatt kivégezték

Nyáry Pál (1805–1871) liberális politikus, országgyűlési képviselő, az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja

Ongaro, Francesco Dall (1808–1873) olasz költő, drámaíró, politikus, Garibaldi hadsegéde

Ormos Zsigmond (1813–1894) politikus, író, műgyűjtő, a temesvári múzeum alapítója.

Fivére Ormos Sándor (1815–?) országgyűlési képviselő

Orsini, Felice (1819–1858) olasz forradalmár

- Palmerston, Henry John Temple (1784–1865) brit diplomata, államférfi, 1830–1851 között megszákítással külügyminiszter, majd Nagy-Britannia miniszterelnöke
- Pázmándy Dénes (1816–1856) politikus, a mérsékelt liberális ellenzék egyik vezetője
- Peabody, George (1795–1869) amerikai üzletember, a modern filantrópia megalapítója
- Petty-Fitzmaurice, Henry Thomas (1816–1866) brit politikus, parlamenti képviselő, a brit külügyminiszter szakértője
- Poerio, Carlo (1803–1867) olasz költő, politikus
- Powers, Hiram (1805–1873) Firenzében élő amerikai neoklasszicista szobrász
- Prescott, William Hickling (1796–1859) amerikai jogász, író
- Ricasoli, Bettino báró (1809–1880) olasz politikus, Toscana főkormányzója, Cavour halála után Olaszország miniszterelnöke
- Rolfe, Robert Monsey (1790–1868) brit ügyvéd és liberális politikus, kétszer is Nagy-Britannia lordkancellárja
- Rollin, Alexandre-Auguste Ledru (1807–1874) francia ügyvéd, politikus, 1849-ben Angliába menekült, 1870-ben térhetett haza
- Rollin, Charles-Louis – párizsi antikvárius
- Schiff, Moritz (1823–1896) német fiziológus, a Pulszky család orvosa
- Schiller, Friedrich (1759–1805) német költő, filozófus
- Schlesinger, Max (1822–1881) orvos, újságíró, 1849-ben Londonba emigrált
- Seward, William Henry (1801–1872) 1861–1869 között az Egyesült Államok külügy-minisztere
- Sickles, Daniel Edgar (1819–1914) amerikai politikus, tábornok
- Sparks, Jared (1789–1866) amerikai unitárius történész, 1849–1853 között a Harvard College elnöke
- Steinbüchel, Anton von (1790–1883) osztrák régész, numizmata, a bécsi császári Münz- und Antiquitätenkabinett igazgatója
- Stuart, Lord Dudley Coutts (1803–1854) brit liberális politikus, a lengyel és magyar ügyek támogatója
- Sumner, Charles (1811–1874) amerikai politikus, Massachusetts szenátora, a rabszolga-ellenes szárny vezetője
- Sumner, George (1817–1863) antikvárius
- Szalay László (1813–1864) jogász, publicista
- Szemere Bertalan (1812–1869) politikus, országgyűlési képviselő, a Szemere-kormány belügyminisztere
- Szentkirályi Móric (1807–1882) országgyűlési képviselő, orvos, liberális politikus
- Teleki László gróf (1811–1861) főrendi liberális politikus, író, Kossuth Lajos által kinevezett párizsi követ.
- Thackerey, William Makepeace (1811–1863) angol író
- Thun-Hohenstein, Leo von gróf (1811–1888) osztrák politikus, vallás- és közoktatásügyi miniszter, író
- Ticknor, George (1791–1871) amerikai akadémikus, irodalomtörténész

Tiersch, Friedrich (1784–1860) müncheni filológus
 Toulmin Smith, Joshua (1816–1869) brit ügyvéd és helytörténész-régész, a magyar ügy támogatója
 Trench, Richard Chenevix (1807–1886) anglikán püspök, író, költő
 Trollope, Thomas Adolphus (1810–1892) Firenzében élő angol író
 Urquhart, David (1805–1877) skót diplomata, író és politikus
 Ussi, Stefano (1822–1901) firenzei festő, egyiptomi és marokkói útjai számos festményének volt tárgya
 Vay Miklós báró (1802–1894) politikus, főispán, református főgondnok
 Viczay Mihály gróf (1756–1831) gyűjtő, amatőr numizmata
 Visconti, Ennius Quirinus (1751–1818) olasz régész és antikvárius
 Vörösmarty Mihály (1800–1855) ügyvéd, költő
 Vukovics Sebő (1811–1872) a reformkori liberális ellenzék tagja, országgyűlési képviselő, a Szemere-kormány igazságügy-minisztere
 Winckelmann, Johann Joachim (1717–1768) német művészettörténész és régész
 Worcel, Stanisław (1799–1857) menekült lengyel politikus és publicista, Kossuth barátja
 Zahn, Wilhelm Johann Karl (1800–1821) német építész, a színes litográfia úttörője
 Zedlitz, Joseph Christian von báró (1790–1862) német költő, tiszttviselő, az *Augsburger Allgemeine Zeitung* tudósítója

Pócsi, Emese – Viskolcz, Noémi

„Believe me, my life has been like any novel of a thousand and one nights”
 Autobiographical letters of Ferenc Pulszky from 1869

The autobiographical writings of Ferenc Pulszky (1814–1897), director of the Hungarian National Museum, entitled *My Life and My Age*, were published between 1880 and 1882. His autobiographical reflections, however, were written even earlier, and of particular interest are the four unpublished letters – found in the Manuscript Archives of the Hungarian Academy of Sciences – written in 1869, the year of his appointment as museum director. The letters were addressed to his friend, the literary historian Ferenc Toldy, who was collecting biographical data for a work. In the first letter, Pulszky summarised his life, in the second his foreign contacts, and in the third the history of his collection. In the fourth letter, he answered Toldy’s questions. The letters are of considerable value as sources and can be seen as a foreword to his memoirs, which, in addition to highlighting and condensing their essence, also contain new information.

Keywords: 19th century, autobiographical letters, Francis Pulszky, director, Hungarian National Museum, Francis Toldy.

Ujvári Hedvig

**Adalékok a pesti német nyelvű lapok,
elsősorban a *Pester Lloyd* zenekritikusainak pályaképe
a kiegyezés utáni időszakban**

Problémafelvetés

Amikor Falk Miksa 1867 decemberében átvette a *Pester Lloyd* vezetését, nyomban három cikkben fejtette ki újságírói programját, illetve a lap politikai irányultságát.¹ Mindenekelőtt az újság munkatársait szólította meg, akik nélkül nem lenne képes a rábízott feladatok elvégzésére. A lap körül tömörülő „tisztességes irodalmi erőkre”, valamint az élet számtalan területéről az újság körül felsorakozó kitűnő szakemberekre támaszkodhat, akikben nemcsak a jóakarat, de a képesség is megvan ahhoz, hogy biztos szellemi-szakmai háttérrel biztosítsanak számára, illetve a közös cél érdekében, ami „Magyarország szellemi és anyagi felemelkedését” jelenti.²

A *Pester Lloyd* már az 1854-es indulását követően is hangsúlyt fektetett a gazdasági és politikai hírek mellett a sokrétű kulturális tájékoztatásra, a híreken felül elsősorban a tárcarovatában. Falk egyik fő törekvéseként határozta meg, hogy lapja számára a legjobb publicistákat szerezzék meg. Ez sikerült is neki, így többek között Sturm Albert, Dux Adolf, Hevesi Lajos, Silberstein-Ötvös Adolf, Nordau Miksa, Hevesi Lajos, Vámbéry Ármin révén elsőrangú irodalmi és színikritikák vagy éppen útirajzok jelentek meg az újságban. Az irodalmi, színházi, képzőművészeti kritikákon, tárcákon, híreken kívül Budapest, illetve Bécs zenei életével, eseményeivel kapcsolatos írások is rendszeresen helyet kaptak a lapban, elsősorban Schütz Miksa, Theodor Helm és Oskar Berggruen révén. Mellettük meg kell még említeni Gotthard Wöhler nevét is, aki az 1867 és 1876 között fennálló *Ungarischer Lloyd* zenei referense volt. A zenei szakírók pályaképének rekonstrukciójához elsősorban a hazai sajtóból kinyerhető információkra lehet támaszkodni.

A gyorsírástól az egyetemi katedráig: Schütz Miksa pályaképe

Schütz Miksa rövid, de sokrétű munkássága a jogi tanulmányoktól kezdve a parlamenti gyorsíráson át a *Pester Lloyd* és a *Budapesti Szemle* zenészeti témájú tárcáin és híradásain keresztül a zeneelmélet és -történet oktatásáig terjedt, majd

¹ *An die geehrten Leser des „Pester Lloyd” és további két cím nélküli közlemény = Pester Lloyd, 1867. december 21., 299, 2.*

² *Uo.*

alig 36 évesen tragikus véget ért. A teljes pályaképhez hozzátartozik a komponálás is, melynek produktumai a kortársak előtt sem maradtak ismeretlenek, valamint sajtó- és zenetörténeti szempontból az a tény, hogy Schütz volt a *Pester Lloyd* azon újságírója, aki az 1884-ben megnyílt Magyar Királyi Operaház első éveinek működéséről, programjáról, műsorpolitikájáról, s nem utolsósorban annak finaciális és egyéb problémáiról tudósíthatott.

Schütz Miksa 1851. november 19-én született Gevicsben (Morvaországban).³ Apja, Schütz Manó a családjával még a Bach-korszakban került Magyarországra. „Az lett volna a feladata, hogy germanizáljon, de már elejétől fogva éppen ellenkező irányban működött, és csakhamar maga is megtanult magyarul”.⁴ A tudomány embereként elsősorban hittant és francia nyelvet oktatott tanárképzős hallgatóknak, de a zsidó leányárvaházban is dolgozott.⁵ Schütz testvérei közül egyik lánytestvére festőnőként tevékenykedett,⁶ fiútestvére a petróleumfinomító gyár hivatalnok volt.⁷

Schütz tanulmányait az 1860-as években a Pesti Királyi Katolikus Főgimnáziumban (V. kerületi Magyar Királyi Állami Berzsényi Főgimnáziumban) végezte. Az iskolai értesítők szerint a 2. osztályban noha „Szépírás” tantárgyból elégtelen osztályzatot kapott, a tanév végén kitűnő teljesítményéért könyvjutalomban részesült.⁸ A következő két tanévet ugyancsak kitűnő eredménnyel és könyvjutalommal zárta. Az 5. osztályban is maradt a kitűnő tanulmányi eredmény, az iskolai értesítő szerint rendkívüli tárgyként műéneket tanult, jó eredménnyel.⁹ Hatodik osztályban év végén jeles rendű volt, hittanból és görög nyelvből kitűnő eredménnyel végzett. A hetedik osztályt is jeles átlaggal zárta, latinból kitűnő eredménnyel, ami a 74 fős évfolyam esetében a 6. legjobb teljesítménynek számított.¹⁰

³ A születés pontos idejét a *Nemzet* adja meg, Szinnyei csak a halálozás dátumát közli. Ld. *Halálozások = Nemzet*, 1888. szeptember 12. (reggeli kiadás), 2169 (252.), 2–3, valamint SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 12, Bp., Kiadja Horánszky Viktor, 725.

⁴ *Egyenlőség*, 1890. január 5., 1, 12.

⁵ *Uo.* és *Egyenlőség*, 1888. szeptember 16., 36, 9.

⁶ Házasságkötéséről a napilapok is hírt adtak: „*Dr. Fried Samu budapesti orvos ma vezette oltárhoz Schütz Eugéniát, Schütz Miksa boldogult zenekritikus nővérét.*” = *Pesti Napló*, 1889. május 2., 120, 3.

⁷ *Egyenlőség*, 1890. január 5., 1, 12.

⁸ *A Pesti Kir. Kath. Főgymnasium ifjuságának érdemsorozata és tanári személyzete az 1862/3. tanév második felében*. Pest: Trattner, 1863. https://adt.arcanum.com/hu/view/Budapest_B391_5kerAllamiFogimn_B393_1862/?query=sch%C3%BCtz%20miksa&pg=7&layout=s

⁹ https://adt.arcanum.com/hu/view/Budapest_B391_5kerAllamiFogimn_B396_1865/?query=sch%C3%BCtz%20miksa&pg=21&layout=s

¹⁰ Az érettségi évében (1868/69. tanév) az iskolai értesítőben azt tüntetik fel, hogy az eredményeket majd csak a jövő évi kiadványban adják meg, ez viszont digitálisan nem hozzáférhető.

Schütz már fiatalon kapcsolatba került a sztenográfiával;¹¹ a zsidó kongresszuson (1868) ő és Singer Zsigmond¹² voltak a gyorsírók. Később a magyar parlament egyik gyorsírójaként folytatta még hosszú évekig ezt a tevékenységet.¹³ Tudását a szakképzésben is hasznosították, többek között a pesti gyorsíró egyesület vizsgabiztosaként,¹⁴ valamint tankönyvszerzőként,¹⁵ s nem utolsósorban oktatóként¹⁶ (német nyelven is).

A középiskola befejezése után a pesti egyetem jogi karára iratkozott be, melyet vélhetően 1873-ban fejezett be,¹⁷ mellette pedig zenei tanulmányokat¹⁸ is folytatott. Az 1873. évi bécsi világkiállításon a magyar sajtó képviselőjében a kiállítási magyar bizottságnál Schütz Miksa és Jacobi Ödön voltak hivatalosan bejelentve az *Ungarischer Actionär* képviselőjében.¹⁹

Újságírói munkássága kapcsán a *Nemzet* megjegyzi: „Tevékenysége nagy részét a »Pester Lloyd« zenészeti rovata vette igénybe, melyet 1873 óta szerkesztett.”²⁰ Ez a megállapítás mélyebb vizsgálódást igényel; jelenleg az támasztható alá, hogy Schütz Miksa a *Pester Lloyd* zenei rovatánál folyamatosan jelen volt 1878 júniusa és 1888 júniusa között, egy évtized alatt számtalan tárcával és rengeteg kisebb írással, koncert- és operabeszámolóval gazdagította a lapot. Emellett

¹¹ Gyorsírók versenyén is kimagasló eredménnyel szerepelt. = *Fővárosi Lapok*, 1869. május 13., 108, 431.

¹² Singer Zsigmond (1850–1913): Pápán született, majd középiskoláit Pesten, a jogot Bécsben végezte. 1872-től volt a *Neue Freie Presse* munkatársa, majd 1876-tól annak pesti tudósítója. Falk távozását követően 1906-tól a *Pester Lloyd* főszerkesztőjeként tevékenykedett.

¹³ *Egyenlőség*, 1888. szeptember 16., 36, 9. Ld. továbbá: *Budapesti Czim- és Lakjegyzék, 1885–1886* (4. évf.), 3, Hatóságok, intézetek, egyesületek stb. „A képviselőház hivatalnokai / Bureaux des Abgeordnetenhaus” alatt a „Gyorsíró-iroda / Stenographen-Bureau” részben szerepel Schütz Miksa neve is. Bp., Franklin-Társulat, 184.

¹⁴ Ld. *Budapesti Közlöny*, 1871. december 16., 288, 6329.

¹⁵ Schütz szerkesztette azt a *Gyorsírás-olvasókönyvet*, amely Markovics Iván *Gyorsírászata* hatodik kiadásához készült. = *Budapesti Közlöny*, 1871. január 20., 16, 322; *Magyar Ujság*, 1871. május 11., 108, 3.

¹⁶ Ld. *A Hon*, 1870. július 6., 151, 1.

¹⁷ *A Magyar Királyi Tudomány-Egyetem személyzete 1869–70*, Buda, 1870, 30. Ezt követően az 1872–73. tanévig minden értesítőben szerepel, valószínűsíthető, hogy tanulmányait 1873-ban fejezte be. [https://adt.arcanum.com/hu/view/ELTE_Almanach_1869/?query=SZO%3D\(sch%C3%BCtz%20miksa\)%20AND%20DATE%3D\(1869--1872\)&pg=31&layout=](https://adt.arcanum.com/hu/view/ELTE_Almanach_1869/?query=SZO%3D(sch%C3%BCtz%20miksa)%20AND%20DATE%3D(1869--1872)&pg=31&layout=)

¹⁸ „A Nemzeti Zenede képezte ki nyolczadfél évtizedes működése során majdnem mindazokat a művészeket, kiknek a mai zenei életünkben vezető szerepük van.” A közreadott névsorban szerepel Schütz Miksa is mint itt végzett növendék. Ld. *A József Főherczeg Úr Ő Fenségeinek fővédnöksége alatt álló Nemzeti Zenede Évkönyve az 1912/1913. iskolai évről*, szerk. Kern Aurél, Bp., 1913, 7.

¹⁹ *Képes Kiállítási Lapok*, 1873. május 15., 4, 45. Az *Ungarischer Actionär* nemzetgazdászati szakközlöny volt, 1873-ban a 8. évfolyamában járt. Ld. egy hirdetését pl. *Borsszem Jankó*, 1871. január 1. 157 [oldalszám nélkül].

²⁰ *Nemzet*, 1888. szeptember 12., 2169 (252), 3.

magyar nyelven is publikált, például a *Magyarország és a Nagyvilág* hasábjain,²¹ valamint jelentek meg írásai a Bodnár Zsigmond szerkesztette *Havi Szemlében*²² is. Az utóbbi kapcsán jegyezte meg a *Fővárosi Lapok*: „Zenészeti szemlét Schütz Miksa írt bele, a ki igen alapos zeneíró s örvendünk rajta, ha nem csupán a »P. Lloyd«, hanem a magyar irodalomnak is szakmunkása lesz.”²³

Az 1880-as években a publikációs lehetőségek még tovább bővültek, mivel Schütz Miksa, Keszler József és dr. Hubay Károly jegyezte a *Harmónia* című kritikai hetilapot, amely kezdetben zenészeti lapként indult, majd nyitott a színművészet, irodalom és képzőművészet irányába is. A kiadvány vasárnaponként jelent meg, s évi húsz zeneműmellékletet ígért az előfizetőknek.²⁴ A vállalkozás azonban tisztavirág életűnek bizonyult: az irányváltás után néhány hónappal „pártolás hiányában” már a megszűnéséről lehet olvasni.²⁵

²¹ [Cím nélkül, a wagnerizmusról] = *Magyarország és a Nagyvilág*, 1877. április 1., 13, 203–204; *Nemzeti Színház (Pál és Virginia)* = *MNV*, 1877. június 17., 24, 379–380; [Cím nélkül, több koncertbeszámoló] = *MNV*, 1877. december 2., 48, 764–765; [Cím nélkül, több koncertbeszámoló] = *MNV*, 1877. december 23., 51, 810–811.

²² *Zenészeti Szemle = Havi Szemle*, 1879. január–március (2. kötet), I, 89–98; *Zenészeti Szemle (Hangversenyek: Joachim, Brahms – Saint Saëns – Zichy Géza gr. – Művészestély – Opera: Lahor Királya)* = *Havi Szemle*, 1879. április–június (3. kötet), I, 82–88.

²³ *Fővárosi Lapok*, 1879. január 12., 9, 44. – Jelen tanulmányban nem kívánunk részletesen zene-történeti szakkérdéseket fejtegetni, de Schütz Miksa esetében nem lehet elmenni az ún. Liszt-polémia mellett, mivel Sagittarius név alatt megjelentetett egy 37 oldalas írást *Franz Liszt über die Juden* (Bp. é. n. [1881]) címmel, amely heves vitát váltott ki. (A *Pester Lloyd* 1881. november 23-i számának mellékletében már felhívta az olvasók figyelmét a brossúrára.) Schütz jóval fiatalabb volt Lisztnél, de kritikusként konzervatív nézeteket vallott. Lisztről komponistaként lesújtó véleménnyel volt, vitatta műveinek eredetiségét. Richard Wagner antiszemizmusa miatt is Lisztet okolta, ugyanakkor a *Pester Lloyd*-ban olvasható Wagnerrel kapcsolatos írásai tiszteletből árulkodnak. Részletesen ld. HAMBURGER Klára, *Liszt cigánykönyvének magyarországi fogadtatása, Második rész 1881–1886 = Muzsika*, 44(2001), 1, 11–17, itt 13. Évekkel később Liszt *Királydaláról* írt cikke miatt (SCHÜTZ, Max, *Im königlichen Opernhause = Pester Lloyd*, 1885. március 26., 84, 2), melyet a zenetanárok egylete „idomtalan támadásnak” nevezett, a zenészek hivatalos állásfoglalást akartak kiadni. Ifj. Ábrányi Kornél azonban „nem tartja Schütz Miksát, a támadó cikk íróját, oly erkölcsi súlylyal bíró embernek, hogy vele szemben Liszt Ferenc elégtételre szorulna; azért kéri a felirat eszméjét elejteni s helyébe jegyzőkönyvi kivonat alakjában nyilatkozat szövegezését ajánlja, mely az összes hazai és bécsi lapoknak megküldessék. Taisz Elek hozzájárul ez indítványhoz, bár – úgymond – ’az a pokrócos modor más eljárást érdemelve.’” Ld. *Pesti Hirlap*, 1885. április 1., 90, 4.

²⁴ *Budapesti Hirlap*, 1883. december 8., 338, 3. Részletesen: *Nemzet*, 1883. december 8., 457 (337), a *Harmónia* egy előfizetési felhívása: *Ország-Világ*, 1884. április 26., 17, 283.

²⁵ A *Fővárosi Lapok* elítélte az orgánum gyakorlatát: „mint kritikai lap elveket, eszméket, nem képviselt. Ha ebből a lapból merítette volna a közönség a kritikai igazságot, akkor ma az ország legelső drámai színésznőjét a népszínház személyzetében kellene keresnie [...]. Mert így osztották ott a dicsérés és ócsárlás mértékét hébe-hóba.” = *Fővárosi Lapok*, 1884. május 6., 107, 703.

Noha Schütz Miksa munkássága elsősorban zenekritikusként végzett tevékenysége folytán jelentős, a kortárs énekesek szívesen interpretálták a dalait.²⁶ Zeneszerzőként az 1880-as évek elején jelentkezett, a napi sajtó dalszerzeményeinek sikereiről rendszeresen beszámolt. Theophile Gautier szövegéhez írta *Barcarolle* című művét, amely „dallamossága, mint szabatos, kerek formája által kelt figyelmet”, így ígéretes kezdésnek tűnt.²⁷ Ez a műve és egyéb dalai rendszeresen szerepeltek a hangversenypódiumokon, többek között Grünfeld Alfréd (1852–1924) zongoraművész és Gassi Ferenc,²⁸ a nemzeti színház tenoristája előadásában.²⁹ Ugyanők külföldön is szívesen adták elő Schütz szerzeményeit.³⁰ Wiltne³¹ szintén örömmel énekelte Schütz szerzeményeit,³² akárcsak Risley Lélia³³ vagy Henderson Mária,³⁴ Malecz-

²⁶ Dalai elsősorban „üdeségük és megragadó bensőségük miatt keltettek figyelmet” = *Nemzet*, 1888. szeptember 12., 2169 (252), 3.

²⁷ *Ellenőr*, 1880. március 9., 115, 3. A kotta megjelenéséről már korábban beszámolt a lap: *Ellenőr*, 1880. febr. 24., 91, 3. A dal megjelenése az élclapok figyelmét sem kerülte el: „»Barcarolle« czime egy szeretetreméltó dálnak, melynek szerzője Schütz Miksa a »P. Lloyd« ép oly alapos mint finom ízlésű s vonzó előadásu zene-bírálója. E dalt – melynek szövegét Gauthier Teofil, ez előkelő francia költő és aesthetikus szolgáltató – mintha francia írta volna igazán: annyi benne a báj s zongorakisérete gyöngéd és játszi. A hazai s bizonyára a külföldi »bonne compagnie« termeiben is nemsokára fel fog zendülni e dal. Csak- az istenért, ne oly sűrűn, mint az a kikerülhetetlen. »Si vous n’avez rien à me dire! a művet (ne maradjon egyetlennek) Pirnitzer F. adta ki.” = *Borsszem Jankó*, 1880. március 28., 638 (13), 10.

²⁸ Eredetileg Glatz Ferenc (1850–1896), operaénekes, zeneszerző.

²⁹ *A Hon*, 1880. április 24., 101, 2; április 27., 104, 2–3, továbbá: *Fővárosi Lapok*, 1880. április 18., 89, 442; április 27., 96, 479.

³⁰ *A Nicht mit Engeln im blauen Himmelszelt* kezdetű dal marienbadi sikeréhez ld. *Ellenzék* [Kolozsvár], 1881. augusztus 4., 177, 3.

³¹ Marie Wilt (1833–1891) osztrák opera-énekesnő, Budapesten is sokszor fellépett.

³² Néhány példával szemléltetve: az izraelita nőegylet jótékonyági hangversenyén = *A Hon*, 1882. február 5., 36, 3; népkonyha javára = *Pesti Hírlap*, 1882. február 8., 32, 1. mell. és február 14., 45, 4; valamint *Fővárosi Lapok*, 1882. február 14., 36, 234. A nyári szünetekben is szívesen lépett fel jótékonyági hangversenyen, pl. ld. *Pesti Hírlap*, 1882. július 22., 200, 1. mell. 1885-ben Göczy Rezső zongoraművész közreműködésével adta elő Schütz Miksa *Für Einen* és *Schlag die Tschadra zurück* című szerzeményeit = *Pesti Napló*, 1885. november 18., 317, 2.

³³ Risley Lélia (18?–1892) amerikai opera-énekesnő, a Nemzeti Színház, majd a Magyar Királyi Operaház tagja 1882 és 1888 között. „Egy hangzatos és hatásos dalt énekelt Schütz Miksától (»For, somebody«)” = *Nemzet*, 1883. október 25., 293, 3.

³⁴ Jótékonyági hangversenyen Henderson Mária „Schütz Miksa egyik dalának rokonszenves, csinos előadásával tűnt ki”. = *Nemzet*, 1883. december 5., 454, 3.

kyné,³⁵ Rotter Gizella,³⁶ Rothauser Teréz,³⁷ vagy éppen Papier Róza³⁸ és Major Janka³⁹. A tenoristák közül megemlíthető még Broulik Ferenc⁴⁰ Schütz-interpretációja.

Schütz Miksától a szervezést igénylő praktikus dolgok sem álltak távol. Ő vetette fel a magyar nemzeti zongoragyár életre hívásának szükségességét is, mivel megelégtelte, hogy éves szinten jelentős összegek vándorolnak hazánkba e célból külföldre.⁴¹ Kezdeményezése mellé odaállt tk. Wahrmann Mór, Hegedűs Sándor (1847–1906) országgyűlési képviselő, valamint Hubay Károly is.⁴² A zongoragyár létesítésére kiküldött végrehajtó bizottság abban állapodott meg, hogy a bizottsági tagok a kérdés technikai oldalának tanulmányozása végett meglátogatják a külföldi (olasz- és németországi, valamint a bécsi) zongoragyárakat, majd szeptemberben összegzik a tapasztalataikat.⁴³

1. ábra. Schütz Júlia:
Dr. Schütz Miksa portréja
(MLEV, accessed March 17, 2023,
[http://collections.milev.hu/items/
show/29077](http://collections.milev.hu/items/show/29077))

³⁵ Maleczkyné Ellinger Jozefa (1852–1920): magyar opera-énekesnő. 1884-ben egy jótékonyági hangversenyen Schütz Miksa *Zulejkháját* adta elő = *Nemzet*, 1884. december 17., 824, 3.

³⁶ Rotter Gizella (1858, másutt: 1866–1928) a Magyar Királyi Operaház tagja volt 1884 és 1903 között. Egy, a budapesti református főgimnázium javára rendezett hangversenyen énekelt Schütz egyik dalát. Ld. *Nemzet*, 1884. december 24., 831, 2.

³⁷ Rothauser Teréz (1865–1943) sikereit Berlinben érte el, de még pesti évei alatt szívesen tűzött műsorára Schütz-dalt, tk. A *Für Einen* címűt. Ld. *Nemzet*, 1886. december 30., 1557, mell.

³⁸ Papier Róza, férje után Paumgatner (1859–1932): bécsi opera-énekesnő, pedagógus, a Bécsi Udvari Opera tagja 1881 és 1891 között. A Hubay–Popper-kvartett hangversenyein férjével együtt gyakran vett részt, tk. Schütz *Ausfahrt* című dalát énekelt. Ld. *Fővárosi Lapok*, 1887. március 31., 89, 643. A Rothauser Teréznél már hivatkozott *Für Einen* című dalt Papier is műsorára tűzte, melyet „igaz érzéssel” interpretált. „Eltalálta épp úgy a nemes hangot, melyet a dal stylusa követel, mint a dal hangulatát.” Ld. *Nemzet*, 1888. február 22., 1970 (53), 3. Ugyanerről írt a *Fővárosi Lapok* (1888. február 2., 33, 361) is.

³⁹ Major (Mayer) Janka Major J. Gyula (1858–1925) zongoraművész, zenetanár, zenészerző testvére volt, 1889-ben a rotterdami színház tagja. Első önálló koncertjén tk. Schütz egy dalát énekelt. Ld. *Nemzet*, 1888. május 3., 2040, (123) 3.

⁴⁰ A cseh származású Broulik Ferenc (1854–1931) 1884 és 1904 között megszakítással működött a Magyar Királyi Operában. Egy, a fővárosi Vigadóban adott hangversenyén tűzte műsorára tk. Liszt, Schütz, Steiger és Zimay műveit, melyeket „ugyanazzal a finomsággal és kiváló intelligenciával interpretálta, mint a minap a régi mestereket. [...] Schütz Miksának ’Schlag die Tscharda zurück’ kezdetű lendületes dalát meg is kellett ismételnie.” Ld. *Pesti Hírlap*, 1885. március 24., 82 (2240), 4.

⁴¹ A kérdés ipari, kereskedelmi hátteréhez, előzményeihez ld. *Pesti Napló*, 1883. május 18., 135.

⁴² *Pesti Hírlap*, 1883. május 13., 132, 12–13; *Pesti Napló*, 1883. május 25., 142, 2.

⁴³ *Pesti Napló*, 1883. június 3., 151. mell.

Ugyancsak 1883-ra datálódik, hogy az elhunyt Volkmann Róbert (1815–1883) tiszteletére művészek és barátok azonnal bizottságot hívtak életre azzal a céllal, hogy országos méretű adománygyűjtés révén közös erővel méltó síremléket állítsanak a zenésznek. A választmányba gróf Zichy Géza elnök és Falk Miksa alelnök mellett helyet kapott választmányi tagként Schütz Miksa is.⁴⁴

Schütz közreműködött a Neményi Ambrus jegyezte *Das moderne Ungarn* című német nyelvű kiadvány létrejöttében is.⁴⁵ Neményi vállalkozásához a legjobb szakírókat kérte fel, így Heinrich Gusztáv, Péterfy Jenő, Ágai Adolf, Jókai Mór, Riedl Frigyes, Pulszky Ferenc, Herman Ottó, Vámbéry Ármin vállalta a közreműködést. A magyar színművészet helyzetéről dr. Ötvös Adolf, míg a magyar opera jelenkori állapotáról Schütz Miksa írt.⁴⁶ Ismeretterjesztő tevékenységét előadások révén is kifejtette, pl. a Faust-téma zenei kapcsolódásairól tartott felolvasóestjéről hosszasan beszámolt a napisajtó is.⁴⁷

Schütz szaktudását a tudományos pályán is kamatoztatni kívánta, így hírlapírói tevékenysége mellett egyetemi karrierjét is elindította az 1880-as években. Publikációiban is megmutatkozott ez a szándék: 1886-tól a *Budapesti Szemlében* egyre nagyobb ívű zenei tanulmányokat adott közre.⁴⁸ A pesti egyetem 1887–88. évi

⁴⁴ Ld. *Nemzet*, 1883. december 23., 471 (351), 3, továbbá: *Pesti Hírlap*, 1883. november 27., 327 (1767), 3.

⁴⁵ *Das moderne Ungarn, Essays und Skizzen*, Hg. v. Dr. Ambros Neményi, Berlin, Hoffmann & Comp, 1883. Ismertetés: *Fővárosi Lapok*, 1883. október 25. és 26., 251. és 251. sz.

⁴⁶ Ld. *Nemzet*, 1883. július 4., 182, 3. A *Fővárosi Lapok*ban Csicseri Bors egy két részre oszló terjedelmes recenzióban ír Neményi kötetéről. Schütz tanulmányáról az alábbiakat írja: „Csak néhány lapon mondja el Schütz Miksa a magyar opera történetét. Nem az ő hibája, ha többre nem tudott terjeszkedni. Kimutatja, hogy a mi népdalunk motívumai nem elégségesek arra, hogy belőlök szimfonikus és operai zenét lehessen kifejteni. A mi talán vita tárgya. Erre nézve az akták korán sincsenek még befejezve. Ha egy híres olasz építő mester a szüggallérban meglátta egy magyar architektura alapvonalait, a népdal csak annál bővebb anyagot szolgáltathat egy magyar operai stíltre.” = *Fővárosi Lapok*, 1883. október 26., 251, 1602. Berzeviczy Albert a *Nemzet* hasábjain írt a kötetéről. A zenével kapcsolatos részről csak annyit jegyez meg, hogy Bartalus István által történeti és nagyon szakszerű részek a magyar zenéről és zenészekről, valamint a Schütz által írt fejezet a magyar dalról kiegészítik egymást. = *Nemzet*, 1883. október 13., 281. sz. mell.

⁴⁷ Ld. *Pesti Hírlap*, 1883. február 1., 32 (1472), 4; *Magyar Polgár* (Kolozsvár), 1883. február 2., 27, 6. Noha leginkább zenekritikáival keltett feltűnést, melyek egy része a *Pester Lloyd*ban jelent meg, más témájú cikkeket is írt; már elismert zenekritikusként 1884-ben például Falk őt küldte a szerb vasutak belgrádi vonalának ünnepélyes megnyitására. Ld. *Nemzet* (esti kiadás), 1884. szeptember 3., 722 (244), 2.

⁴⁸ *A magyar dalmű (1884–1886)*, (Erkel Ferencz István királya – Mihalovich Ödön Hagbarth és Signéje) = *Budapesti Szemle*, 1886, 48, 11, 303–313; *Zenészeti szemle* (Sárosi Ferencz Abencerage dalműve) = *Budapesti Szemle*, 1887, 49, 122, 266–282; *Zenészeti szemle* (Goldmark: *Merlin*) = *Budapesti Szemle*, 1887, 52, 131, 265–275; *Goethe „Faust”-ja a zenében* = *Budapesti Szemle*, 1887, 52, 132, 372–403; *Zenészeti szemle* (*Delibés: Lakmé; Verdi: Otelló; Byron Manfrédje Schumanntól*) = *Budapesti Szemle*, 1888, 53, 135, 447–463; *Zenészeti szemle* (*Schumann: a paradicsom és a peri; Berlioz: Requiem; Dvořák: Stabat Mater*) = *Budapesti Szemle*, 1888, 54, 137, 284–291; *A zene a francia forradalom idejében* = *Budapesti Szemle*, 1888, 56, 143, 212–223.

almanachjában már ez szerepel: „Schütz Miksa, jogtudor,⁴⁹ a zene elméletének s történetének magántanára”.⁵⁰ Az 1888. március 21-én tartandó első előadásának híre, mely *A francia forradalom zenéjének története* címet kapta, bejárta a magyar sajtót.⁵¹ Az eseményről, melyen jelen volt Heinrich Gusztáv dékán, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Ponori Thewrewk Emil is, a *Nemzet* számolt be a legrészletesebben.⁵² Az előadás tematikája a francia *Revue des deux Mondes* figyelmét is felkeltette, amely lap számára Dürer Emil tervezett hosszabb cikket írni.⁵³ A vallás- és közoktatásügyi miniszter a magántanári kinevezést júniusban hagyta jóvá.⁵⁴

Schütz 1888 őszén előadásokat szándékozott tartani az egyetemen a zenéről és a zene történetéről, de ebben megakadályozta korai halála. Júliusban kiújult korábbi idegi eredetű betegsége,⁵⁵ amit Kaltenleutgebenben tervezett kezelteni, majd Grazba utazott Krafft-Ebing⁵⁶ gyógyintézetébe, ahol szeptemberben meghalt.⁵⁷

2. ábra. Leopold Bude: Dr. Max Schütz sírköve (MILEV, accessed March 17, 2023, <http://collections.milev.hu/items/show/34025>)

⁴⁹ Jogi témájú írásai: *A szerzői jogról szóló (1884: XVI.) törvénycikknek a zeneművek és zeneszerzők jogviszonyáról szóló rendelkezései* = *Jogtudományi Közlöny*, 1884, 47, 370–372 és 48, 378–380.

⁵⁰ *A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja 1887–88. évről*. Bp., 1888, 36.

⁵¹ Ld. pl. *Egyenlőség*, 1888. március 18., 12, 8; *Fővárosi Lapok*, 1888. március 22., 82, 599.

⁵² *Nemzet* (esti kiadás), 1888. március 21., 1888 (81), 1; továbbá: *Pesti Hírlap*, 1888. március 22., 82 (3319), 3–4.

⁵³ *Pesti Hírlap*, 1888. szeptember 15., 255 (3492), 5.

⁵⁴ *Budapesti Közlöny*, 1888. június 5., 130, 5, valamint *Budapesti Hírlap*, 1888. június 6., 156, 7; *Pesti Hírlap*, 1888. június 6., 156 (3393), 6.

⁵⁵ *A Budapesti Hírlap* a halál okaként azt írja, hogy „Schütz dr. évek óta mint országgyűlési gyorsíró is működött; ez az idegfeszítő munkásság, a zsurnaliztái kötelességek mellett, aláásta egészségét”. Betegsége nem új keletű, már korábban is voltak nagyfokú panaszai. = *Budapesti Hírlap*, 1888. szeptember 12., 252, 6.

⁵⁶ Richard Freiherr von Krafft-Ebing (1840–1902) német–osztrák orvos, igazságügyi orvosszakértő, pszichiáter és szexológus, 1873 és 1889 között a grazi elmegyógyintézetet vezette.

⁵⁷ *Nemzet*, 1888. szeptember 12., 2169 (252), 2–3; *Pesti Hírlap*, 1888. szeptember 12., 252 (3489), 4.

A *Nemzet* nekrológiájában kiemeli: „Dr. Schütz Miksa igen kiváló és tisztelt állást foglalt el a hírlapirodalomban, tollát színgazdagság, kritikáját pedig igazságosság jellemezte. Halála bizonyára széles körben fog részvétet keltetni.”⁵⁸ Utóbbi megállapítás be is igazolódott: ugyanez az orgánum részletes beszámolót közölt a gyászszertartásról: „A ravatalt egészen elborították a koszorúk. A magyarországi hírlapírók nyugdíjintézete hatalmas nemzeti szalaggal díszített babérkoszorút helyezett első halottjának ravatalára. Koszorúkat küldtek továbbá a család tagjain kívül a »Pester Lloyd« munkatársai, Krafft-Ebing báróné, a budapesti írók és művészek társasága, Deutsch Antal, Singer Zsigmond és még számos budapesti család.”⁵⁹ Az egyházi szertartás után dr. Sturm Albert, a *Pester Lloyd* munkatársa búcsúztatta egykori kollégáját, majd Friedmann Lipót a magyarországi hírlapírók nevében vett végső búcsút.⁶⁰ Schütz magánemberként aktív közösségi életet élt, például a Budapest Hegyvidéki Turistaegyletnek nemcsak tagja, hanem tisztségviselője is volt.⁶¹ Szabadidejét szívesen töltötte írók és művészek társaságában, tagja volt a Budapesti Zenekedvelők Egyletének⁶² is.

Theodor Helm, Oskar Berggruen és Gotthard Wöhler

A *Pester Lloyd* rendszeresen beszámolt Bécs zenei történéseiről is Theodor Helm (1843–1920) révén. A bécsi születésű zenekritikus és szakíró számtalan német nyelvű orgánumnak dolgozott, többek között írt a császárvárosban a *Neues Fremdenblatt*, a *Wiener Salonblatt*, a *Deutsche Zeitung* számára, Lipcsében a *Die Tonhalle*, a *Musikalisches Wochenblatt*, Budapesten a *Pester Lloyd* jelentette meg az írásait. Ezek mellett a *Kalender für die musikalische Welt*, valamint az *Illustriertes Musik-, Theater- und Literatur-Journal* is közölte a cikkeket. Zeneileg Eduard

⁵⁸ Ugyanezt emelte ki a *Fővárosi Lapok* is (1888. szeptember 21., 252, 1846.), valamint azt, hogy Schütz zeneszerzőként is működött, „de a zene ügyének nagyobb szolgálatot tett bírálataival és zenei tanulmányaival, melyek a külföld e nemű irodalmában is számottevők volnának”. Ebbéli érdemeit hangsúlyozta a *Pesti Napló* is (1888. szeptember 12., 252, 2).

⁵⁹ *Nemzet*, 1888. szeptember 14., 2171 (254), 3. Ld. továbbá: *Pesti Napló*, 1888. szeptember 14., 254, 2; *Pesti Hírlap*, 1888. szeptember 14., 254 (3491), 7; valamint *Vasárnapi Ujság*, 1888. szeptember 16., 38, 630.

⁶⁰ *Uo.*, *Nemzet*, 2171. Még a *Borsszem Jankó* is finoman búcsúzott tőle: „Schütz Miksa. Igazságos voltál / Elejétől végig, / Elhunyt titkos zsenik / Rád fogukat fenik. / Majd hajadat (?) tépik. // De ne félj! / Amott túl / Jutalom fejében, / Kinzott füled dobját / Részesíteni fogják / Mennyei zenében.” = *Borsszem Jankó*, 1888. szeptember. 16., 1079 (38), 8. A *Pester Lloyd* szeptember 12. és 14. között négy cikket közölt Schütz halála kapcsán.

⁶¹ Többek között Hegedűs Sándor, Ábrányi Emil, Horn Ede társaságában. Az egyesület célja „a budapesti hegyvidék turistikájának fejlesztése és utak által hozzáférhetővé tétele, menházak építése, kirándulások, felolvasások, mulatságok rendezése által a hegyvidék társas életének élénkítése” volt. Ld. *Nemzet*, 1888. augusztus 6., 2134, 2.

⁶² Ld. *Pesti Hírlap*, 1889. január 6., 6, 4.

Hanslickkal szemben helyezkedett el, az 'újnémet iskolát' (Neudeutsche Schule) képviselte Ausztriában.⁶³

Oskar Berggruen (1842 v. 1843–1903) neve szintén előfordul a *Pester Lloyd*-ban zenei tematikájú írások kapcsán. Jogot végzett, majd művészettörténeti és zenei érdeklődése nyomán a Bécsben megjelenő *Die Graphischen Künste* című kiadványt jegyezte szerkesztőként. 1889-ben Párizsba költözött, ahol zenei és közéleti lapoknak írt.⁶⁴ Kettős érdeklődési körét jól tudta ötvözni többek között a *Das Bühnenfestspiel in Bayreuth im Hinblick auf die bildende Kunst* (Lipcsé, 1877) című írásában. Fordítóként is jegyezték.⁶⁵

Gotthard Wöhler (1818–1888) nevét ugyancsak meg kell említeni, mivel több szálon is kapcsolódott a magyar főváros zenei életéhez, igaz, zenei szakíróként elsősorban az *Ungarischer Lloyd*-ban publikált. Wöhler egy német énekes fiaként látta meg a napvilágot Ludwigslust városában, majd teológia tanulmányokat folytatott Rostockban, amelyeket zenei stúdiumok követtek Lipcsében Mendelssohn-nál és Schumann-nál. Ezek után Stralsundban magántanítványokkal foglalkozott, majd 1845 és 1856 között Greifswaldban volt énektanár. 1856-tól Pesten működött, a Pest-Budai Hangászegyesületi Zenedében nyert alkalmazást.⁶⁶ Wöhler a Schumann családdal baráti kapcsolatot ápolt. A viszonyra némi árnyék vetült Clara Schumann 1856. február 23-i pesti hangversenye kapcsán, mivel az általa a Zenede számára felajánlott anyagi támogatást Wöhler 'kikényszerítettnek' nevezte, és ennek nyílt levélben hangot is adott a *Pester Lloyd*-ban. Munkáltatója az állítástól a *Pesti Napló*-ban elhatárolódott, illetve a *Pester Lloyd* is fenntartásokkal kezelte. Annyi bizonyos, hogy Wöhler maga is szerepelt a hangversenyen, saját kompozícióját adta elő, de a siker elmaradt.⁶⁷ A sajtó ízekre szedte a műsorra tűzött balla-

⁶³ BOISITS, Barbara, *Helm, Theodor Otto* = *Oesterreichischen Musiklexikon* online, begr. v. Rudolf Flotzinger, hg. v. Barbara Boisits https://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_H/Helm_Theodor.xml (letöltve: 2022. 10. 19.). Ld. még *Neues Wiener Tagblatt*, 1920. december 24., 353, 9–10.

⁶⁴ N. N., *Dr. Oskar Berggruen* = *Neue Freie Presse*, 1903. október 26., 14068, 7. Ld. még: DUFETEL, Nicolas, „Aimez-vous Brahms...”, *Zur Brahms-Rezeption in Frankreich um 1900* = SANDBERGER, Wolfgang, *Konfrontationen, Symposium, Musik im Spannungsfeld des deutsch-französischen Verhältnisses 1871–1918* (Lübeck, 2018), 38–54, itt a 'Die Nachrufe oder der Kampf um das zukünftige Dasein' című alfejezet.

⁶⁵ *Cavalleria rusticana, Sizilianische Bauernehre*; Oper in einem Aufzuge; dem gleichnamigen Volksstück von G. Verga entnommen; Mit Benutzung der Übersetzung von Oscar Berggruen für die deutschen Bühnen bearbeitet (Berlin, 1890). A fordítás azonban nem sikerült maradéktalanul, ld. Dr. HELM, Theodor, *Wiener Musikbrief* = *Pester Lloyd*, 1890. március 25., 83, 1. mell.

⁶⁶ Ld. <https://sbd.schumann-portal.de/Person.html?ID=1732>, valamint *Fővárosi Lapok*, 1888. június 16., 166, 1221–1222; továbbá *Aus dem Jahrbuch des Pest-Ofner Musikvereins-Conservatoriums für das Jahr 1857*, 18. Jg, hg. v. Gabriel Mátray, Pest, 1858, 68. és 73. Nyugállományba vonulásaig, 1885-ig az intézményben dolgozott. Ld. *Nemzet*, 1885. október 15. 1120, 3.

⁶⁷ BÓNIS Ferenc, *Schumann és Mosonyi, Gyermekjelenetek és Magyar gyermekvilág* = *Zenetudományi Dolgozatok* 2000, 71–81, itt 72.

dáját, azt ízléstelennek és unalmasnak találta, valamint rámutatott arra, hogy az énektanári és előadóművészi pálya nem azonos.⁶⁸

Wöhler az evangélikus gimnáziumban is tanított éneket,⁶⁹ valamint az orgona iránt is mutatott érdeklődést; a budapesti zsinagóga nagy orgonája az ő tervei alapján készült. A zsidó felekezeti sajtó szerint jártas volt a templomi orgonálásban, Észak-Németországban szerzett ez irányú tapasztalatot, valamint Pommerániában orgonafelügyelőként is tevékenykedett. Wöhler volt az általa tervezett hangszer első orgonistája.⁷⁰

Zenei téren komponistaként,⁷¹ librettófordítóként⁷² és zenekritikusként is jelen volt. Utóbbi kapcsán 1868 és 1875 között az *Ungarischer Lloyd*ban publikálta zenei tárgyú írásait, melyek mennyisége és periodicitása alapján valószínű, hogy 1868 és 1875 között külső munkatársként volt jelen a lapnál.⁷³

Az *Ungarischer Lloyd* kapcsán meg lehet még említeni Mihalovich Ödön (1842–1929), az Országos Magyar Királyi Zeneakadémia későbbi igazgatója nevét is, aki pályája elején szintén írt zenei tárgyú cikkeket a lap számára.⁷⁴

⁶⁸ MIKUSI Balázs, „How Many Thousands of a Lazy Millionaire Are Tantamount to These Hundred Forints?” *Clara Schumann's Donation to the National Conservatory in Pest* = *Studia Musicologica*, 53(2012), 4, 459–485.

⁶⁹ *A Pesti Ág. Hiv. Gymnasium Értesítője 1864/65*, Pest, 1865, 26.

⁷⁰ GROSZMANN Zsigmond, *A pesti zsidó istentisztelet* = *Egyenlőség*, 1933. január 28., 16, 11. Mivel Wöhler nem volt zsidó vallású, így orgonálhatott szombatoként és ünnepnapokon a zsinagóga istentisztelein. Wöhler érdemeihez ld. továbbá: N. N., *Gotthard Wöhler †* = *Pester Lloyd*, 1888. június 15., 137, esti kiadás. 3. Wöhlernek volt lehetősége megmutatni az orgonát Saint-Saënsnak is. Ld. *Fővárosi Lapok*, 1879. március 7., 55, 264. Az orgona jó hírét Liszt Ferenc vitte, akinek Wöhler 1865 szeptemberében mutatta meg a hangszert. Ld. VADÁSZ Éva, *A pesti zsidó templom első ötven éve* = *Magyar Zsidó Szemle*, 26(1909), 3, 193–227, itt 226.

⁷¹ Zeneszerzői tevékenységére egy példa nemzeti himnuszunk megzenésítése. Ld. RISKÓ Kata, *Erkel Hymnuszának keletkezése és hagyományozódásának története az első világháborúig* = *A magyar Himnusz képes albuma*, szerk. Tóth Magdaléna, Bp., 2017, 97–127.

⁷² Wöhler fordította le németre Erkel *Brankovics* című operáját. Ld. *Fővárosi Lapok*, 1874. július 11., 156, 683.

⁷³ Legány Dezső szerint Schütz Miksa nemcsak a *Pester Lloyd*ban, hanem a *Neues Pester Journal*ban is publikált zenekritikákat, melyek alapján Hanslick-epigonnak tekinthető. Ezzel szemben Gotthard Wöhler, valamint a *Budapester Tagblatt* zenei referense, Steiger Lajos ettől az irányzattól független volt, ahogy az egész magyar nyelvű sajtó is. Ld. LEGÁNY Dezső, *Együttműködési távlatok a magyar és osztrák Liszt-kutatásban* = *Magyar Zene*, 36(1995), 1, 22–26, itt 23.

⁷⁴ MIHALOVICH, Edmund v., *Der Tannhäuser im Nationaltheater* = *UL*, 1871. március 4., 52. mell.; [Edmund v. Mihalovich]: „*Tannhäuser*” im *Nationaltheater* = *UL*, 1871. március 14., 60, 3; *Rückblick auf Hans Richter's Orchesterkonzerte* = *UL*, 1872. március 31. 77. sz. mell.

Ujvári, Hedvig

**Contributions à l'étude des carrières de quelques critiques musicaux
travaillant pour les revues de langue allemande
(surtout le *Pester Lloyd*) dans la période d'après le Compromis**

Lorsque, en décembre 1867, Miksa Falk a pris les rênes du *Pester Lloyd*, il exposa immédiatement, en trois articles, son programme journalistique, ainsi que l'orientation politique de son périodique. Il s'adresse avant tout aux collaborateurs du journal : il les considère comme les éléments indispensables de l'accomplissement de sa mission. Falk affirme aussi vouloir s'appuyer sur 'les forces littéraires honnêtes' autour de la revue, ainsi que sur les experts et les professionnels de bonne volonté, susceptibles de soutenir ses efforts visant 'l'ascension matérielle et intellectuelle de la Hongrie'.

Depuis sa création, en 1854, la revue *Pester Lloyd* ne se contentait pas de fournir à ses lecteurs des nouvelles économiques et politiques : la rubrique *feuilleton* a été consacrée à l'information culturelle. L'un des objectifs principaux de Falk fut de s'assurer la collaboration des meilleurs feuilletonistes de son temps. Albert Sturm, Adolf Dux, Lajos Hevesi, Adolf Silberstein-Ötvös, Miksa Nordau, Ármin Vámbéry ont en effet publié des critiques littéraires, théâtrales et des récits de voyage d'excellente qualité. En dehors de ces écrits, un tas de commentaires voués à la vie musicale de Vienne et de Budapest – de la plume de Miksa Schütz, Theodor Helm et Oskar Berggruen – ont vu le jour dans la revue. Il convient de mentionner aussi le nom de Gotthard Wöhler, qui a été le collaborateur musical de l'*Ungarischer Lloyd* (actif entre 1867 et 1876). La reconstitution de la carrière des ces spécialistes de la vie musicale passe par l'étude des renseignements fournis dans la presse nationale.

Keywords: 19th century, musical criticism, *Pester Lloyd*, Miksa Schütz, Ferenc Liszt, Richard Wagner.

KÖZLEMÉNYEK

Bethlen Miklós tankönyve a 17. századból. A 17. században a tankönyvek száma – néhány kivételtől eltekintve – csekély, csak annak használt szakkönyvekből tanultak a diákok: aki megtehetette, a lehetőségeihez mérten a legkiválóbbakhoz igyekezett hozzájutni tanulmányai során. Tankönyvként használt könyvek csak a 18. században jelentek meg.¹ A 16. és 17. században a magánkönyvtárak többségükben még nem reprezentatív célokat szolgáltak, hanem praktikus szempontok szerint vásároltak könyveket. Ha a családban és a szélesebb körű főúri környezetben iskolás korú gyermek volt, ott tankönyvekre volt szükség. Az iskolai tankönyvek között sok különbség nem lehetett, a korszak iskolai rendje hasonló volt. Ha a család az iskolai tanulás mellett vagy helyett külön tanítót is tudott és akart alkalmazni, „az iskolai szövegeket nem csak iskolai kiadásban, hanem teljes szövegkorpuszban olvashatták, illetve kiegészítették ismereteiket nem iskolai tananyaggal is.”² Monok István példaként említi Bethlen Miklóst, külön tananyagként Metius szakkönyvét és a neves praeceptort, Apáczai Csere Jánost.

Az ifjú Bethlen Miklós, a későbbi erdélyi kancellár, a kor uralkodó szokása szerint külföldi tanulmányúton járt előbb Heidelbergben, majd Leidenben és Utrechtben. Mégsem feltételezhető, hogy tanulmányai során szerezhette tudomást Adrian Metius holland asztronómus és matematikus könyvéről, mivel hollandiai útját itthoni tanulmányai megelőzték.³ Emlékírataiban részletesen beszámol tanítóiról, módszereikről és az oktatáshoz használt könyvekről.⁴

Adrian Metius *A. A. Primum Mobile Astronomice, Sciographice, Geometrice et Hydrographice...* című, Amszterdamban, 1631-ben megjelent műve az asztronómiával, sciográfiával (árnyékok leírása), geometriával és hidrológiával foglalkozik. Egy magántulajdonban lévő példány történetét mutatom be, amely több kézen megfordul(hat)ot.

A könyv szerzője Adrian Metius⁵, az 1571-ben Alkmaarban született matematikus és asztronómus, aki – mérnök apja hatására – tudományos pályája mellett katonai mérnökként is dolgozott. Alsóbb fokú iskoláját szülővárosában végezte, majd 1589-től a franekeri egyetemen tanult filozófiát. 1594-től Leidenben folytatta tanulmányait, majd Tycho Brahéval is dolgozott Hven szigetén (mai svéd neve Ven). Rostockban és Jénában folytatott tanulmányai után hazatért, apjának segített hadmérnöki munkájában. 1598-ban a franekeri egyetem professor extraordinariusává nevezték ki, 1600 és 1635 között professor ordinariusként kutatási területe a matematika, navigáció, földmérés, hadmérnökség és asztronómia volt. Oktatási tevékenysége mellett 1603 és 1632 között az egyetem rektoraként is

¹ BARBIER, Frederic, *A könyv története*, Bp., Osiris, 2005, 199.

² MONOK István, *A művelt arisztokrata*, Bp., Kossuth, 2012, 30–31.

³ JANKOVICS József, *Polgárosodás és peregrináció = Polgárosodás és irodalom*, szerk. Alexa Károly, Bp., Kölcsey Intézet, 2003, 9–16.

⁴ BETHLEN Miklós, *Önéletrása I.*, Bp., Szépirodalmi, 1955, 141.

⁵ Teljes neve: Adriaan Adriaanszoon Metius.

dolgozott.⁶ A tankönyvként használt kolligátum első részét Herepei János írta le, kiegészítve még négy további kötettel, melyek az alábbiak: *Doctrinae Sphaericae*; *Exercitationis Astronomicae Tomus Secundus Astrolabium*; *Exercitationes astronomicae tomus tercius: sive historia Astronomica*; *Institutionis Astronomicae Tomus Quartus*.⁷ A műveket ifj. Geleji Katona István köttette egybe, mint azt a kötésen látható superexlibris (a könyv tulajdonosának monogramja, mely nem a belső kötéstáblán, hanem az előlő táblán található) is bizonyítja.

A könyvvel már foglalkozott Herepei János⁸ is. Az 1971-ben megjelent írás csak másodlagos közlés, mert a szerző bevallja, hogy nem forgathatta személyesen a holland tudós könyvét, csupán „csak a címlapról és a bejegyzésről készített fénykép került a kezébe.”⁹ Az Adattárban a szerző utal Bethlen Miklós önéletírására, amelyből megtudhatjuk, hogy Apáczai Csere János öccse, Apáczai Tamás a tanulótlarsa volt. „Tamás tanulótlarsam, azután Zemplénben, onnét beszorulván a vallás üldözése miatt Hunyad vármegyében; igen szép író volt, de ő tovább nem ehhez az íráshoz való.”¹⁰ Herepei János is felsorolja Apáczai-tanítványként Bethlen Miklóst és Apáczai öccsét, Tamást.¹¹ A Metius-könyv első ismert tulajdonosa ifjabb Geleji Katona István lehetett, aki 1650 és 1653 között Franekerben és Utrechtben tanult, akkor vehette meg a holland asztronómus művét.¹² Tanulmányútja megkezdése előtt két évvel Apáczai Csere János is stúdiumokat folytatott Utrechtben, úgyhogy valószínűbb, hogy az *Enciklopédia* szerzője hívta fel ifjabb Geleji figyelmét a Metius-könyvre.¹³

Herepei utal korábban megjelent cikkére, miszerint „ifjabb Geleji Katona Istvánról más cikkünkben már láttuk, hogy tudomány-, tehát könyvszerető ember volt.”¹⁴ Mire az ifjabb Geleji hazatért peregrinációjáról lakhelyére, Udvarhelyre is eljutott a tatár támadások híre, jobbnak látta értékesíteni becses könyvét.¹⁵ Barátja és tudóstársa, Apáczai rábeszélésére adhatta el a könyvet, melyet Apáczai tanítványa, Bethlen Miklós számára talált fontosnak. Apáczai roppant nagy hatással volt Bethlen Miklósról, olyannyira, hogy bár önéletírása alapján csak rövid ideig oktatta a *Magyar Enciklopédia* szerzője, mégis egész életét befolyásolta szellemével és tudományos hozzáállásával.¹⁶ Jankovics József leszögezi: „abban [hogy Bethlen mit helyez a nevelésben előtérbe] nagy szerepe lehetett Apáczai *De Studio sapientiae* című gyulafehérvári székfoglalójának, mely az *Enciklopédia* függeléként is megjelent. Az erőszakmentes, játékos tanulás, a lélekölő retorika-grammatika központú tanítás helyett a reáliák oktatására hangsúlyt helyező iskolarendszer e munkából is követendő példa

⁶ MOLHUYSEN, P. C., BLOK, P. J., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 1, Sijthoff, Leiden, 1911, 1325.

⁷ Az öt könyv címe megtalálható HEREPEI János, *A reáliák tanítása* (Bethlen Miklós egy diákori könyvéről = Üő, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III, Művelődési törekvések a század második felében, Herepei János cikkei*, Bp., Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem, 1971, 362.

⁸ *Adattár III*, i. m. 360.

⁹ *Adattár III*, i. m. 361. 18. lábjegyzet.

¹⁰ BETHLEN 1955, i. m. 160.

¹¹ HEREPEI János, *Apáczai közvetlen tanítványai Kolozsvárt* = Üő 1966, i. m. *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, II, Apáczai és kortársai, Herepei János cikkei*, Bp., Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem, 1966, 578.

¹² *Adattár III*, i. m. 363

¹³ *Adattár III*, i. m. 362. – Érdemes megjegyezni, hogy ifj. Geleji Katona István nagybátyja, Geleji Katona István református püspök ösztöndíja segítségével ment Apáczai Hollandiába tanulmányútra.

¹⁴ HEREPEI János, *Ifjabb Geleji Katona István könyvtárának néhány kötete* = *Adattár II*, i. m. 545–546.

¹⁵ HEREPEI János, *A reáliák tanítása* (Bethlen Miklós egy diákori könyvéről), *Adattár III*, i. m. 364.

¹⁶ BETHLEN 1955, i. m. 164.

lehetett számára.”¹⁷ Bethlen leveleiben néhányszor említi Apáczai Csere Jánost és Apáczai Tamást, míg ifj. Geleji Katona Istvánra és Adrian Metiusra egyik levelében sem történik utalás.¹⁸

„Bethlen Miklós apja, Bethlen János már a hazai tanítók kiválasztásánál ügyelt arra, hogy fia a legjobbak, így Apáczai Csere keze alá kerüljön.”¹⁹ Bethlen Miklóst 1658-tól kezdte tanítani Apáczai Csere János, saját és tanítványa érdeklődésének megfelelően hívhatta fel annak figyelmét az 1631-ben megjelent Metius-könyvre. Bethlen *Önéletírásában* leírja, hogy Apáczai Metius geometriájával ismertette meg. „Minthogy Apáczai engemet még Keresztúri Pál keze alatt ismert, ...igen örült nékem, ő is optimus és charissimus discipulus nevet adott, és mind publica professioban és mind házában in privato collegio szorgalmasan kezdte tanítani. ...Privatim Ramus arithmeticáját, Metius geometriáját és a jusban Justinianus Institutióit kezdé tanítani.”²⁰

Az 1630-ban és 1631-ben megjelent műveket fehér pergamenbe kötötték. A négy különböző tudományterület felsorolása részletesen megtalálható az Adattár III. kötetében; itt megjelenésének külső formájára térnek ki, és feltételezhető sorsát vázolom. A pergamenborításon SKG betűegyüttes található, mely superexlibrisként ifj. Geleji Katona Istvánt, a könyv első tulajdonosát jelöli (Stephanus Katona de Gelej). A névegyezés nem zavaró, mert lehetséges, hogy az idősebb Geleji finanszírozta unokaöccse külföldi könyvvásárlásait.²¹ Az SKG monogram a külső borító felső részén található, míg az évszám az alsó harmadában, amely a kötetés idejét, 1652-t jelölheti. Az évszám alátámasztja ifjabb Geleji hollandiai tartózkodásának intervallumát.²² Ahogy Herepei János is leírja az Adattárban megjelent cikkében, „az elülső órlevelen két különböző kézzel íródott fel” a tulajdonosok bejegyzése.²³ Az első két sor ifjabb Geleji Katona István kézírása 1652-ből, amikor a könyvet megvásárolta. Az alatta lévő négy sor²⁴ pedig akár Apáczai Tamásnak, Apáczai Csere János öccsének a bejegyzése is lehet.²⁵ Valószínűbb azonban, hogy Apáczai írta a bejegyzést, aki megjelöli, hogy „una cum Arithmetica & Geometria”, azaz aritmetikát (mennyiségtant) és geometriát (mértant) is tartalmazó kötetet vásárolt Bethlen Miklós 1658 májusában. Ahogy *Encikopédiájának* hivatkozásaiban is megjelölte, hogy mely szerző, mely műve alapján írta saját könyvét, úgy tekinthette fontosnak, hogy tanítványa

¹⁷ JANKOVICS József, *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire*, Szeged, Szegedi Városi Nyomda, 1981, 75–81., valamint megjelent továbbá: *Bethlen Miklós levelei, 1657–1698 – Régi magyar prózai emlékek 6/1*, szerk. Jankovics József, Bp., Akadémiai, 1987.

¹⁸ *Bethlen Miklós levelei, 1699–1716, Régi magyar prózai emlékek 6/2*, szerk. Jankovics József, Bp., 1987, 1436, 1450.

¹⁹ JANKOVICS József, *Apa és fiú, Bethlen János és Bethlen Miklós portréjához = Iskolakultúra*, 4(1994), 11–12, 120–123.

²⁰ BETHLEN 1955, i. m. 162.

²¹ Ifjabb Geleji Katona István könyvtárának leírását ld. KIMPIÁN Annamária, *Ifjabb Geleji Katona István könyvei a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban = Könyvek által a világ..., Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*, szerk. Bánya Réka, Sebestyén-Spielmann Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 155–164.

²² *Adattár III*, i. m. 361.

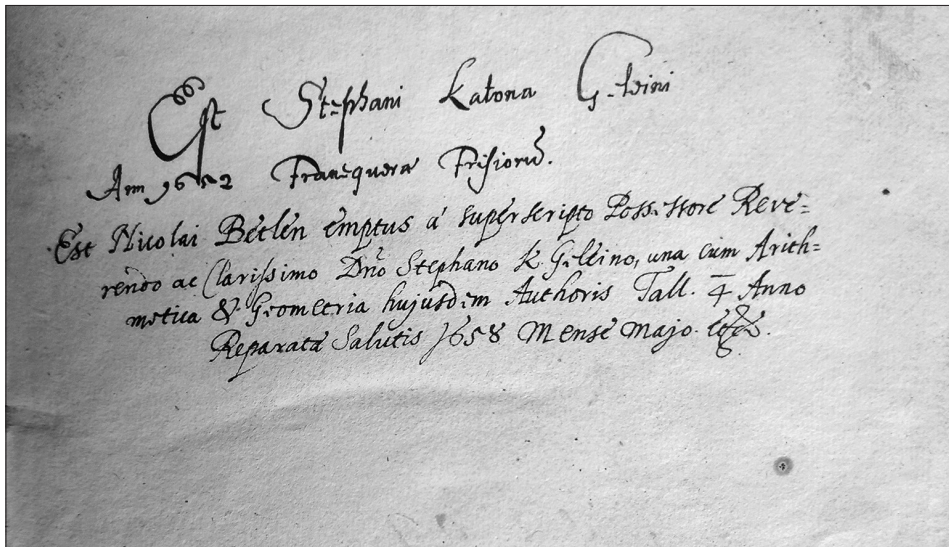
²³ *Adattár III*, i. m. 362. – A bejegyzések: Est Stephani Katona Geleini Ann 1652 Franquerae Frisioru[m]. „Est Nicolai Bethlen emptus a superscripto Possessore Reve-rendo ac Clarissimo Dno Stephano K. Geleino, una cum Arith-metica & Geometria hujusdem Authoris Tall. 4 Anno Reparatae Salutis 1658 Mense Majo, etcetera).”

²⁴ „Est Nicolai Bethlen emptus a superscripto Possessore Reve-rendo ac Parisimo Dno Stephano K. Gillino, una cum Arith/metica & Geometria hujusd im Authoris Tall. 4 Anno/ Reparata Salutis 1658 Mense Majo.”

²⁵ Ahogy Herepei János is utal rá: *Adattár III*, i. m. 365.

1. ábra. Cím lap

2. ábra. Bejegyzések

26 DE FABRICA PLANISPHERII

Principio duo quadrantes D B & E singuli in 90. partes aequales dividuntur. Postmodum regula adnotata ad punctum D & singulos divisionis terminos, signabis, ad regulam centuram singulis in B C diametro intersectio-
nemque sunt gradus declinationum quasque quorum qui sunt a signo D rectam
centrum deorsum, erunt septentrionales, sed quæ extra circulum sursum asse-
gunt a B incipiendo sunt australes, & horum australium tantummodo 30. grad.
assumuntur, reliqui sunt inutilis. Tandem officio circini traducto gradus huius
in indicem ad lineam fiducie, quibus solito more numerus denotarum adnotat,
incipiendo ab Equinoctiali utrinque tam in partem australem quam septen-
trionalem.

Eisdem declinationum gradus indicis inscribes ex Tabellâ hic
apposita.

Tabella indicans quinquor grad. a centro C distantiam in
partibus radii A Equinoctialis CB 1000.

Declinat. Borealis		Decl. Australis.	
G.	Part.	G.	Part.
5	35	50	466
10	87	55	521
15	131	60	577
20	176	65	637
25	222	70	700
30	268	75	767
35	315	80	839
40	364	85	916
45	414	90	1000

Officio huius indicis stellâ, facillime negotio, collocabis in vo-
llo.

Exempli gratia.

Proposuitur est inscribere stellâ fixam qua dicitur Sirius sive Canis Major, al-
terio recta huius stellâ in tabula reperitur 97 grad. 5. min. Hæc ascensum
gradus numerabis in limbo ab hora 6 pomeritiana incipiendo, utpote secundum
numerorum seriem, tertio numerationis admove indicem. In cuius gradibus
quæ decemque declinationem ejusdem stellæ quæ est in tabula 16. gr. 2. min.
Australis, quare in indice horum declinationum gradus ab æquatore sursum nume-
ra, & eisdem circibus, per arcum stellæ. Quando datur Borealis stellâ, nu-
merabis deorsum centrum versus.

Finis Partis Primæ.

17 EXERCITATIONIS
ASTROLABI
CATHOLICI,
PARS SECUNDA.
IN QUÂ
Problemata primi mobilis, ab observationib. Astro-
rum deducta, per Astrolabium rite præparatum, resolvuntur.
Institutionem astronomicam, quam per usum Planisphærii ex-
hibemus, in duas distribuimus partes.
Observatricem & Historicam.

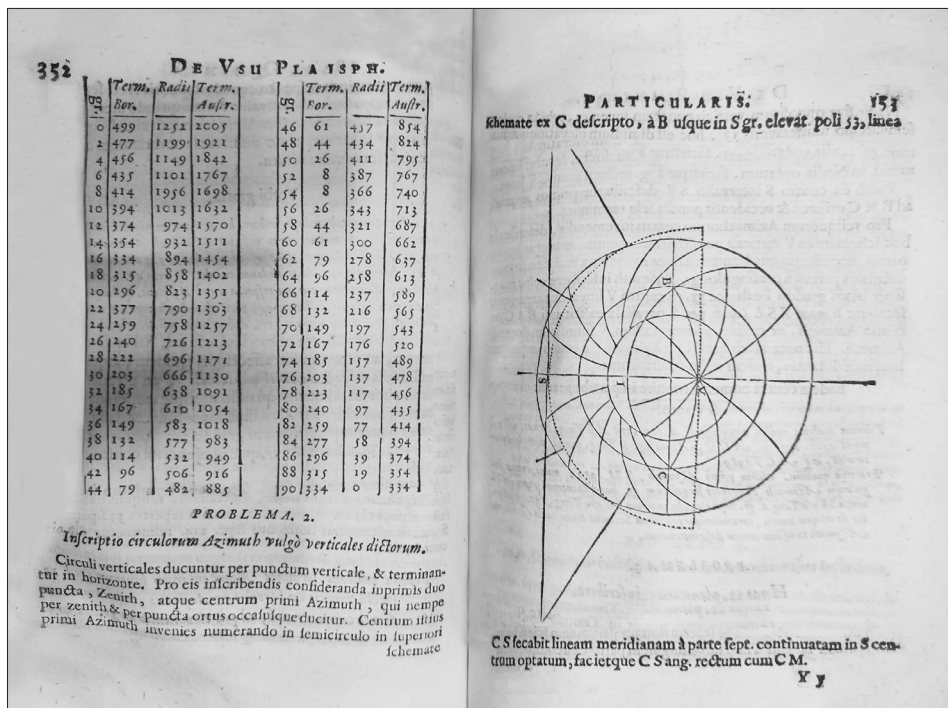
Observatrix est scientia de observandis astris,
hoc est, quæ per certa instrumenta Geometri-
ca situs, & motus astrorum in celo scrutatur
& exquirat, historiamque Phænomenon sive
apparentiarum colligit, & per convenientes
Hypotheses conscribit.

Dicitur enim est in principio libelli sphaerici funda-
menta huius sanctissimæ artis originem ducere ab
observationibus de celo sumptis, in primis enim
astronomus artificiosa inquisitione historiam motuum celestium colligit, pluri-
masque eorundem apparentias sibi comparat. Deinde Hypotheses constituit,
quibus causæ & rationes apparentiarum redduntur.

Tandem Hypotheses illas Geometricè examinatas, vel numeris expendit, vel per
instrumenta exhibet, ex quibus ab quæ observationibus etiam prædicti motus
ad omnia tempora haberi possunt. Priora duo ad Observatricem, posteriora
membrum ad Historicam referimus.

Historica est quæ de astri historiam, per artificum observatio-
nes conscripam, & collectam tradit & persequitur, &
D 2

3. ábra. 1. és 2. rész között

4. ábra. Ábrák és táblázat

könyvében is pontos legyen a bejegyzés annak tartalmáról.²⁶ Apáczai Csere Jánosnak tulajdonítanám a bejegyzést, miután az *Oratio de summa scholarum necessitate* kéziratát egybevetettem a Metius-mű bejegyzésével. Az előadás (címe magyarul: *Beszéd az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól*) a kolozsvári iskolában hangzott el 1656-ban.²⁷

Bethlen Miklós bejegyzése a könyv címlapjának alsó harmadában jelenik meg. A címrat alatt háromsornyi, tintával írt, majd kisatírozott bejegyzés látható. Az egyenlőtlen méretű betűkkel írt NICOLAI BETHLEN beírás csak az ifjú tanulóé lehet, aki tudatosan írta nevét e sorrendben. „Amerre utaztam mindenütt Bethlen, hazámban pedig Miklós név alatt vagyok ismerős, azon szokásnál fogva, mely szerint mi a keresztnévet a családi név után helyezük.”²⁸ Herepei János leírása nem fedi a valóságot, aki szerint a három sor akár közvetlenül egymás alatt is lehet, de az elkészült fotón látható, hogy a háromsornyi kihúzás összesen hat helyen található, majdnem egyenletesen elosztva a címlapon.

Az első négy bejegyzés olvashatatlan, az ötödik és hatodik UV-lámpával már igen: „Anno 1879.” A címlap legfelső, jobb sarkában elmosódott, kék színű, téglalap alakú pecsét látható, szövege: FOND L'ÉCOSTAR... esetleg irattári vagy levéltári pecsétként azonosítható. A címlapon szereplő metszet alatt középen hat számjegy (216.294) tűnik fel kék tintával bejegyezve, amelyek akár leltári

²⁶ *Adattár III*, i. m. 363

²⁷ A kéziratról készült fotó a világhálón is megtekinthető. https://hu.wikipedia.org/wiki/Oratio_de_summa_scholarum_necessitate#/media/F%C3%A1jl:%C5%90ratio.png

²⁸ BETHLEN Miklós, *Történeti életrajzai*, Pest, Emich, 1864, 5.

vagy raktári számok is lehetnek. A címlap utáni számozatlan, felső részén ornamentikus metszettel díszített oldalon kezdődik a szerző 1631. március 9-én írt előszava.

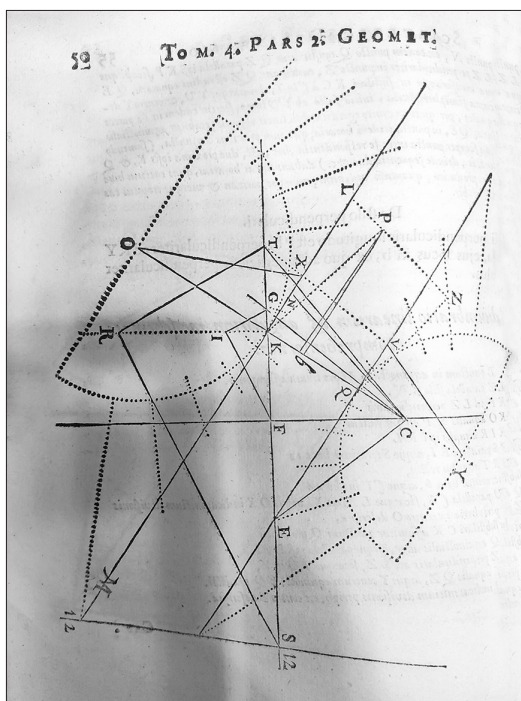
A mellékelt 3. ábrán is jól látható az első rész végén található táblázat, utána a szemléltető példa, valamint a második rész kezdőlapja. Mindezek többféle betűnagysággal és betűtípusból kiszedve, szelvésen, olvashatóan elrendezve – akár egy 20. századi tankönyv lapjai is lehetnének, leszámítva az iniciálét.

A köteteket több, részletesen kidolgozott ábra színesíti, figurális ábrázolások, valamint rengeteg táblázat segíti a számolást.

A kolligátum legvégén egy tizenhárom oldalas táblázat található, amely a navigációs rendszer axiómáit tartalmazza. A táblázatokat megjelenítő utolsó oldalon egy kék színű, téglalap alakú pecsét található, amelynek feliratát tollal átsatírozták, így az olvashatatlan. Jól olvasható azonban az utolsó szennylap alján látható lilás színű pecsét, mely egy kolozsvári antikváriumé, és 2000 leiben állapítja meg a könyv értékét. Mellette ceruzával írt bejegyzéssel szintén a 2000, – felirat szerepel, továbbá zárójelben a *donánii* felirat, ami annyit jelent, 'adományoz'. Kérdés, hogy mikor pecsételték be a feltételezett árat? Vajon el tudták a kívánt összegért adni a kolozsvári antikváriumban?

Érdeemes megemlíteni, hogy bár többen is tankönyvként használták, és tulajdonosi mivoltukat is megörökítették, a kötet belsejében nem találhatóak széljegyzetek, aláhúzások, beírások, annak ellenére, hogy geográfiai, matematikai, számtani-mértani kérdéseket tárgyalnak. Sem a mellékletként csatolt fényképeken, sem a többi oldalon nem szerepel bejegyzés a használóktól. Talán e könyv olvasói arra gondoltak, még továbbadhatják a kötetet, és nem akarták „rongálni” a szöveget, lapszéleket, vagy nem minden részéből tanultak.

A könyv sorsával kapcsolatban maradtak még nyitott kérdések, de fontos előrelépés, hogy a példány megkerült és tanulmányozható. Állapota kiváló, mint amilyen Bethlen Miklós korában lehetett. Ifjabb Geleji Katona István tulajdona volt, majd Bethlen Miklós is tanult belőle, rajtuk kívül Apáczai Csere János is forgathatta. Az azóta eltelt majdnem 400 év múltán is érdemes megfogadni Bethlen Miklós sorait: „Tanuljátok szeretni a könyvolvasást, ó, főrenden való ifjúság, ha vagy a scholáktól elvett valami gonosz üdö, amint engemet, vagy ha rendesen hagyjátok is el a scholát, olvasás által tártstátok meg, amit tanultatok. Sőt az üdövel érő elmével való olvasás, nem hinnétek, mely tudóssá téssen benneteket fáradság nélkül, gyönyörűségesen.”²⁹

5. ábra. Táblázat

²⁹ BETHLEN 1955, i. m. 166.

Tudomány és történet – Sajnovics János *Demonstratio*járól és annak koppenhágai kiadásának magyar fordításáról. (*A koppenhágai Demonstratio. Sajnovics János: Bizonyítás: A magyar és a lapp nyelv azonos. 1770. A koppenhágai kiadás hasonmása magyar kiadással*, Constantinovitsné Vladár Zsuzsa fordítása tanulmányokkal, különféle mutatókkal, szerk. Szij Enikő, Budapest, Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, 2021 [Bibliotheca Regulyana, 7].)

Mindig örömteli, amikor egy tudománytörténeti szempontból jelentős, ám nehezen hozzáférhető munka új, modern kiadása lát napvilágot, ráadásul magyar nyelven. Úgyhogy mindenekelőtt gratulálni kell a fordítónak és a szerkesztőnek. Jómagam inkább a *Demonstratio* rajongója, semmint szakértője vagyok. De miért is lehet rajongani a *Demonstratio*ért, egy 250 éves, nyelvtudományos szakmunkáért?

Sajnovics János *Demonstratio*ja szűkebb értelemben a nyelvtudomány kimagasló, korát módszerében messze meghaladó munka, így értelemszerűen a nyelvtudomány és annak történetírása foglalkozott vele a legtöbbet. Igaz ez még akkor is, ha tudjuk, hogy eredményeiben felemás – pl. etimológiáinak jelentős része ma már nem elfogadott –, viszont módszerében és szemléletében újszerű, a mai napig adekvát: a történeti összehasonlító nyelvtudomány alapjait találjuk meg a műben.

Mindezeket túl a *Demonstratio* egészen egyedi mű – hatásában, utóéletében, születésének körülményeiben, ami vonatkozik mind a térré (hol született meg), mind az időre (mikor született meg). Ha a Vénusz nem akkor, 1769-ben vonul el a Nap előtt, akkor nem kérdéses, hogy ebben a formában ilyen munka nem jöhetett volna létre, még talán hasonló sem. Ha az említett csillagászati esemény, melynek okán a két jezsuita csillagász, Sajnovics János és Hell Miksa elindult Lappföldre, akár csak pár évtizeddel korábban (vagy éppenséggel később) következik be, akkor szinte egészen bizonyosan nem. Hiszen csak a 18. század első felében kezdenek el igazán csordogálni azok az információk, amelyek alapján felmerült a tudományos igény, hogy szét kéne nézni északon, mert állítólag van ott valamiféle „rokon”, másfelől a 18. század végén, a 19. század első évtizedeiben az érdeklődés már más irányba mutatott, és a tudományelméleti keretek is megváltoztak. Olyan „apróságokról”, amelyek Sajnovics és Hell életkörülményeire is hatással voltak, nem is beszélve, hogy az expedíció után pár évvel megszűnt a jezsuita rend...

Hatásáról, utóéletéről rengeteg írás született, talán a *Demonstratio* az a nyelvtudományos mű, amely leginkább kilépett a nyelvtudomány diskurzusából, és vált fontos hivatkozási pontjává több tudományterületnek is, illetve a magyar nyelveredet diskurzusának. Gyakran még úgy is, hogy egyébként sokan nem olvasták azok közül sem, akik hivatkoztak/hivatkoznak rá. Mondhatni, egyfajta szakrális tárgyává vált a finnugrisztikának – és a finnugor rokonsággal egyet nem értő vagy ellenző irányzatoknak is. Ugyanis hiányosságait szeretik ma is felhánytorgatni. Így például Angela Marcantonio is foglalkozott vele,¹ vagy idézhető az egyik alternatív őstörténeti könyvesbolt weboldalan az ajánló, mely csupán egyetlen mondat volt: „az utolsó szög a finnugrizmus koporsójába”. Ez is azt mutatja, hogy már nagyon kellett egy új kiadás. A recepciónak e régóta tartó kettőssége a mai napig létezik, ugyanúgy, ahogy a magyar nyelv eredete körüli, nem feltétlenül (csak) tudományos keretek között folytatott viták is.

Nem gondolom, hogy sok eredeti, új gondolatot lehet megfogalmazni a *Demonstratio* új kiadásával kapcsolatban, ez nem is célom. Inkább arra szeretnék rámutatni, hogy az új kiadást ne egyetlen örömteli pillanatként éljük meg, hanem egy folyamat részeként, amely a magyar nyelv rokonságának kutatását jelenti, szűkebben pedig magának a *Demonstratio* utóéletének különböző szakaszait jelöli ki és határozza meg. Vagyis e kiadás kapcsán nem lehet nem szólni a korábbi kiadásokról, és azok jelentőségéről. Tehát jelen munkát legalább háromféleképpen lehet értékelni (1., 2., és 3. pont lentebb):

¹ MARCANTONIO, Angela, *The role of János Sajnovics in comparative linguistics: a critical review = Myths and Facts in Uralistics, Fenno-Ugristica*, ed. Piret Klesment, Tartu, University of Tartu, 2004, 151–169.

1. magának a *Demonstratio* jelentőségének tükrében,
2. a *Demonstratio* kiadásairól, különös tekintettel a magyar nyelvű kiadásokra, és azok hatására,
3. és természetesen a koppenhágai kiadás jelentősége tükrében.

Am mindenekelőtt arra a kérdésre próbálom meg válaszolni, hogy miért és kinek fontos a *Demonstratio*, mi indokolja az új kiadást. Ki olvassa ma egyáltalán a *Demonstratiót*, egy több mint 250 éve kiadott nyelvtudományos munkát?

Ha valaki szeretne elmélyülni a finnugor nyelvtudomány, tágabb értelemben a magyar nyelvhasználat történetében, és/vagy megérteni a kortárs és 20. századi alternatív nyelvrokonítási kísérleteinek, motivációjának történeti hátterét, abban erős hiányérzet alakulhat ki, ha csupán a kézikönyveket, tudománytörténeti összefoglalókat olvassa (kevés kivételként Hegedűs József munkái² említhetők).

Olvasva a finnugrisztikai, tudománytörténeti tankönyveket, kézikönyveket, az a kép alakulhat ki az érdeklődő olvasóban, hogy az északi, finnugor nyelvrokontságunk egyszer csak úgy „idepottyant”, szinte minden előzmény nélkül az 1770-es évek elején, egy olyan rokonság, amelyről azelőtt még csak sejtelmünk sem volt, illetve olyan alapon megjelenített rokonság (vagyis amelyben a nyelv is szerepet kap), melynek *alapja* nem tartozott az identitást meghatározó elemek közé. A tudománytörténet ezt természetesen veszi, és inkább azon lepődik meg – legalábbis gyakran erre helyezik a hangsúlyt –, hogy Barcsay Ábrahám és a testőrírók gúny és megvetés tárgyává tették az elméletet, amelyet Sajnovics János és Hell Miksa „hozott haza” Dániából. Ez a tudománytörténet-írás jellegéből adódóan persze csak a leegyszerűsített felszín volt. Ha igazán meg akarjuk érteni, hogy mi és miért történt a 18–19. század fordulóján a magyar nyelv kérdése és eredete kapcsán, ami egyáltalán nem egyszerű feladat, akkor egyfelől szaktanulmányokat kell olvasni, viszont nemcsak nyelvtudományos munkákat, hanem tudományfilozófiai, irodalomtörténeti, történettudományos, irodalmi munkákat is. De még inkább az eredeti forrásszövegeket kell elolvasni. Ezért érdemes olvasni Dugonics András *Etelkáját*, és ezért érdemes olvasni Sajnovics János *Demonstratióját* is.

Azt a *Demonstratiót*, melynek teljes címe azt jelenti, hogy a magyar és a lapp nyelv „azonos”. A hangos-zajos utóélet számos oka közül ki lehet emelni az „azonos” szó szerepét, és annak konnotációját, valamint a rokonság definíciójának korabeli értelmezését és mai szemmel nézve: homályosságát. 1770-ben a nyelv mint etnikai-kulturális identitásalelem még nem volt jellemző, a nyelven keresztül történő rokonítás értelmezése még nem maradhatott meg a nyelvrokontság szintjén: ha a nyelvünk rokon (vagyis „azonos”), akkor minden más tekintetben is rokonoknak kell lennünk, az embertani tulajdonságoktól kezdve az életmódon át az „erkölcsi tulajdonságokig” (mindezt legpontosabban Bessenyei György fogalmazta meg 1804-ben *Magyarországnak törvényes állása* című munkájában). Ez pedig sokakból – így Bessenyeiből is – ellenérzést váltott ki. Kellott még pár évtized, hogy eljussunk oda, hogy a nyelvek azonossága csupán távoli nyelvrokontságot jelentsen. (Ezt ugyan egyébként Sajnovics is kifejti munkájában, főleg a nagyszombati kiadásban.)

A dán király udvar a jezsuita Hell Miksát, Mária Terézia csillagászatát kérte fel, hogy Vardö szigetén figyelje meg a ritka csillagászati jelenséget, ahogy a Vénusz elvonul a Nap előtt 1769-ben. Az expedícióra Hell magával vitte rendtársát, Sajnovics Jánost. Az utazás remek lehetőséget biztosított, hogy a csillagászati munka mellett más jellegű tudományos munkát is végezzenek. A számos természet- és társadalomtudományi kutatási terv közül a lapp (számi) és a magyar nyelv összehasonlítása valósult meg. A munka eredménye kötet formájában jelent meg, az első kiadás 1770-ben Koppenhágában, a második, bővített kiadás 1771-ben Nagyszombatban. Noha már korábban felmerült, hogy a magyar nép/nyelv valamiféle rokonságban lehet északi népekkel/nyelvekkel, például a finnekkal, és erről már

² HEGEDŰS JÓZSEF, *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében*, Bp., Akadémiai 1966 (Nyelvtudományi Értekezések, 56); Uő, *Hiedelem és valóság*, Bp., Akadémiai 2001.

elérhetőek voltak különböző anyagok, szójegyzékek, mint például Strahlenberg 1730-ban közzétett munkája³, amelyben szinte az összes finnugor nyelv egy táblázatban szerepel. A *Demonstratio* az a munka, melynek révén a hazai értelmiség szembesül ezzel az új, a krónikás hagyományoknak (elsőre ránézésre) ellentmondó irányzattal. Amiben Sajnovics munkája meghaladta a korábbi munkákat, az egyfelől annak magas színvonala, amely előrevetíti azt a módszert, amely a későbbiekben a nyelvhasonlítás elsődleges eszköze lesz, másfelől „meghaladta” abban a tekintetben is, hogy ez az a munka, melynek révén az északi rokonság eszméje kilép a szűk tudományos élet kereteiből, és a korábbinál szélesebb csoportok diskurzusának témájává válik – magyarul szólva ténylegesen megjelenik a „finnugor rokonság eszméje”. A *Demonstratio*nak számos olyan értéke van, amely már önmagában fontos munkává teszi azt. Ilyen például a *Halotti beszéd* egyik első közlése a nagyszombati kiadásban, továbbá pontos képet kaphatunk arról, hogy a korabeli tudósok milyen források alapján tudtak képet alkotni. A legfontosabb azonban annak a természettudományos módszernek az alkalmazása, amelyet Vladár Zsuzsa is bemutat a most ismertetett kötetben, illetve annak a felismerése, hogy szavak hasonlítása mellett a grammatika összevetése legalább annyira fontos és elengedhetetlen. S noha a grammatikai (főleg a morfológiai) összehasonlítás már megjelenik korábban, az Sajnovics munkájában válik következetes módszertani eszközzé, s válhatott a mű a történeti összehasonlító nyelvészet közvetlen előfutárává.

A kötet – és most csak a koppenhágai kiadásról szólunk – 11 fejezetből áll, melyet megelőz a mottó és ajánlás, illetve követ egy Utószó, melyben a szerző más kutatók megerősítő véleményét mutatja be a magyar–lapp rokonságról. Az 1. és 2. fejezetben az azonosság fogalmát magyarázza meg Sajnovics, melynek lényege, hogy bár e két nyelv beszélői kölcsönösen nem érthetik egymást, lehetett olyan idő, amikor azonos nyelvet beszéltek. Ez az „azonosság” azonban a létező és elérhető írásos források alapján nem állapítható meg, hanem a kiejtésnek, a szóbeliségnek van különös jelentősége (3. fejezet). Ezért fontos megfelelő és egymásnak megfeleltethető helyesírás kidolgozása (4. és 5. fejezet). A 6. és 7. fejezet a nyelvjárásközti különbségekről és annak jelentőségéről szól. A 8. fejezet tartalmazza 150 szó magyar–lapp összevetését. Az utolsó három fejezet pedig nagyrészt a grammatikai jelenségeket vizsgálja: névszóragozás, melléknevek fokozása, kicsinyítőképzők és számvégek (9), névmások, valamint az affixumok rendszere, azok felépítése (birtokos személyragozás, igeragozás, határozói végződések, elöljárók, 10. fejezet), végül az igeragozás és igeidők (11. fejezet).

A Demonstratio jelentősége

A *Demonstratio* jelentőségéről rengetegen írtak már, és még mindig lehet új szempontokat találni. Nem véletlen, hogy az egyetemes nyelvtudománytörténet-írás is mindig megemlíti ezt a könyvet, ilyen például a legutóbbi években Campbell⁴ és Klein⁵ munkája. E munkák is rámutatnak arra, hogy még mindig lehet újat mondani a *Demonstratio* jelentőségéről: Campbell legutóbb azt emeli ki⁶, hogy a nyelvészeti terepmunkát és a történeti összehasonlító módszert először Sajnovics kombinálta.

³ STRAHLENBERG, Philipp Johann von, *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm, 1730, Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem, 1975 (Studia Uralo-altaica, 8).

⁴ CAMPBELL, Lyle, *Language documentation and historical linguistics = Language contact and change in the Americas, Studies in honor of Marianne Mithun*, eds. Andrea L. Berez-Kroeker, Diane M. Hintz, Carmen Jany, Amsterdam and Philadelphia, John Benjamins, 2016 (Studies in Language Companion Series, 173), 247–272. DOI: 10.1075/slcs.173.11cam

⁵ *Handbook of comparative and historical Indo-European linguistics*, eds. Jared Klein, Joseph Brian, Fritz Matthias = *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*, 41,1, Berlin, Boston, De Gruyter Mouton, 2017.

⁶ CAMPBELL 2016, i. m. 252.

Ennek felismeréséhez pedig az kellett, hogy az elmúlt mintegy 30 évben a dokumentációs nyelvészet önálló diszciplínává vált, saját módszerekkel, elméletkerettel – miközben persze elsősorban az empirikus jelleg dominál ma is. Így jutottunk el annak felismeréséig, hogy nemcsak a történeti összehasonlító nyelvészet alapjait találjuk Sajnovicsnál, hanem ez tekinthető az első komoly nyelvészeti terepmunkának, annak viszonylag jól rekonstruálható módszertanával együtt (erről nemrég írtam részletesebben⁷).

A Demonstratio új kiadásának és a magyar fordításnak a jelentősége

Köztudott, hogy a *Demonstratio*nak közel 200 évig nem volt modern kiadása, és ez a recepciótörténeten is látszik: a 20. század közepéig lényegében ugyanazokat – az egyébként nagyon értékes – szekunder forrásokat használta a tudománytörténet (pl. Hám Sándor vagy Kisbán Emil munkáját)⁸, amelyek a 19. század végén, illetve a 20. század első felében születtek. Aztán a 200. évforduló közeledtével valami megváltozott. Rövid időn belül a *Demonstratio*nak két kiadása is napvilágot látott: 1968-ban a bloomingtoni egyetem *Uralic and Altaic* sorozatában faksimile kiadásban újra közzétette a *Demonstratio* nagyszombati kiadását, amelyhez Thomas Sebeok írt bevezető tanulmányt, majd 1970-ben megjelent Monika Ehlerst német fordítása. Ha végignéznánk, hogy az 50., 100., 150. évfordulók környékén miért *nem* adták ki újra a *Demonstratiót*, annak bizonyára több okát is feltelezhetjük, ebből egyet érdemes kiemelni: a latin nyelvű tudományosságot. A latin nyelv ismerete még sokáig fennmaradt, a latinnyelv-tudás hozzátartozott a bölcsész tudományossághoz, és nehéz megmondani, hogy mikorra vált egy szűk tudós réteg privilégiumává, az azonban bizonyos, hogy az 1980-as években ennek már erős jelei voltak. Már ez önmagában szükségessé tette a magyar nyelvű, jegyzetekkel ellátott fordítás elkészítését.

A 200. évforduló és az azt követő években újra megnőtt az érdeklődés a *Demonstratio* és Sajnovics János, valamint Hell Miksa tevékenysége iránt. Ezt – az említett két kiadás mellett – olyan munkák is jelzik, mint Lakó György rövid monográfiája,⁹ de talán még jelentősebb Éder Zoltán mítoszromboló munkája 1976-ból.¹⁰ Ám ezek szekunder források, az első hazai kiadás még váratott magára. Erre egészen az 1990-es évek elejéig kellett várni, noha a munkálatok már a nyolcvanas években megkezdődtek. Ha jól tudom, a magyar fordítás és kiadás ötlete Szij Enikőtől származik, aki rátalált Vladár Zsuzsára, és az együttműködésükből nem egy kötet, hanem kötetek születtek.¹¹

⁷ SZEVERÉNYI, Sándor, *Sajnovics, the responsible fieldworker = Uralic studies, languages, and researchers*, Proceedings of the 5th Mikola Conference ed. Szeverényi, Sándor, Szeged, University of Szeged, Department of Altaic Studies, University of Szeged Department of Finno-Ugrian Philology, 2021, 55–70.

⁸ HÁM Sándor, *Sajnovics János élete és Demonstratioja*, Esztergom, 1889; KISBÁN Emil, *Tordai és kálói Sajnovics János, 1733–1785*, Debrecen, [s. n.], Csáthy, 1942.

⁹ LAKÓ György, *Sajnovics János*, Bp., Akadémiai, 1973.

¹⁰ ÉDER Zoltán, *Újabb szempontok a „Demonstratio” hazai fogadtatásának kérdéséhez = Uő, Túl a Duna-tájon [Beyond the Danube region]*, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1999/1976, 47–61 (első megjelenés: *Beiträge zum IV. Internationalen Finnougristen kongress II*, Napoli, Istituto Universitario Orientale, 1975, 3–21.)

¹¹ GYARMATHI Sámuel, *Affinitas, A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel* (ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Koszorús István, szerk. Szij Enikő, Bp., Tinta, 1999 [Bibliotheca Regulana, 3]) című művének kiadása – nem sokkal a *Demonstratio* után – ebbe a sorba illeszkedik.

Először Sajnovics János naplója jelent meg 1990-ben,¹² majd 1994-ben a *Demonstratio* első magyar nyelvű kiadása,¹³ mégpedig a bővebb, kiegészített nagyszombati kiadás.

Ez azt mutatja, hogy az elmúlt 50 évben nemhogy lanyhult volna az érdeklődés a *Demonstratio* iránt, hanem éppen ellenkezőleg, egyre több Sajnovicssal és Hell-lel kapcsolatos kutatás, írás vagy éppen szépirodalmi mű jelent meg, nem kis részben a fordításkötet kiadásának a hatására. Külön ki kell emelni Vladár Zsuzsa tanulmányait,¹⁴ és mindenképpen meg kell említeni Kontler László és Per Pippin Aspaas nevét is,¹⁵ akik Hell és Sajnovics expedícióját egészen széles, korábban nem tárgyalt kontextusba helyezték, az utóbbi időben pedig Kelemen Ivett¹⁶ foglalkozott a *Demonstratió*val, elsősorban Porsanger és Knud Leem szerepével. Noha az 1990-es években nem volt kerek évforduló, és a magyar nyelvű kiadásnak nem is feltétlenül közvetlen hatása, de ahogy az 1970-es években, úgy az 1990-es években is születtek olyan munkák, amelyek a Sajnovics-recepciót alapvetően befolyásolták – még ha ezek viszonylag lassan is jelentek meg a tudományos diskurzusban. Ilyen Domokos Péter *Szkitiától Lappóniáig* című monográfiájának vonatkozó részei,¹⁷ de különösen fontos Békés Vera *Hiányzó paradigma* című kötete¹⁸ – és akkor még nem beszéltünk Bíró Ferenc¹⁹ vagy S. Varga Pál²⁰ irodalom- és eszméletörténeti megközelítésű tanulmányairól.

A koppenhágai kiadás jelentősége

A *Demonstratio* új kiadásával kapcsolatban a legfontosabb kérdés: mi a jelentősége a koppenhágai változat magyar nyelvű kiadásának? A válasz részben benne rejlik a korábban elmondottakban: merjünk továbbra is primer szövegekhez nyúlni, olvasni eredetiben (még ha nem is eredeti nyelven). Ennek fontossága soha nem szorulhat háttérbe, még akkor sem, ha egyébként napjaink publikációs kényszerében kötöttek a kutatók, akik tudománymetriai csodaszámokat hajkurásznak – ahogy ma mondani szoktuk, ma mindenki ír, de alig van, aki olvas. Ha többek által hozzáférhető nyelven és formában tesszük közé a *Demonstratiót*, akkor azt érzük el, hogy több szem fogja látni, és több

¹² Sajnovics János naplója, 1768–1769–1770, ford. Deák András, szerk. Szij Enikő, Bp., ELTE, 1990 (Bibliotheca Regulyana, 1).

¹³ Sajnovics János, *Demonstratio* [az 1770-es nagyszombati kiadás magyar fordítása], ford. C. Vladár Zsuzsa, szerk. Szij Enikő, Bp., ELTE, 1994 (Bibliotheca Regulyana, 2).

¹⁴ C. VLADÁR, Zsuzsa, *Sajnovics's Demonstratio and Gyarmathi's Affinitas, Terminology and methodology = Acta Linguistica Hungarica*, 55(2008), 1–2, 145–182; C. VLADÁR Zsuzsa, *Valójában ki a szerzője a Demonstratióknak? = Magyar Nyelv*, 112(2016), 316–324, DOI: 10.18349/Magyar-Nyelv.2016.3.316; C. VLADÁR Zsuzsa, *Hell mint nyelvész, a Kar-jelia etimológia és a kínai hasonlítás példája = A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*, szerk. Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2017, 337–350.

¹⁵ VÖ. ASPAAS, Per Pippin, *Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus*. PhD Dissertation, Tromsø, University of Tromsø, 2012; ASPAAS, Per Pippin, KONTLER, László, *Maximilian Hell (1720–1792) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe = Jesuit Studies*, Leiden, Boston, Brill, 2019 (Modernity through the Prism of Jesuit History, 27).

¹⁶ KELEMEN, Ivett, *The life and work of the Saami theologian and linguist: Anders Porsanger = Uralic studies...* 2021, i. m. 71–79.

¹⁷ DOMOKOS Péter, *Szkitiától Lappóniáig*, Bp., Universitas, 1998.

¹⁸ BÉKÉS Vera, *A hiányzó paradigma*, Debrecen, Latin Betűk, 1997.

¹⁹ BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború, Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Bp., Argumentum, 2010.

²⁰ S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai, A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005.

szem többet lát alapon olyan dolgokat is észrevehetünk, amelyeket nem biztos, hogy észrevesz az, aki a saját perspektívájából, szűkebb szakterületén kutatva keres új dolgokat. A koppenhágai kiadással most ugyanaz megadatik azok számára, akik nem tudják „eredetiben” olvasni ezeket a munkákat, mint majd’ 30 évvel ezelőtt a nagyszombati kiadással. Még úgy is, hogy a két kiadás összehasonlításával már foglalkozott korábban Hám Sándor is, majd Kontler László és Per Pippin Aspaas. És természetesen maga a fordító, Vladár Zsuzsa, aki már korábban közzétett egy tanulmányt a *Demonstratio* szerzőségével kapcsolatban,²¹ hogy csak a legfontosabbakat említsük. Ez utóbbi írásának újabb változata helyet kapott a most ismertetett kötetben is, melyben ugyanis szerepel két fontos tanulmány, egy Szij Enikő szerkesztőtől, egy C. Vladár Zsuzsától, amelyek tovább pontosítják a (két) mű megszületésének körülményeit, s legfőképpen a két változat viszonyát. A *Demonstratio* magyar fordítása, majd az eredeti faksimile munka előtt részletesen bemutatják a szerzők a két kiadás közötti eltéréseket az eredeti latin nyelvű forrásokban és azok magyar fordításában. A kötet végén a *Demonstratio* két kiadásában szereplő személyek és művek bemutatását találja az olvasó, amely szintén megkönnyíti a 18. századi nyelvveredek-kutatások iránt érdeklődő, abban elmélyedni kívánó olvasó dolgát. Végül irodalomjegyzék, névmutató, a két tudósról elnevezett kisbolygók említése szerepel a kötetben. A bevezető tanulmányok – főleg „A könyvről, amelyet most az olvasó kézbe vesz” alfejezet (37–39) – kiemelik az új kiadás jelentőségét, ezek közül a legfontosabb, amely tudománytörténeti szempontból is érdekes, hogy a külföldi szakirodalom inkább hivatkozza a koppenhágai kiadást, külföldön ez az ismertebb, míg itthon inkább az átdolgozott, nagyszombati kiadást használták/használgák. Mindkettő érthető: már az első, az 1770-es évek elején megjelent reflexiók, kritikák a koppenhágai változat alapján készültek, míg a nagyszombati kiadásba olyan részek kerültek, amelyek a magyar tudománytörténet szempontjából kiemelten fontosak (pl. a *Halotti beszéd* első közlése). A másik nagyon fontos felismerés, hogy az első kiadásban jobban felismerhető a természettudományos szemlélet – hiszen a munkálatokban részt vevő mindkét kutató elsősorban természettudós volt. „Sajnovics a nyelvhasználatban is a matematikai eljárásait és kategóriáit alkalmazta.” (45), ahogy írja Vladár, és ez a mű szerkezetét is megmagyarázza: „csak jó 100 évvel a *Demonstratio* után általánossá vált” modellt (IMRAD) alkalmazta Sajnovics.

A *Demonstratio* nem egy önmagában, hanem folyamatában olvasásra érdemes munka, amelyhez minden új kiadás, új tanulmány hozzátesz valamit. A magyar nyelvstudománytörténet-írás, és főleg nyelvhasználatstörténet-írás, kitett magáért az elmúlt 20–30 évben, mind forráskiadás szempontjából, mind elemző munkák tekintetében, ha csupán a 18–19. század fordulóját nézzük, akkor is. És ebben Szij Enikőnek és C. Vladár Zsuzsának elévülhetetlen szerepe van.

Végezetül nem lehet nem megemlíteni az igényes nyomdai kivitelezést, a Pytheas Könyvmanufaktúra munkáját. „Fizikailag” is jó kézbe venni a kötetet.

SZEVEŘÉNYI SÁNDOR

²¹ C. VLADÁR 2016, i. m.

IN MEMORIAM BORSA GEDEON

Hess budai nyomdájának utolsó „termékei”. – (Ez a szöveg, amennyiben kinyomtatják, posztumusként lát majd napvilágot. A szerző úgy érezte, hogy írása teljesen őszinte, még ha az önmutogatásnak is tűnhet. Ezért elnézést kér. Ennek magyarázata kizárólag az, hogy ennek a mostani kis írásnak a témaválasztása érthetővé váljék.)¹

Az 1945. esztendőben az ostromot Budán, a jogász doktorátust Pesten éltem meg. Édesapám ösztönzésére élelmiszerüzletet nyitottunk, amelyet 1950 augusztusában a „maszekvilág” felszámolására tett intézkedések végleg ellehetetlenítettek. A „hogyan tovább”-nál Iván bátyám segített. A Levéltárak Országos Központját (LOK) azokban a hetekben szervezték, ahová fel is vettek. Alig néhány héttel később azonban onnan távoznom kellett, mert Iván bátyámat nevezték ki az új intézmény vezetőjévé. Így mint az ő beosztottja jogilag összeférhetetlenné váltam. Ezért a minisztérium jelölte ki az új munkahelyemül az Országos Könyvtári Központot (OKK). Így lettem könyvtáros.

Itt olyan szerencsés helyre kerültem, hogy a szomszéd szobában volt az íróasztala Fitz Józsefnek, aki korábban a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának (ma az Országos Széchényi Könyvtár) főigazgatója volt. Ő a legrégebbi nyomtatványok nemzetközileg is elismert szakértője volt. Amikor a szerzetesrendeket feloszlatták, azok könyvtárainak védelmét, összegyűjtését és újra szétosztását az állami gyűjtemények között az OKK-ra bízta. Ráadásul az állam vállalta, hogy a lelkipásztori tevékenységhez szükséges, 1850 után készült kiadványokat visszaadja a katolikus egyháznak. A több mint száz, kisebb-nagyobb rendház épületének új gazdái (laktanyától tanoncképzőig) mind szabadulni akartak az épületben maradt könyvtártól, hogy annak helyét is birtokba vehessék. Egymás után érkeztek bejelentések, hogy a helyiségeket kinyitották és (jobb esetben csak) elkezdtek átrámolni a könyveket. Ezért az OKK fiatal munkatársaiból két-három fős „brigádokat” küldtek ki, hogy a veszélyeztetett gyűjtemények állományát biztosítsák, illetve a száz évnél fiatalabb nyomtatványokat az egyház megbízottjának visszaadja. Mindez igazi „tűzoltómunka” volt sok fáradtsággal és sajnos nem is mindig teljes sikerrel. Addig is, amíg a könyvek a nehezen kialakított, féltucatnyi vidéki és több budapesti gyűjtőhelyre beszállításra kerültek, szükséges volt a kimagasló értékeket – legalábbis a rövid idő alatt felismerhetőket – kikeresni és azokat az Országos Széchényi Könyvtárnak (OSZK) átadni. Hogy mi az értékes, az persze igen laza fogalom volt. De mi Fitz (Józsi bácsi) erre vonatkozó eligazításait magunkba szívva, igyekeztünk az ő nyomtatványokat, régi magyar könyveket stb. felismerni. Ekkor „szerelmesedtem bele” ezekbe.

A begyűjtött több mint négymillió kötetnek a fentiekben körvonalazott feldolgozására külön részleget alakítottak ki „Könyvelosztó” elnevezéssel és több mint fél száz munkatárssal. Az állandó átszervezések során az OKK-t Népkönyvtári Központtá alakították át. Ekkor a Könyvelosztó, amelynek

¹ Ezt az írást Borsa Gedeon megközelítőleg egy évtizede vetette papírra, és azzal a kívánsággal hagyta utódaira, hogy adassék megjelentetésre – amint az őrző dossziéjához csatolt papír elmondja – a „*Magyar Könyvszemlének* halálom után”.

vezetésével az átszervezés során engem bíztak meg, az OSZK-hoz került. Itt idővel a Gyarapítási Osztály vezetője lettem. E feladatkörből később – kimondatlanul, mint párton kívülül – leváltottak. Új munkakörömet azonban magam határozhattam meg: vagyis, hogy milyen feladaton dolgozzam az OSZK-n belül. Én ekkor a magyar nemzeti bibliográfia legrégebbi, Szabó Károly által kijelölt első két csoportja (magyar nyelvű és Magyarországon készült) új, korszerű feldolgozását javasoltam. Így indult meg vezetésemmel a „Régi magyarországi nyomtatványok” (RMNy) elnevezésű vállalkozás, amelynek kötetei 1971 óta folyamatosan jelennek meg a második és részben már a harmadik generációs munkatársakkal.

Az új nemzeti bibliográfiát igyekeztem igen igényesnek tervezni. Így a könyvek tartalmának, önálló részeinek alapos leírásán felül a hazai és a külföldi szakirodalomban az illető kiadványról megjelentek sommás összefoglalását is közli az új feldolgozásunk. (Ez utóbbi – legjobb tudomásom szerint – egyedülálló megoldás, amelynek követésére egyetlen más nemzet sem vállalkozott eddig.) Valamennyi ismertetett nyomtatvány címlapjáról fényképet is közlünk. A reprodukcióval történő „dúsítás” a digitalizálás előtti években valódi forradalmian új és igen igényes megoldás volt.

Érdeklődésemet igyekeztem immár ezekre, a régi kiadványokra összpontosítani. Így az ezek utáni kutatásaim során tudatosan szinte kerültem a kéziratokat, sőt a különben érdekes, magyar vonatkozású bejegyzéseket is brutálisan továbblapoztam. Titkos vágyam volt – és sajnos maradt – a legrégebbi magyar nyelvű nyomtatvány, a Szent István jobb kezének megtalálásáról szóló ének (Nürnberg, 1484) fellelése volt. Mai fejemmel már nem lennék olyan szigorú, hogy ezt, mint „Tévesen feltételezett kiadás”-t kizárjam (RMNy App. 4.). Az sem teljesült, hogy a budai Hess-nyomda ma ismert két kiadványa betűméretéből az öntvények folyamatos csiszolása során, kikövetkeztethetően készült harmadik nyomtatványt megtaláljam. Így több évtizedes „vadászataim” legszebb tróféja az első magyar nyelvű, kottákkal dúsított gyűlekezeti énekeskönyv Huszár Gáltól, amely egyben az első debreceni nyomtatvány is (RMNy 160.).

Nem tartom érdektelennek, hogy most arról is írjak röviden, hogy miként találtam rá erre a kötetre. Az RMNy-hez gyűjtöttem évtizedekig adatokat főleg a Kárpát-medence nagyobb könyvtáraiban, de igyekeztem néhány távolabbi gyűjteményben is ezt a feladatot elvégezni. Ennek során jutottam el a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekba. A katalógusban a számunka jelentősebb szerzők mellett a magyar helyesírás különlegességei táján is keresgéltem ilyenkor. Így a magyar nyelvre jellemző betűk között a „cs”-t keresve a „ch”-nál nyílt szét a katalógus. Itt – nem kis meglepetésemre – a következő rendszóra bukkantam: „cheretec”. A címleírást azután nagy örömmel olvastam: „Cheretec. A keresztyéni gyülekezetben valo isteni di.” Az történhetett tehát, hogy a német katalógizáló ennek a számára „hottentotta” nyelvű kötetnek a címlapján a szerzői nevet nem találta, így – a címfelvételi szabályzatuknak megfelelően – a címszövegben az első nominatívusban álló főnevet kereste. Valakitől megtudhatta, hogy az a cím utolsó szava. Bár az előző sor kötőjellel végződik (di-), a katalógizáló azt figyelmen kívül hagyva sorolta be a „Cheretec” szó alá. Azóta is elmondva ezt a kis történetet azzal zárom, hogy ezt keresni nem lehetett, csak megtalálni. De ez, végül is, megadatott nekem.

*

Jó évtizede, hogy Zsófi lányunk, aki az OSZK-ban a Plakát- és Kisnyomtatványok Tárában dolgozik, másolatot hozott nekem arról a gyászjelentésről, amelyből két példányt is őriznek gyűjteményükben. Tette ezt azért, mert tudta, hogy az első hazai nyomdával kapcsolatban minden érdekel engem.

Számomra már az első pillantásra egyértelmű volt, hogy a magát „bws hyradas” (Bús híradás)-nak nevező gyászjelentés a 19. század második felében készült. Az utolsó három sor – igen apró betűkkel nyomtatva – azonban a következő szöveget hordozza: „Niomtaac az Hesus Andreas heressinec officinaiban anno domini MDXXI. Bwdaaban.”

1. ábra. Ráskai Lea „gyászjelentése”²

A „bws hyradas” tudatja, hogy „Lea Raskai” elhunyt, és temetése a „syp-ulchaban lezewn”. A „gyászjelentés” összesen 11 soros szövege nem mindig következetesen és erőltetetten archaizált nyelvezettel ad hírt Ráskai Lea apáca elhunytáról. A magyar irodalomtörténet eme jeles, első női alakja a mai ismeretek szerint 1510 és 1522 között élt (a keze írásával datált kódexek alapján biztosan) a domonkos apácák Nyulak-szigetén (a mai Margit-sziget Budapesten) levő zárdában. (Lehetséges, de nem bizonyítható, hogy megélte az 1529. évet is, amikor a török veszély elől e zárda épületét kiűritették.)

Alaposabban megvizsgálva a „Hess örökösök 1521 Buda” impresszumot viselő gyászjelentést, a fentiek alapján kísérletet teszek arra, hogy (amennyire ezt tudtam) kikövetkeztessen, vajon valójában mikor, miért, ki(k) és hol hozták létre ezt a nyomtatványt.

Előállításának hozzávetőleges ideje – a nyomdai kiállítására alapján – a 19. század második felére tehető. (A műhelyre pontos meghatározás ebből az időkörből már lehetetlen.) Ráskai Lea neve azonban fogódzót adhat ehhez is. Beöthy Zsolt, kora neves irodalomtörténész egész kis kötetet írt róla *Költői beszély* alcímmel. Ez 1887-ben, a budapesti Franklin Kiadó gondozásában látott napvilágot, amelyben a neves irodalmár verses formában egész kötetnyit áradozik Lea nővér szüzsies életéről.

Akkoriban meglehetősen elterjedt volt, hogy a kiegyezést követő új gazdasági és politikai légkörben – társadalmi rétegenként vagy egyéni érdeklődés alapján – férfiakból álló baráti körök alakultak ki. Mozi, rádió és tv híján ezek az asztaltársaságok azután meghatározott időnként – többnyire kávéházakban, vendéglőkben vagy kocsmbákban – jöttek össze, hogy megtárgyalják az aktuális eseményeket.

Feltételezem, hogy Beöthy könyve egy értelmiségi csoportban került az érdeklődés köréptontjába, akik „elcsemseghettek” „Lea” szüzességén. Így merülhetett fel annak ötlete, hogy

² Két példánya az OSZK Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtárában található (Fitív gyászjelentések, Magánszemélyek dosszié).

gyászjelentést fogalmazzanak róla. Akkoriban már régen tudtak a budai, Hess-féle nyomdáról, és nem volt idegen számukra a *Halotti beszéd* ómagyar nyelvezete sem. A latint is tanulták sok-sok évig a gimnáziumokban. Így tudhatták, hogyha a Mohács előtti években használt magyar szöveget akarnak összeállítani, úgy a magyar hangzók „átírásában” vigyázni kell az abban két betűvel vagy ékezzettel kifejezett hangzók jelölésénél. Ennek során azután pazarul bántak a latinban ismeretlen, de a görögből és németből átvett betűkkel. A rövid kis szövegben pl. az „y”-t nem kevesebb, mint három különböző hang jelölésére is használták (i, í, ü). A „w” betűt különös előszeretettel vették igénybe, ha kellett (pl. „ö”, „ú”), de akkor is, ha az nem is kellett (pl. „le-zewn”). Ráadásul nem is következetesen. Így lett Beöthy Zsolt ominózus „szüz” szavából „zyz”.

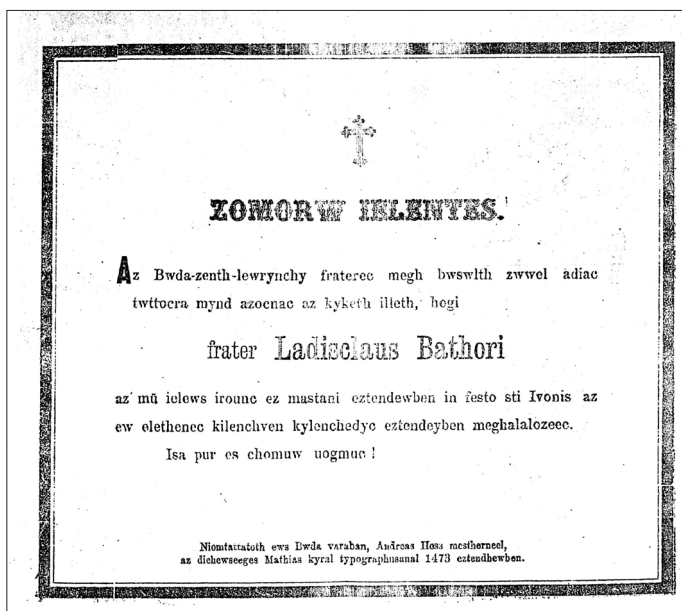
Az egész kis szöveg „öregbített” átírásához jól érzékelhető módon vették igénybe a *Halotti beszédet*. Az asztaltársaság tehát szükségszerűen „pallérozott agyú” volt. De ezt különben az egész kis „gyászjelentésnek” ötlete is bizonyítja. A temetés helyének megjelölése („az syp-ulchaban”) egyértelművé kívánta tenni, hogy tréfáról van szó. Így alighanem az egész „gyászjelentés” is itt jöhetett létre.

Rátérve immár a „gyászjelentés” záró soraira, megállapítható, hogy annak szövege a régi nyomtatott kiadványok azonosításának mindhárom elemét tartalmazza: hely, év és nyomda. Pesten a 18. századig nem létezett nyomda. A Ráskai Lea kézírásával készült magyar nyelvű kódexek 1510 és 1522 között datáltak. Így a „gyászjelentés” megfogalmazói a Budán, 1473-ban működött Hess-féle műhelyt jelölték meg. Hogy a közel fél évszázados úrt áthidalják, nyomdászként – igen ötletesen – nem Andreas Hesst, hanem annak örököseit jelölték meg. A megjelentetés éve 1521. a „gyászjelentésen”. Ez azonban téves, mert a Horváth-kódexet 1522. évvel jelölte Ráskai, amint ezt Horváth István már 1877-ben közre adta. Így azóta a kódexíró apáca halálának évét már 1522 utánra helyezi a szakirodalom. Mindezek alapján a most vizsgált kisnyomtatvány elkészültét 1877-re, vagy még korábbra kellene helyezni. Érdeklődésüket Beöthy Zsolt fentebb említett *Ráskai Lea. Költői beszély* című, 1887-ben megjelent kis kötete kelthette fel, amint erről a fentiekben szó esett. Így a „Bws hyradas” kinyomtatására valószínűleg közvetlen ezt követően kerülhetett sor.

*

Magas korom miatt szükségessé vált a negyedik emeleten bérelt eddigi irodámat a földszinti lakásom közvetlen közelében elhelyezni. Ez sikerült is. A költözést könyvtáros Zsófi lányom vezényelte le. Ő volt az, aki ennek során szóról szóra „Ez biztosan érdekelni fog” megjegyzéssel adott át egy „csellengő” lapot nekem saját könyvtáramból. És valóban: a másolat, amelyre egykor ráírtam, hogy azt az OSZK Kézirattárában akkor még ott dolgozó Szelestei Nagy László kedves kollegámtól kaptam 1987. április elsején! Az eredetit az OSZK Kézirattár a Ballagi Aladár-gyűjteményében őrzi. (Én az egészről idővel teljesen megfelleltem!) Az új „zsákmányról”, amely Bátor László gyászjelentéséről szól, az első kézbe vétel után már rögtön megállapítható volt, hogy az persze nem a budai Hess-műhelyben készült a 15. században. Ez már éppen elég volt ahhoz, hogy alaposabban szemügyre vegyem e Bátor-féle „gyászjelentés” zársorainak teljes alábbi szövegét: „Niomttattoth ews Bwda varaban, Andreas Hess mestherneel, az dichewseegees Mathias kyral typographusanal 1473 eztendhewben.”

Szembetűnő, hogy mind a két, most ismertetésre kerülő „Hess-nyomtatvány” helyesírása fel-tűnően hasonló módon és szinte erőltetetten archaizált. A magyar nyelvben és irodalomban erősen járatos kéz (kezek?) felhasználta a legismertebb mondatot a *Halotti beszédből*: „Isa pur es chomuw uogmuc! A „zomorw ielentes” az elhunyt korát a legendás 99 évesnek közli a nyomtatványon. (Bátor születésének és halálának pontos éve a mai napig is tisztázatlan, de az kb. 1415 és kb. 1487 tájára helyezhető.) A gyászjelentés ezért bölcsen hallgat is erről, hiszen az ő általa kieszt, Hess-féle kolofonjánál csakis a *Budai krónika* puritán zársorainak 1473. éve jöhetett számításba.

2. ábra. Bátori László „gyászjelentése”³

Az újdonság e téren a Bátori-féle gyászjelentésben Mátyás király szerepeltetése: Hess mint udvari nyomdász. Ez azonban könnyen magyarázható: a 19. századi szakkörökben általános volt a hiedelem, hogy egy nyomdászt Rómából Magyarországra hívatni egyedül Mátyás tehetette meg.

A 20. században azonban egyre világosabbá vált, hogy a hazai nyomdászat kezdeményezője nem a király, hanem Vitéz János esztergomi érsek volt. Ő, mint Hunyadi János barátja, vezette be a latin nyelv kitűnő elsajátításán keresztül a fiatal Mátyást a reneszánsz sokirányú megismerésébe. Vitéz már Mainzban magánál Gutenbergnél ismerte meg annak korszakalkotó találmányát. Ezért a budai kancellárián keresztül a megfelelőnek látszó időpontban megbízta a Rómába utazó követet, hogy keressen ott egy megfelelő nyomdászt, aki vállalja, hogy Magyarországon műhelyt működtessen. Erre a feladatra azután Hess vállalkozott is. Első, Budán nyomtatott könyve, a *Chronica Hungarorum* bevezetését eredetileg természetesen Vitéznek ajánlhatta. Ő azonban ekkor már a király által elrendelt házi fogságában volt. Hess ezért megsemmisítette a bevezető ajánlását, és újat írt. De ennek címettje nem a király, hanem saját szállásadója volt! Ebből kiviláglik, hogy Mátyás nemigen foglalkozott a nyomdászat magyarországi telepedésének gondolatával. Ezzel kapcsolatban először csak a 20. században merültek fel jól megalapozott kételyek a szakirodalomban.

A két „gyászjelentés” nyomdai kivitelezése feltehetően két különböző műhelyben készült, amit a minden részletében egymástól eltérő nyomdai felszerelés bizonyít: más ez a keresztől a kereten át valamennyi betűtípusig. Mindkét műhely Pest VI., VII. vagy VIII. kerületének a kis- és a nagykerült közötti területén tevékenykedhetett, ahol akkoriban az ilyen kisterjedelmű kiadványok többsége készült. Erre talán a Ráskai-féle gyászjelentésben a temetés helyéül közölt „syp-ulchaban” megjelölés utalhat.

³ Másolata az OSZK Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtárában (Fitív gyászjelentések, Magán-személyek dosszié), a Kézirattárban őrzött eredeti példányát a feldolgozatlan anyagrészben nem sikerült megtalálni (Perger Péter).

Itt lehetett a vidám asztaltársaság összefőveteli helye, ahol a fentiekben ismertetett két „gyász-jelentés” ötlete is megszülethetett. Hogy az egész egyetlen személy agyának szüleménye, vagy inkább a fesztelen beszélgetések során többek ötletének összezsírozásával jött létre, az ma már nyilván eldönthetetlen. Az a körülmény azonban, hogy a Bátor-féle „gyászjelentés” Ballagi Mór hagyatékában maradt fenn, az ő aktív részvételét valószínűsítheti.

*

Hát ennyit a budai „Hess-nyomda 15–16. századi” termékeiről. A sors fura fintora, hogy ez a kis írás tesz pontot nagyszámú publikációm végére: a műhely korábbról nem ismert kiadványa helyett cégérének pesti tréfából a 19. század vége felé készült felhasználásáról történt beszámoló jutott nekem osztályrészül.

BORSA GEDEON

In memoriam Borsa Gedeon (1923–2022). 2022. december 24-én, életének 100. évében elhunyt Borsa Gedeon könyvtörténész, a korszerű retrospektív nemzeti bibliográfia megalapítója, a hazai és egyetemes nyomdászattörténet kiváló szakértője.

1923. október 11-én született Budapesten, Janits Károly néven. Tanulmányait a pesti Piarista Gimnáziumban végezte, az ott kapott szellemi, erkölcsi útravaló mindvégig nyomom követhető pályáján. Gazdasági szakembernek készült, de szülei kívánságának megfelelően a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karán végzett 1945-ben. Közben néhány szemesztet a bécsi egyetemen is hallgatott, megalapozva ezzel kiváló német nyelvtudását. A viszontagságos időkben Lágymányoson szatócsüzletet nyitott, amelyet még az államosítás előtt átadott a KÖZÉRT Vállalatnak. Ezt követően 1950–1951 között a Levéltárak Országos Központjának munkatársa volt. 1951-től – Iván bátyja, a neves levéltáros vezetői kinevezése után, az összeférhetetlenség elkerülése érdekében – az Országos Könyvtári Központba került, majd annak megszűnése után változatlan feladattal a Népkönyvtári Központ munkatársa lett. Itt Köhalmi Béla és – az általa mindig nagy elismeréssel emlegetett – Fitz József felügyelete alatt feladatai közé tartozott előbb az állami kézbe vett szerzetesi könyvtárak kezelése, anyagának kiválogatása, majd emellett az egyházi tulajdonú könyvtárak jegyzékbe foglalása, elhelyezése is. Ennek érdekében járta egy kis csoporttal hétfőtől péntekig az országot „Soprontól Makóig és Szentgotthárdtól Sátoraljaújhelyig, míg szombatonként a beszámolót írtuk”, emlékezett vissza erre az időszakra egy vele készült interjúban. E munka első és legfontosabb eleme – az új tulajdonosok számára gyakran csupán terhet jelentő állomány – biztos helyre szállítása, s így a megsemmisüléstől való megmentése volt. Nagyrészt az ő kitartásának köszönhető, hogy – kivételes esetként – a zirci ciszterci és a gyöngyösi ferences könyvtár egyben, és az előbbi eredeti helyén is maradhatott.¹

1954-től lett az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa. 1958–1960 között a Gyarapítási Osztály vezetője lett. Az államosított könyvtárak rendezésekor szembesült vele, hogy az így felhalmozódott könyvanyag feldolgozásához a korábbi, még oly jó bibliográfiák és pótlásaik nem elégségesek. Ez indította arra, hogy 1961-ben elvállalja a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című retrospektív bibliográfia megszervezését és vezetését, e feladatot egészen 1983-as nyugdíjba vonulásáig ellátta.²

E feladatkörében megalkotta az 1801 előtti nyomtatásban megjelent hungarika nyomtatványok minden részletre kiterjedő tartalmi és formai feltárásának rendszerét. A nemzeti bibliográfia ügyének akkorra már két és fél évszázados hagyományához szervesen csatlakozva, nagyszerű szervezőként és rendszerező elmeként megújította, a 20. század igényeihez és lehetőségeihez alakította azt. Valóban egy teljes rendszert dolgozott ki, a szisztematikus anyaggyűjtéstől kezdve a nyilvántartásokon és feldolgozáson keresztül az eredmények közzétételéig. Olyan keretet adott e munkának, amelyben minden kutatási irány és minden adat egyértelműen, pontosan és visszakereshetően elhelyezhető, amely egységes struktúráként működik, egy jól körülírt cél felé halad. Elsősorban világosan körülhatárolt és pontosan definiált részekre osztotta az áttekinthető anyagot a különböző hungarika

¹ Az ő, illetve Wix Györgyné László Boriska, Reményiné Vida Erzsébet és Dörnyei Sándor alkotta kis csoport tevékenységének krónikáját iratok, közös emlékek és nem utolsósorban Borsa Gedeon szűkszavú, de egész életében folyamatosan vezetett munkanaplója alapján Wix Györgyné vetette papírra: *A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon, 1950–1952*, Bp., OSZK, 1997, 68. Ebben a száraz tények mellett a szerző szerencsésen számos szubjektív emléket, történet megörökített, amelyek nemcsak a korszak hangulatát tükrözik, hanem sok esetben ritka bepillantást engednek Borsa Gedeon személyiségébe is.

² Pályájának alakulásáról, tapasztalatairól bővebben lehet olvasni a vele készült riportokban: „... nem 8, hanem 24 órás könyvtáros akartam lenni...” = *Könyvtáros*, 1983, 11, 649–655; *Borsa Gedeon, az izzig-vérig bibliográfus* = *Könyvtári Figyelő*, 2016, 3, 362–376. Ez utóbbihoz Kisl Péter és Patkósné Tóth Zsuzsanna bőséges jegyzetapparátust fűzött.

kategóriák és időrend szerint, valamint meghatározta e különböző egységek feldolgozásának mélységét, módszereit.

Felismerve a Magyar Királyság speciális történelmi helyzetét, együtt kezelte a természetes és szorosan összefüggő kulturális egységet alkotó nyelvi és területi hungarikumokat. Ennek eredményeképpen az 1473–1700 közötti időszak bemutatására hivatott *Régi Magyarországi Nyomtatványok* – erényt kovácsolva a hazai könyvanyag szerencsésebb nemzetekkel szembeni szűköséből – egy rendkívül alapos, tudománytörténeti repertóriummá, művelődéstörténeti enciklopédiává bővült. Talán e vállalkozást tekintette „fő művének”. Az általa alkotott cím minden egyes szava mögött alaposan átgondolt koncepció és a tárgykör pontos meghatározása áll. A szakmai igényesség és a reális megvalósíthatóság bölcs összeegyeztetése biztosította, hogy ez a munka töretlenül haladhatott előre, és lényegében csupán egyetlen kocka hiányzik a befejezéséhez.

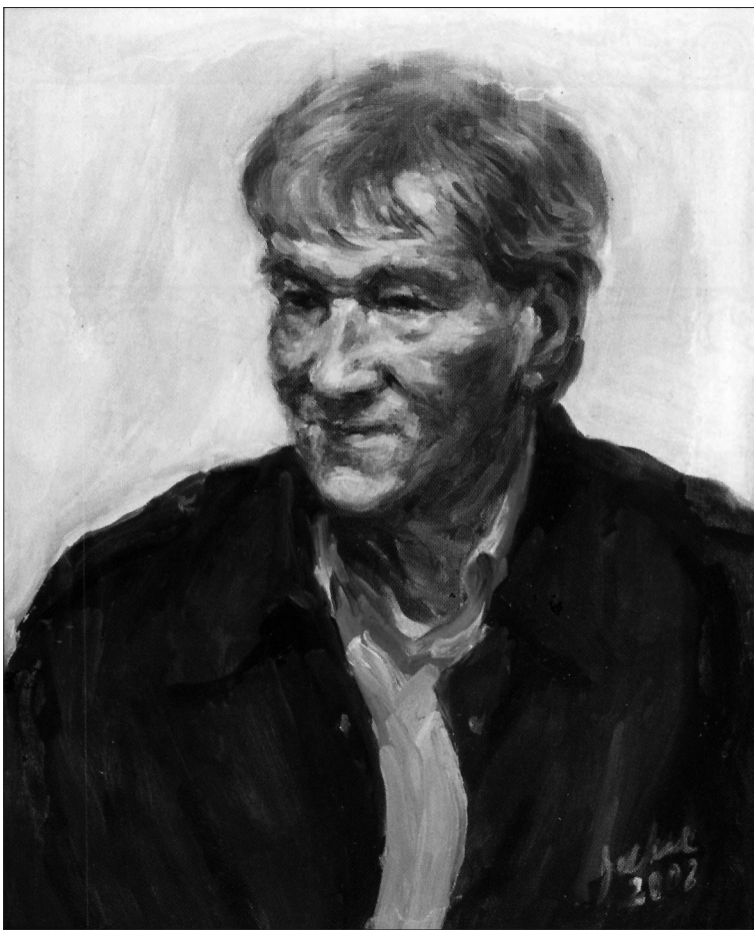
1971-ben szerkesztésében jelent meg e retrospektív nemzeti bibliográfia első kötete (1473–1600), a második kötetnek (1601–1635) is egyik szerkesztője és szerzője volt. Nyugdíjba vonulását követően sem szakadt el az RMNy-munkálatoktól. A harmadik és negyedik kötetet folyamatos lektorálásával támogatta, de a megjelenés alatt álló ötödik kötetet is segítette tanácsaival. A pontosan lefektetett és végigvitt tudományos módszerek egyik keveset emlegetett eredménye, hogy az RMNy koncepcióját nehezen támadhatták volna a korabeli hazai és szomszédos országokbeli kultúrpolitika törekvései.

Szintén a realitásra törekedve az 1701–1800 közötti időszak feldolgozására első lépésben „csupán” Petrik Géza könyvészetének pótkötetekben való kiegészítését tervezte nagyszabású adatgyűjtésre alapozva. Hasonlóan jártak el a magyarországi szerzők külföldön megjelent publikációit tartalmazó RMK III pótlásai esetében – az eredeti időkorban és a 18. század tekintetében is –, amelynek szintén ő volt a „spiritus rectora”. Szintén e rendszer részeként tervezte meg, és ösztönözte a munka lehető legpontosabb, legszakyszerűbb elvégzéséhez szükséges segédletek és „segéd tudományok” megvalósulását. Ezek közül talán a legfontosabb – a roppant töredékesen és adathiányosan fennmaradt – magyar nyomtatványanyag meghatározásához nélkülözhetetlen betűtípus-kutatás, amelyhez sikerrel adaptálta az ősnymtatványok meghatározására alkalmazott betűtípus-vizsgálati módszert (*Hungarica typographia*). De megemlíthető a régi magyar szerzők névsorának összeállítása, amely a személyi hungarikumok gyűjtésének alapját képezi (RMSz). Szintén ő szorgalmazta a hazai nyomdahelyek és nyomdászok nevének szabványosítását célzó *Clavis typographorum Hungariae 1473–1948* című elektronikus adatbank létrehozását is.

Koncepciója kialakításához széleskörűen áttekintette, és alkotó módon felhasználta a legfrissebb, legmodernebb külföldi példákat. Maga is új, később mások által is használt ötletekkel járult hozzá a nemzetközi bibliográfiai gyakorlathoz (pl. az RMNy címlapfotókat közöl, a címek nehézkes és sok hibalehetőséget adó tipográfiái tükröztetése helyett). Az új, a munkát segítő, gyorsító, pontosító módszerekre való nyitottság egész pályáját jellemezte. Hamar meglátta a lehetőséget a számítógép sokoldalú felhasználásban, vagy például a betűtípus-kutatás területén a gyors, olcsó, mérthelyes másolást lehetővé tevő xerox használatában. Módszertani cikkeiben kidolgozta e vállalkozások folytatásának, modernizálásának ma is aktuális, több esetben egyelőre megvalósításra váró terveit.

A hatalmas vállalkozás teljesíthetőségét biztosította az is, hogy nemcsak kiváló szerkesztőgárdát vett maga mellé, hanem gondoskodott újabb generációk munkába való bevonásáról és kineveléséről is. Az oktatásban való rendszeres részvétel nélkül is iskolateremtő személyiség volt. Mindig lehetett hozzá kérdéssel fordulni, és ő nem sajnálta az időt, hogy hatalmas, és immár pótolhatatlan tapasztalata alapján válaszoljon, sőt új szempontokra, lehetőségekre hívja fel a hozzá forduló figyelmét. Az RMNy összeállítása nagyfokú csapatmunkát kívánt, már akkor is, amikor ez még nem volt általános munkamódszer. Ő ugyan „primus”-ként, de magát mindig „inter pares”-nek tekintve, adott esetben a szakmai kritikát is elfogadva vett részt e csapat munkájában.

Nyolcvannyolc éves koráig naponta bejárt az Országos Széchényi Könyvtárba, de azt követően is tanítványai, munkájának folytatói egészen a legutóbbi időkig élvezhették segítségét.

Jeckel Ferenc: Borsa Gedeon (1923–2022) portréja³

Már az államosított könyvtárak feldolgozásakor is kapcsolatba került a könyvtörténettel, azon belül különösen a régi nyomtatványokkal. A hatalmas és sürgető munka által megengedett szűk időben alapvető humán műveltségére alapozva képezte magát – munkatársaival együtt – Fitz József eligazításain, de legfőképp a kezén átmenő – túlzás nélkül állítható – tízezres nagyságrendű könyvanyag által. A sok szempontból úttörő jellegű RMNy-munkálatok pedig még elmélyültebb könyv- és nyomdászattörténeti kutatásokat kívántak meg. 1954-től kezdve több mint négyszáz tanulmánya jelent meg önálló kötetben, illetve hazai és külföldi szakfolyóiratokban. Egyik legfontosabb fóruma a *Magyar Könyvszemle* volt, ahol 1955-től publikált rendszeresen. Az 1961 és 2001 közötti negyvenegy évfolyam mindegyikében megjelent legalább egy, de általában két-három írása: tanulmányok, kutatási beszámolók, módszertani közlemények, ismertetők. Emellett természetesen az *Országos*

³ *Fata libelli, A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, 2003, 5.

Széchenyi Könyvtár Évkönyvét, vagy épp az *Irodalomtörténeti Közleményeket* is számos írással gyarapította. A nemzetközi tudományos életbe való bekapcsolódását jelzik többek között a patinás *Gutenberg Jahrbuch*-ban közölt tanulmányai.⁴ Egyik szakmai, módszertani filozófiája – amint ő maga emlegette – a „mélyfúrás” volt: szűk, jól körülhatárolt területen a lehető legmélyebbre hatolni az anyagban. Módszeresen és elmélyülten végzett kutatásainak köszönhetően addig ismeretlen szövegekkel (pl. nyelvemlékek vagy az 1560-ban megjelentetett első protestáns énekeskönyv stuttgarti unikális példányának felfedezése stb.), ismeretlen kiadásokkal vált gazdagabbá irodalomtörténet-írásunk. Nagyon alapos mikrofilológiai kutatásai jelentősen módosították az első magyarországi nyomdáról és nyomdászáról, Hess Andrásról eddig kialakult képet. E tárgyban született eredményeit önálló kötetben is közreadta. Azt lehet mondani, szinte nincs olyan 16–17. századi magyarországi nyomda, amelynek vonatkozásában ne lettek volna új felismerései. Nemcsak a nemzeti, hanem az európai nyomdázattörténetnek is kiváló, világszerte elismert szakértője volt. Számos 15. századi ősnymotatvány és 16. századi antikva felfedezése és meghatározása fűződik a nevéhez. Megbecsült tekintélyként kérték ki tanácsát az ősnymotatvány-világkatalógus szerkesztői (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke*) a német nyelvterület antikva-cenzusának (*Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*) szakértői, valamint a bécsi nyomtatványok vonatkozásában a bécsi Österreichische Nationalbibliothek munkatársai. Utolsó nagyobb munkája épp ez utóbbi gyűjtemény 14 kötetes antikvakatalógusának elkészítése volt. Az általa összeállított *Clavis typographorum librorumque Italiae* az egyik legtöbbet használt kézikönyve az olasz könyvtárosoknak, és e munkájának köszönhetően neve fogalom Itáliában is. Nemzetközi elismertségére legyen elegendő felemlíteni a 80. születésnapjára kiadott tanulmánykötetben⁵ megjelent írásokat, de főképp az elején közölt, nemcsak a határon túli magyar kutatóktól, hanem a tudományterület kiválóságaitól – Németalföldről Németországon és Ausztrián át egészen Olaszországig, sőt az Egyesült Államokig – származó kéttucatnyi elismerő, baráti és szakmai köszöntést.

A bibliográfiai és tudományos munkában egyaránt az az elv vezérelte, hogy „csak minőségi munkát érdemes végezni”. 1972-ben megkapta az Akadémiai Díjat, 1980-ban a Szabó Ervin-emlékérmét, 1993-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztje polgári tagozatát, 2003-ban a Széchenyi Ferenc-díjat, 2005-ben a Magyar Örökség Díjat, 2014-ben pedig a Széchenyi-díjat. A nemzeti könyvtár 2012-ben bibliothecarius emeritus címmel ismerte el több évtizedes szolgálatát.

Szellemi frissességét, új módszerekre, eredményekre nyitott gondolkodását, bámulatos munkaképességét nagyon sokáig megőrizte. Különleges ember volt! Talán minden tanítványa, hozzá forduló kollégája nevében kijelenthető, hálásak vagyunk, hogy mellette ülhettünk, kérdezhettünk tőle, megfogadhattuk tanácsait, meghallgathattuk tapasztalatait, javaslatait. Azt hiszem, szakmánk minden művelője számára nagy, szinte lehetetlennek látszó, de nemes feladat magát hozzá mérve, az ő szellemében és igényességével végezni munkáját, hivatását, illetve folytatni, befejezni, kiegészíteni az általa eltervezett, de nem a saját dicsőségére elkezdett munkát.

Isten nyugosztalja Borsa Gedeont, Isten nyugosztaljon, Gida (bácsi)!

PERGER PÉTER

⁴ *Könyvtörténeti írások, I–IV*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, 1996–2000, 474, 462, 546, 420; *Újabb könyvtörténeti írások*, szerk. Szvorényi Róbert és P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, OSZK, 2018 (A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület füzetei, 10), 220. Ez utóbbi végén műveinek bibliográfiája is megtalálható.

⁵ *Fata libelli* 2003, i. m. 398.

NEKROLÓG

Dörnyei Sándor (1926–2022) emlékére*

2022. június 15-én, életének 96. évében meghalt Dr. Dörnyei Sándor bibliográfus és orvostörténész, egy évtizeden át a *Magyar Könyvszemle* technikai szerkesztője.

1926. november 4-én Szarvason született, ahol édesapja ügyvéd volt.¹ A helyi gimnáziumban érettségizett. 1944-től Budapesten, a Pázmány Péter Tudományegyetem görög–latin szakán kezdte meg tanulmányait, majd hamarosan ezek mellé a magyar szakot is felvette. Az Eötvös Collegium diákjaként egész életében meghatározza lényét, személyiségét annak szellemisége és ismert jelmondata: „Szabadon szolgál a szellem”. 1948-ban bölcsészdoktori, majd a következő évben középiskolai tanári oklevelet szerzett. 1949–1950-ben Dezsényi Béla vezetésével ösztöndíjasként az Országos Széchényi Könyvtárban a hazai, 19. századi sajtóbibliográfia munkálataiban vett részt. 1950. október 6. és 1952. július 31. között az Országos Könyvtári Központban dolgozott. Ennek feladata minisztériumi rendeletre az egyházak megmaradt könyvtáraiban őrzött és az „értékes” kategóriába (kódexek, ősnymtatványok stb.) tartozó kötetek számbavétele és a köztulajdonba vett könyvtárak állományának biztosítása volt. Előbb Budapesten szinte egyedül végezte ezt a munkát, majd néhány hónap múlva már kis csoporttal járta az országot, hogy főként a feloszlott rendházakban maradt könyveket mentse, és mielőbb biztos helyre szállítsa a többfelől is fenyegető veszély elől.² A veszélyeztetett könyvek többségének központi raktárakba juttatását követően az ezzel foglalkozó 3–5 fős, majdnem kizárólag fiatalokból álló együttest – közöttük állandó tagként őt is – kijelölték az anyag leltározásának végzésére. Az Országos Könyvtári Központot 1952 derekán átszervezték, annak munkatársai részben a korábbi feladatokkal más intézményekbe kerültek. Így jutott ő az Országos Széchényi Könyvtár gyarapítási osztályára, majd néhány évnyi itteni munka után átkerült a főigazgatói titkárságra. A *Magyar Könyvszemle* újraindulásától egy évtizedig (1955–1965) annak technikai szerkesztője volt. 1958 és 2009 között mintegy kéttucat cikke is megjelent a lapban. Írásai általános érdeklődésének megfelelően főként sajtó- és orvostörténetiek, vagy bibliográfiai kérdése-

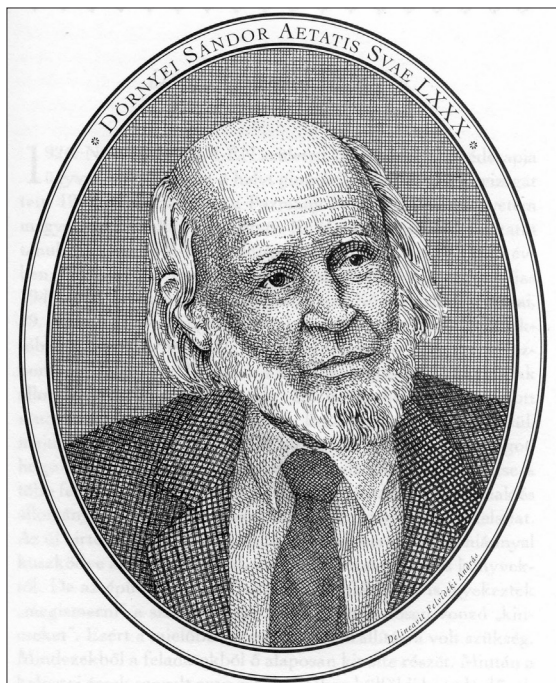
* A búcsúztatás Dörnyei Sándor halálára jelent meg az Országos Széchényi Könyvtár blogjában (https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2022/06/17/dornyei_sandor_emlekere), majd nyomtatott formában: *Orvosi Könyvtárak*, 2022, 3, 10–11. E szöveg ezek kis mértékben módosított változata.

¹ Az életrajz forrásai bővebb adatokkal: *Peregrinálók, Negyvenhárom magyarországi és erdélyi orvostanhallgató életrajza (1683–1783)*, szerk., vál. Dörnyei Sándor, Zebebgény, Borda Antikvárium, 2006, 7–9; *Könyv Könyvtár Könyvtáros*, 2016, 12, 40–43; POGÁNY György, *Füzéki István emlékérem, Dörnyei Sándor laudációja = Könyvtári Figyelő*, 28(2018), 596–598.

² A Reményiné Vida Erzsébet, Wix Györgyné László Boriska, Borsa Gedeon és Dörnyei Sándor alkotta kis csoport tevékenységének krónikáját iratok, közös emlékek alapján adja közre: Wix Györgyné, *A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon, 1950–1952*, Bp., OSZK, 1997, 68.

ket érintenek. Gyakran tárgyukat szerencsésen e témakörök metszetei alkotják, akár tanulmányról, akár módszertani cikkről, vagy épp a hazai és nemzetközi szakirodalom legújabb eredményeinek bemutatásáról van szó.

1956. október 30-án megalakult az Országos Széchényi Könyvtár Ideiglenes Nemzeti Bizottsága. A könyvtárban tartott titkos választáson a grémium egyik tagjaként Dörnyei Sándor szintén bizalmat kapott a kollégáktól. „A legnehezebb napokban, a november 4-i szovjet orvttámadás idején

Dörnyei Sándor (1926–2022)³

Dörnyei Sándor és Fazekas László 'tartotta a frontot'. Jelentős részben az ő érdemük, hogy legnagyobb kincseink (pl. a corvinák) hiánytalanul és épségben megmaradtak" – olvasható egy memoárban. Tevékenységéért 2018-ban Füzeki István-émlékérmét kapott. 1957 áprilisában azonban szerepvállalása következtében többekkel együtt elbocsátották.

Egy darabig „hónaljas” antikváriusként igyekezett megélni, majd a Mezőgazdasági Lexikon külső beadójaként tevékenykedett. 1958-tól az Orvostudományi Dokumentációs Központ (később Országos Orvostudományi Könyvtár) munkatársaként kurrens magyar orvosi bibliográfiát és orvostudományi szakbibliográfiákat szerkesztett.

1965 októberében az Országos Gyógyszerészeti Intézetbe került, ahol nyugdíjazásáig, 1986-ig dolgozott. Először a *Gyógyszerészeti és Gyógyszerterápiás Dokumentációs Szemlét*, majd annak kettéválása után a *Spectrum Pharmaceuticumot* és a *Gyógyszerterá-*

piás Dokumentációs Szemlét, később a WHO megbízásából a *Drog Regulation Indexet* szerkesztette.

1986-tól kezdődően – Borsa Gedeon, az egykori Könyvtári Központos kolléga, családi jóbarát hívására – ismét folyamatosan részt vett az Országos Széchényi Könyvtár munkájában, a Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségének nyugdíjas tagjaként elsősorban az 1801 előtti retrospektív bibliográfia összeállításában tevékenykedett. Összeállította Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtára* III. kötetének ötfüzetnyi kiegészítését, részt vett az RMNy 3. kötetének munkálataiban, majd a 18. századi hazai szerzők külföldön, idegen nyelven megjelent publikációinak bibliográfiáját készítette el. A magyar nemzeti bibliográfia több ezer tétellel vált teljesebbé Dörnyei Sándor és szerkesztőtársai jóvoltából. Ezzel a korábnál jóval biztosabb vezérfonalat adott az adalékok gyűjtéséhez és az újabb adatoknak a bibliográfiai rendszerben való elhelyezéséhez.⁴

³ A metszet másolata megjelent: *Peregrinálók* 2006, i. m. 5.

⁴ Dörnyei Sándor műveinek jegyzéke: *Alexander multifrons, Tanulmányok a 90 éves Dörnyei Sándor tiszteletére*, Bp., OSZK, Argumentum, 2016, 185–197.

Gazdag bibliográfusi és könyvtörténeti tevékenységéért 2006. augusztus 20-án Széchényi Ferenc-díjjal tüntették ki. 2015. január 1-től pedig az Országos Széchényi Könyvtár bibliothecarius emeritusa lett.

Könyvtörténeti kutatásaival párhuzamosan a *Budapest Lexikon* mindkét kiadásának szakszerkesztője volt. Különösen jelentős és szélesebb körben is ismert orvos- és gyógyszerésztörténeti munkássága. Legfontosabbak talán alapvető kéziratok és nyomtatásban megjelent bibliográfiái. Elkészítette az 1945–1960, az 1961–1970 (kéziratban) és az 1715–1944 korszak orvostörténeti bibliográfiáját. Összeállította az 1772 és 1849 között megjelent régi magyar orvosdoktori értekezések jegyzékét, a magyar gyógyszerésztörténet irodalmát. Szinte felbecsülhetetlenül hasznos munkáival megteremtette ezen szakterületek alapbibliográfiáit, amelyek a további kutatások számára is kiindulópontul szolgálhatnak.

Emellett több évtizeden át publikált a szakma hazai fórumaiban, az *Orvostörténeti Közleményekben* és az *Orvosi Hetilap* Horus rovatában. 2016-ban a *Hetilap* Markusovszky-díjjal jutalmazta a 2015-ös évfolyamban közölt legjobb orvostörténeti munkáért.

A kezdetektől részt vett a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár állományának gazdagításában, a Magyar Orvostörténelmi Társaság, illetve a Magyar Gyógyszerésztörténeti Társaság alapítói közé tartozott. Munkásságáért a Magyar Orvostörténelmi Társaság 2001-ben Weszprémi-emlékéremmel és díjjal tüntette ki, 2016-ban pedig tiszteleti tagjai közé választotta. A Magyar Gyógyszerésztörténeti Társaság 2005-ben Szigetváry Ferenc-emlékérmét adományozott neki.

Dörnyei Sándor kilencvenéves koráig aktív kutatója volt az Országos Széchényi Könyvtárnak, 2015-ig jelentek meg publikációi. Tudományos kiválósága mellett kedvessége, humora, szakmai, emberi segítőkészsége sokakban mély nyomot hagyott. Hozzá mindig bátran lehetett – és érdemes is volt – kérdéssel, kéréssel fordulni. Nem sajnálta az időt, energiát, hogy – jellemzően fiatalabb – kutatótársaival megbeszélje ezeket, megossza velük jobbító ötleteit, tapasztalatait. A legkülönbözőbb tudományterületekkel kapcsolatban is szinte mindig tudott ajánlani olyan irodalmat, amely rendre közelebb vitt a probléma megoldásához.

Diszkrét, szerény, derűs lény, élvezetesen elmesélt számtalan érdekes régi története, könyvtári anekdotái, egy-egy történelmi korszakot, élethelyzetet hajszálpontosan leíró, tanulságos viccei nagyon fognak hiányozni. Humorát, szellemi frissességét betegágyán sem veszítette el. Emléke, sokoldalú, színes, fiatalos személyisége mindig velünk marad!

Nyugodjék békében!

PERGER PÉTER

SZEMLE

***Studia Bibliographica Posoniensia 2020, 2021*, ed. by Miriam Ambrúžova-Poriezová, Bratislava, Univerzitná knižnica v Bratislave 2020. 244 p.; 2021. 252 p.**

A *Magyar Könyvszemle* hasábjain már korábban is hírt adtunk a pozsonyi Egyetemi Könyvtár évkönyvéről: Deák Eszter az első három kötetről (*Magyar Könyvszemle*, 126(2010), 534–536), Kovács Eszter a 2010-es kötetről számolt be (*Magyar Könyvszemle*, 127(2011), 537–540). Az évkönyv mindegyik kötetében különféle szempontok szerint összegyűjtött könyvtörténeti tanulmányok és recenziók szerepelnek. A sorozat jelentősége és tudományos értéke vitathatatlan, és számunkra különösen fontos, hiszen az itt megjelent cikkek témaköre teljesen a hungarológia körébe tartozik. Alapvető témája a 17–19. századi könyvkiadás és könyvterjesztés története a mai Szlovákia területén, de érdekes adalékokat szolgáltat az irodalom- és sajtótörténettel vagy provenienciával foglalkozó szakemberek számára is, továbbá a könyvtártörténet, bibliográfia és az ehhez kapcsolódó kultúrtörténeti diszciplínáknak is.

A 2006 óta rendszeresen megjelenő évkönyv online változatban is olvasható (http://www.ulib.sk/files/Publikacie/SBP/sbp_I_2009). Az évkönyv folyamatosságát és a koncepció következetességét biztosítja, hogy szerkesztője a kezdetektől a pozsonyi Egyetemi Könyvtár tudományos munkatársa, Mgr. Miriam Poriezová, PhD (2018-tól Ambrúžova-Poriezová néven). A *Studia bibliographica Posoniensia* 2020-as kötete jubileumi, ez a 15. kötete az évkönyvnek. Fő témája a mecenatúra és annak megjelenése a könyvkultúrában. A tanulmányokban jól kirajzolódik ennek a témának több megközelítése: a könyvdedikációk, tulajdonosok, mecénások témaköre. Erről szólnak az első tanulmányok.

Ekler Péter tanulmányának témája Johannes Regiomontanus ajánlólevele Johannes de Zredna esztergomi érseknek a *De torqueto* (ca. 1467–1470) kódexben, amely egy csillagászati eszközzel szól. Tanulmánya egyúttal szövegközlés is, a latin eredeti teljességében most kerül először közlésre, ehhez járul továbbá annak angol fordítása. Katarína Karabová a szlovák provenienciájú nyomtatványokban található ajánlásokról és azok rejtett vonatkozásairól ír a 18. századi, főként nagyszombati egyetemmel kapcsolatos kiadványokat vizsgálva és feltárva a mű szerzőjének, illetve az ajánlás címzettjének kapcsolati hálóját.

Erika Brtáňová Joannes Tonsoris (1724–1781) evangélikus prédikátor tevékenységével, azon belül is moralizáló műveivel foglalkozik, amelyek pártfogóiknak köszönhatték megjelenésüket. Korábbi művét még wittenbergi tartózkodása alatt tudta megjelentetni, a másik prédikációs kötetét a szerző a selmecbányai szlovák evangélikus egyház prominens személyiségeinek ajánlotta. Tonsoris munkásságával ugyanebben a kötetben egy másik tanulmány is foglalkozik a Beata Ricziová és Olga Vaneková szerzőpárostól. Két 18. századi, szlovák nyelvű, gyógyászattal, egészségmegőrzéssel foglalkozó könyvre és azok ajánlására koncentrálnak, az egyik Ribay György evangélikus lelkésznek a felvilágosodás szellemében írt, egészségügyi tanácsokat tartalmazó *Katechyzmus* (Pest, 1795). Ribay maga nem orvos, de művét Samuel Glosi pesti orvosdoktornak és több megye táblabírájának ajánlotta. Hasonló témájú Joannes Tonsoris *Sana consilia* című, szlovák nyelvű gyógyszerészeti könyve (Szokolca, 1771). Tonsoris Ribayhoz hasonlóan evangélikus lelkész, de praktikus, házi

orvosláshoz való tanácsokat, gyógyszereket, gyógymódokat javasol könyvében. Munkáját latin nyelven ajánlotta a túróci Dávid család egy tagjának. Témájában ehhez kapcsolódik Tomáš Hamar tanulmánya, amely a győri születésű Torkos Justus János (1699–1770) pozsonyi orvosdoktor és gyógyszerész támogatói köréről közöl eddig ismeretlen adatokat. A szerzőnek nem ez az első Torkossal foglalkozó tanulmánya, a gyógyszerész *Taxa* című munkájáról (Pozsony, 1745) az évkönyv 2017-es kötetében olvashatunk. Torkos nyomtatásban megjelent könyveinek egyik név szerint is megnevezett mecénása Jeszenák Pál evangélius főúr, királyi tanácsos, de pályáját olyan prominens páciensei is egyengették, mint a Pálffyak vagy Amadé László barokk költő. A tanulmány érdekes betekintést enged egy híres városi orvosdoktor anyagi helyzetébe.

Lucia Lichnerová tanulmánya szintén a kiadványok támogatóiról, a szerzők patrónusairól szól. Vizsgálódásának tárgya Hans Rüber (1529–1584) felső-magyarországi főkapitány. Míg katonai működése jól dokumentált, annál kevésbé ismert mecénási tevékenysége, vallási téren a lutheranizmus támogatását és terjesztését tartotta szem előtt, és különösen kitűnt a szepességi evangélikus lelkészek támogatásában. A szerző következtetéseit részben levéltári források, részben nyomtatványokban szereplő ajánlások alapján vonja le.

Jan Pišna tanulmánya ugyanennek a korszaknak, a 16. század második felének vizsgálatára vállalkozott, az 1547–1600 közötti fél évszázad 393 cseh nyelvű könyvének ajánlásait mutatja be. Az ajánlás írója, azaz a könyv szerzője általában magas rangú személyt választott, és azzal, hogy ennek a tekintélyes személynek ajánlotta a művet, az mintegy szimbolikusan a könyv pártfogójává vált. A szerző által leszűrt tanulság lényege, hogy az a személy, akinek az ajánlás szól, nem feltétlenül anyagi támogatója a műnek, és nem feltétlenül nevezhető bibliofilnek. Angela Škovierová tanulmánya a latin nyelvű költőként ismert humanista, Andreas Rochotius/Rochotský (ca. 1583–ca. 1623) mecénásaihoz, patrónusaihoz való viszonyát elemzi. A lipcei születésű költő ahhoz a prágai Károly Egyetemhez kötődő humanista csoporthoz tartozik, akik a fehér-hegyi csatát megelőzően működtek, publikáltak. A szerző a költő és patrónusai kapcsolatát elemzi, ez utóbbiak között a cseh és morva arisztokrácia tagjait találni, mint Karol Žerotín, Karl Liechtenstein vagy Samuel Radešinský.

Ivona Kollárová Bél Mátyás 36. személyéhez köthető kiadványát és azok kiadásának hátterét vizsgálja kiterjedt levelezése alapján. A rendkívül aktív, szerteágazó tevékenységű polihisztor levelezése is különlegesen gazdag adatokban. A szerző elsősorban a könyvkiadási lehetőségekre, azok anyagi hátterére koncentrált, amelyhez az előfizetések is hozzájárultak. Bél harmincöt éves írói munkássága során végig ugyanazt a célt és eszményt tartotta szem előtt, azaz a lelki élet, a tudás és a tudomány terjesztését a maga korának tipográfiai médiuma segítségével.

Alica Krištofová az Illésházy család tagjainak ajánlott könyveket tekinti át. A főúri család mecénási tevékenységét elsősorban Trencsén városában és a megyében fejtette ki. A szerző művészet-, művelődés- és tudománypártoló szerepük nyomait kutatja, megemlítve azt a kevésbé ismert tényt is, hogy a főúri család a 18. század folyamán két papírmalmot is alapított, az egyiket Bobotán, a másikat Szecezen. A szerző a kutatásait a Trencsényi Múzeum anyaga alapján végezte.

Mária Pitáková tanulmánya a gróf Kollonich Lipót (1631–1717) kardinalisnak, esztergomi érseknek ajánlott könyveket veszi számba a túrócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár állománya alapján. Sorra veszi azokat a műveket, amelyek kiadását segítette, tehát ahol neve kiadóként is szerepel. Kollonich a magyarországi ellenreformáció elkötelezett harcosa volt, munkássága sok területre terjedt ki, különféle katolikus intézmények (kórházak, szegényházak, iskolák) létesítésétől egészen a nagyszombati akadémiai nyomda „nagyüzemmé” fejlesztéséig.

Ivana Zolcerová alig kutatott témát választott, a Katharina Koch (1811–1892) költőnő és Franz Wörther (1830–?) költő közti levelezést elemezte, különös tekintettel Karl Weiss Schrattenthal mecénási tevékenységére. Az életének csaknem felét Pozsonyban töltő Schrattenthal (1846–1936) patrónusi, mecénási tevékenysége jórészt feledésbe merült, pedig mint tanár, művészetpártoló és könyvkiadó több szerző számára is publikációs lehetőséget nyújtott. Támogatása nem annyira anyagi

jellegű, inkább szellemi támogatás, ösztönzés. Lehet, hogy a két kortárs költő művei is publikálatlanok maradtak volna Schrattenthal pártfogása nélkül.

Farkas Gábor Farkas tanulmánya a bibliofil Farkas Lajos kódexeiről szól. Losonci Farkas Lajos ügyvéd (1806–1873) a maga korának egyik legjelentősebb könyvgyűjtője, mégis alig van róla adatunk. Könyvgyűjteményén belül a szerző itt csak azzal a 14 kódexszel foglalkozik, amelyeket a Nemzeti Múzeum 1873-ban megvásárolt Losonci Farkas Lajos özvegyétől, és amelyek jelenleg is az Országos Széchényi Könyvtárban vannak. Könyvgyűjtői tevékenységét óriási adatgyűjteménye segítette, amelyben aukciókról, könyvárakról, könyvtulajdonosokról ír.

A kötetben szereplő tizennégy tanulmány után a könyvtörténeti vonatkozású szlovákiai és csehországi projektekről olvashatunk beszámolót, végül a kötetet négy, újonnan megjelent könyvrecenziója zárja:

AUGUSTINOVÁ, Eva, MURGAŠOVÁ, Veronika, *Vedecká komunikácia 1500–1800, I–II*, Zilina Zilinská univerzita v Ziline, 2019. (Bronislava Navarová)

Der Buchdrucker Maria Theresias: Johann Thomas Trattner (1719–1798) und sein Medienimperium, Augustynowicz, Christoph, Frimmel, Johannes (Hrsg.), Wiesbaden, Harrassowitz Verlag 2019. (Ivona Kollárová)

MADL, Claire, WÖGERBAUER, Michael, PÍŠA, Petr, *Na cestě k „výborně zřízenému knihkupectví“: Protagonisté, podniky a síť knižního trhu v Čechách (1749–1848)*, Praha, Academia, Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2019. (Petronela Krizanová)

JURÍKOVÁ, Erika, *Tyrnavia erudita, II*. Trnava, Mesto Trnava v spolupráci s Katedrou klasických jazykov Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity, 2019. (Livia Kurucová)

A *Studia Bibliographica Posoniensia* legfrissebb, 2021-es kötetében szintén tizennégy tanulmány olvasható. Az első blokk témája a könyvgyűjtők, possessorok, cenzúra és könyvterjesztés, könyvnyomtatás- és kiadás. A második blokkban egyes könyvtárak muzeális fondjairól olvashatunk, a harmadik blokk vegyesebb tartalmú: itt az asztronómiai témájú könyvekről, az oltások kérdéséről és a formálódó szlovák irodalmi élet egyik folyóirataról írnak a szerzők.

Michaela Sibilová Werbőczy István *Tripartitum*ának első német fordítását mutatja be, amely 1599-ben jelent meg, és amelyet a pozsonyi városi tanács rendelt meg. Fordítója és kompilátora Augustin Wagner pozsonyi jegyző volt. Jénai tanulmányok után, 1597-ben érkezett Pozsonyba, ahol már jó kapcsolatai voltak. Felesége, Rozina Purkircher, a neves pozsonyi humanista és természettudós, Georg Purkircher leánya. A német kiadás azzal a szándékkal készült, hogy a magyarul és latinul nem tudó közemberek számára is hozzáférhetővé váljon a magyar szokásjog alapműve. Addigra kétszer megjelent magyarul (1565, 1571), egyszer horvátul (1574) és hatszor latinul (1517 és 1581 között). Nemcsak kiadása költségeit fedezte, hanem a privilégiumot is megszerezte hozzá Wagner. (Szívesen láttuk volna az egyes kiadások RMK III. számát a hivatkozások között.)

Angela Škovierová Samuel Rochotius/Rochotsky (ante 1580–post 1629) könyvgyűjteményének sorsáról ír. A protestáns Samuel Rochotius Morvaországbán és Magyarországon élt a 16–17. század fordulóján, és értékes könyvgyűjtemény tulajdonosa volt. Fennmaradt kötetei közül a legtöbbet magyarországi könyvtárak őriznek, de néhányat Szlovákia különböző könyvtáraiban, így Pozsonyban, Besztercebányán, Turócszentmártonban és Kassán. A tanulmány szerzője ezeket a magyarországi kutatók (MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptum, 1996 [A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 1]; OLÁH Róbert, *Samuel Rochotius könyvei a Rákóczi család gyűjteményében* = Magyar Könyvszemle, 134[2018], 26–42) számára – szerinte – ismeretlen köteteket mutatja be, a könyvtulajdonos pályájával együtt. A szerzőnek az előző évi kötetben a másik Rochotiusról, Andreasról szóló közleménye olvasható.

Lucia Lichnerová Elisabeth Oberland (a tanulmányban Alžbeta Oberlandová néven) egy besztercebányai női könyvkötő és könyvtárak működéséről írt. Fia, Johann Georg Oberland 1673-ban

Körmöcbányán élt. Elisabeth Oberland 1666-os végrendelete 2112 könyvet tartalmaz, némelyik kiadást több tucat példányban, különösen nagy számban tankönyveket. Érdekessége, hogy a végrendelet három példányban, három változatban maradt fenn, ezek közül egyet *A bányavárosok olvasmányai ... 1533–1750* (Bp., Szeged, OSZK, Scriptum Rt. 2003) már közölt. Érdekes lenne a három változat összevetése, a szerző által látott két másik könyvjegyzék-változat nyilván terjedelmi okokból nem került be a közleménybe.

Hasonló témáról, pozsonyi női nyomdász vállalkozókról szól Alexandra Ballová tanulmánya. A szerző a pozsonyi könyvkötő és könyvnyomtató családok női tagjai közül válogat. Nem vállalkozik működésük részletes bemutatására, inkább a jelenséggel foglalkozik. A könyvek impresszumában a nők mint özvegyek vagy mint a meghalt nyomdatulajdonosok leányai jelentek meg, vagyis nem annyira nyomdászok, inkább nyomdatulajdonosok. Közülük a szerző elsőként Johann Paul Royer özvegyét, Mária Magdalénát említi (1740), egy későbbi példa Belnay György Alajos „örökösei” 1809-ből, azaz Borbála nevű özvegye és fia.

Ivona Kollárová *Az engedetlen cenzor* címmel írt tanulmányt, a cím Gotzig Ignác (1765?–1834) kassai cenzort rejti, akinek cenzori tevékenységét levéltári források alapján elemzi a szerző. Gotzig jogi doktor, kassai egyházmegyei áldozópap, a történelem, statisztika és bányajog tanára a kassai akadémián. Tanítási módszere ellen is emeltek kifogásokat felettesei, cenzorként pedig hanyagsággal is vádolták. Tény, hogy cenzori tevékenységét sem mindig felettesei elvárásai szerint teljesítette, nagyobb teret engedve vitatkozó hajlamának és a felvilágosodás eszméinek.

Miriam Ambrúžová Poriezová és Petronela Križanová Zorkóczy Mihály könyvtárának felállításáról és sorsáról írt, a 18–19. század fordulójára visszatekintve. Zorkóczy protestáns lelkész könyvgyűjteményét a szerző szélesebb összefüggésben, a könyvbeszerzés hálózatait vizsgálva mutatja be, többek között azokat a csatornákat, amelyek révén a magyarországi protestáns lelkészek magánkönyvtárakat gyarapították. A pozsonyi könyvbeszerzésekkel kapcsolatos levelek szerint a megrendelések és beszerzések egyik szereplője Filip Ulrich Mahler pozsonyi könyvárus, a másik a pozsonyi Váralján működő könyvkötő-könyvárus, Samuel Gottlieb Rosenkrantz. Szerencsés, hogy fennmaradt Zorkóczy hagyatéki összeírása is, így a levelezés és a könyvjegyzék összevetésére is lehetőség nyílt.

Lucie Heilandová Prokop Fritsch elfelejtett brünni könyvkiadó és könyvnyomtató műhelyéről írt. Ez a könyvkiadó Brünnben 1817-től kezdve működött, amikor megvásárolta a Neumann Nyomdát. 1829-ben kibővítette egy könyvnyomtató műhellyel. Elsősorban a morva kormányzói hivatal számára készített hivatalos nyomtatványokat, de alkalmi műveket, egyleveles nyomtatványokat, beszédeket, prédikációkat is, majd egyre inkább meghívókra, névjegyekre, jegyekre, alkalmi nyomtatványokra és hirdetésekre specializálta magát. Hiánypótló a szerző tanulmánya, hiszen a könyvnyomtatás (litográfia) sajnos elhanyagolt területe a könyvtörténetnek.

Mária Pitáková Jiří Melantrich z Aventina (1511–1580) cseh reneszánsz nyomdásznak és kiadónak a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárban lévő nyomtatványait gyűjtötte össze. A kezdetben kis nyomtatóműhely fokozatosan európai jelentőségű officinává nőtte ki magát, amelynek legjelentősebb terméke a többször kiadott cseh nyelvű biblia (*Biblij Česká, to gest wssecka Swatá Pjisma...*). A reprezentatív, rézmetszetes címlappal ellátott műnek több kiadását is őrzi a Szlovák Nemzeti Könyvtár. A possessorbejegyzések alapján némelyik kötet egykori tulajdonosának neve is megőrződött (a Zay-család tagjai, Petrőczy István, Révay Erzsébet). Különösen érdekes számunkra Ferenczffy Lőrinc királyi titkár, bécsi kiadó és nyomdatulajdonos 1607-es prágai tulajdonosbejegyzése a *Postilla Zymnij* című kötetben.

Alica Křištofová írása a Trencséni Múzeum könyvtárának egy különleges állományáról, a judaika gyűjteményéről szól. A gyűjtemény a trencséni zsidó közösség nyomtatott munkáit tartalmazza a 18–19. századból. Többségüknek a nyomdásza is zsidó származású, akik közül a morvaországi J. Hraschanky (1752–1806) különösen fényes pályát futott be Bécsben, császári és királyi német és héber nyomdai privilégiumot nyert II. Józseftől. Egy későbbi, jelentős prágai nyomdász kiadványai

is megtalálhatók a gyűjteményben, Jakob B. Brandeis (1835–1912), aki a helyi, trencsényi zsidóság számára nyomtatott.

Ekler Péter és Zsoldos Endre tanulmánya Johannes Tolhopff *Stellarium*ának bevezetőjéről szól. Tolhopff Regiomontanus távozása után Mátyás király másik csillagásza, aki 1480–1481-ben tartózkodott Budán. Itt egy kódexet ajándékozott Mátyás királynak, amely ma a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban van. Ennek előszava a magyar szerzőpáros tanulmányának tárgya. Bár Romy Károly György, majd később Ábel Jenő is közölt szemelvényeket ebből az előszóból, a *Stellarium* előszavának nehéz, asztronómiai latin szövegét és angol fordítását most publikálják először a szerzők.

Földrajz és csillagászat a témája Katarína Bokrosová tanulmányának. Sebastian Münster *Cosmographiae universalis* (1550) című műve a bázeli Henricpetri műhely hatalmas vállalkozása volt. Tudományos és művészi értékét fametszetes illusztrációi is növelik. Évtizedeken át több kiadásban, több nyelven is megjelent, cseh változata *Kosmograffie Česká* címmel, bibliai történeti résszel kiegészítve (Prága, 1554, Kosořský).

Beata Ricziová és Olga Vaneková tanulmánya a 2021-es évben sajnálatosan aktuálissá vált témát, az oltást és az arról való tájékozódást tárgyalja, ahogyan az Schedius (Schedel Lajos) *Zeitschrift von und für Ungern* című folyóiratában megjelenik. Schedius folyóiratában a magyarországi történelem, földrajz, irodalom és természettudományok tárgyköréből publikált cikkeket. 1802-ben, amikor az első szám megjelent, aktuális téma volt a himlő elleni oltás. Edward Jenner 1798-ban, Londonban megjelent könyve a himlőoltásról rekordsebességgel ismertté vált Magyarországon is, főként latin és német kiadásának köszönhetően. Az oltás eredményeiről Schedel már be is tudott számolni.

Luboš Kačirek tanulmánya a *Junoš* (Legény) című szlovák ifjúsági irodalmi és közéleti magazintról szól, amely 1865–1866-ban jelent meg Pesten, és célja a szlovák ifjúság mozgósítása volt. Ez a rövid életű ifjúsági folyóirat a Monarchia szláv nyelvű lakosait érdeklő társadalmi, politikai kérdésekről tudósított, mint az akkor aktuális nőmozgalmak. Levelek formájában számolt be az egyes szlovák főiskolai központok, mint Pozsony, Lőcse, Késmárk diákjait érdeklő kérdésekről.

Huszadik századi témával foglalkozik Martina Feniková Čarnogurská tanulmánya, amely Stefan Leonard Kostelníček (1900–1949, Kostelníčák névalakban is) kiadói tevékenységéről szól. Kostelníček jelentős szlovák képzőművész, díszítőművész, aki Kassán, Brünnben, Pozsonyban, Poprádon és még más szlovákiai városokban is dolgozott. Kiterjedt és változatos munkássága az üveg- és porcelánművészetet, falfaragást is magában foglalta, de könyvillusztrátorként is jelentőset alkotott. Ünnepi alkalmakra, évfordulókra készített festményei, képeslapjai mellett legjelentősebb a szlovák népi ornamentikát bemutató sorozata, a *Slovenská ornamentika* (1926).

A tanulmányok után előbb Marta Špániovának Gabriela Žibritovát köszöntő írását olvashatjuk a könyvtörténész, egyetemi tanár 80. születésnapja alkalmából, összefoglalva munkásságát, és legfontosabb publikációit. A tanulmányok mellett recenziókat is tartalmaz a kötet, négy jelentős könyvtörténeti témájú kiadványról:

Reformation und Bücher, Zentren der Ideen – Zentren der Buchproduktion, Andrea Seidler, Monok István (Hrsg.), Wiesbaden, Harrassowitz 2020. (Ivona Kollárová),

Vedecká komunikácia 1500–1800, III. zborník príspevkov z vedeckej konferencie, Eva Augustínová, Veronika Murgašová (eds.), Žilina, Žilinská univerzita, 2020. (Bronislava Navarová)

KOLLÁROVÁ, Ivona, *Tajne nebezpečná myšlienka a netransparentnosť komunikčných sietí v čase nepokoja (1789–1799)*, Bratislava, Veda, 2020. (Miriam Ambrúžová Poriezová)

Encyklopedia księzki, Anna Żbikowska-Migoń, Marta Skalska-Zlat (eds.), Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2017. (Marta Špániová)

A *Studia Bibliographica Posoniensia* most bemutatott két legutóbbi évkönyvében csehországi, szlovákiai és magyarországi (Ekler Péter, Zsoldos Endre és Farkas Gábor Farkas) szerzők tanulmányai olvashatók. Ha a szokásosnál bővebben foglalkoztunk tartalmukkal, annak oka, hogy a könyvkultúra

magyarországi kutatóinak megkerülhetetlen ez az évkönyv, amelyben jó szokás szerint a tanulmányok végén angol nyelvű összefoglaló is olvasható (kivéve a magyarországi szerzők angol nyelvű tanulmányait, amelyekhez szlovák nyelvű összefoglaló tartozik).

V. ECSEDY JUDIT

Michaux – Matta – Zao Wou-Ki, ford. Juhász Katalin, előszó Gaál József, Budapest, Bozóthegyi Kiadó, 2022. 130 p.

A Bozóthegyi Kiadó 2009-ben kezdte meg működését, alapítója Juhász Katalin műfordító és Márton Péter kiadóvezető. Alapvető céljuk, hogy a 20. századi francia irodalom szerzőinek műveit, mindenekelőtt Henri Michaux (1899–1984) alkotásait megkedveltessék Magyarországon. Ehhez – többek között – minőségi papírt, egyedi nyomdai megoldásokat és ritkán látható illusztrációkat használnak. Mivel a bibliofil igényességgel készült kiadványok és a francia kultúra csúcsművei iránti irodalmi és képzőművészeti elköteleződés csaknem egy évtizedes múltra tekinthet vissza, örömteli kíváncsisággal vettem kézbe a Bozóthegyi Kiadó újabb, külsejében is vonzó remekét.

2022-ben a kiadó immár a tizenhatodik kötetét jelentette meg, amelyben a belga születésű, francia költő- és prózaírónak, a chilei gyökerű absztrakt–expresszionista–szürrealista festő, Roberto Matta (1911–2002) és a kínai származású, kínai–francia Zao Wou-Ki (1920–2013) grafikáihoz írt szövegei olvashatók Juhász Katalin fordításában és Gaál József grafikus-festőművész, a Magyar Képzőművészeti Egyetem festő-tanárának az előszavával. A „szép és egzotikus” könyvben két, eredetileg külön-külön, az 1950-es években készült mappa jelent meg együtt, a kiadót jellemző magas színvonalú nyomdai kivitelben, a Magyarországi Francia Intézet támogatásával, a Kosztolányi Könyvtámogatási Program keretében, melyhez társult a Vallónia-Brüsszel Föderáció is. Noha a kiadvány öt résztvevője mindegyikének ismert valamelyest a munkássága a magyar nagyközönség számára, mégis érdemesnek tűnik először röviden külön-külön bemutatni őket.

Henri Michaux az új európai absztrakció egyik legfontosabb képviselője Georges Mathieu (1921–2012) és Jean-Paul Riopelle (1923–2002) mellett. Tanulmányai után 1920–1921-ben tengerészként dolgozott, majd 1922-től aktívan együttműködött a barátja, Franz Hellens által alapított és szerkesztett *Le Disque vert* című avantgárd folyóirattal (1922–1941, 1951–1955), ahol első írásait publikálta, és a Sigmund Freudnak szentelt különszámot szerkesztette. A szinte folyamatosan utazó Michaux járt többek között Dél-Amerika és a Távol-Kelet számos országában. A tisztán költői szövegek mellett valódi vagy képzeletbeli útinaplókat írt drogokkal kapcsolatos élményeiről. A szürrealista esztétikát és a kötött formát elutasítva, a műfaji határokat eltörölve, sajátosan befelé forduló, szokatlan stílust alakított ki. Az írás mellett 1925-től kezdett érdeklődni a festészet és a grafika iránt. Költészetéről Közép-Európában először talán az 1930-as években lehetett olvasni a *Nouvelle Revue Française* lapszemléiben. Szélesebb körben az 1950-es években vált ismertté, munkássága nagy hatással volt többek között Tandori Dezsőre (TANDORI Dezső, „Henri Michaux és foltvidéke” = *Magyar Lettre Internationale*, 1999. nyár, 33. sz., 27) és Balázsovcics Mihályra. Sokan foglalkoztak írásainak magyarra fordításával, például Kosztolányi Dezső, Somlyó György, Tandori és Vajda Lőrinc. Michaux időtlen szövegei magukkal ragadóak. Legyen szó egy művészi életmű egészéről vagy egyetlen rajzról, annak „olvasatai” az alkotás leglényegét tárják fel. Zao Wou-Ki *Sárga táj* (1949) című remekéről írta Michaux a kulcsgondolatnak tűnő megközelítést, a „hűtlen pontos”-ságot, mely végigkíséri a kötetben megjelent műveket. A forma akár vers, akár próza vagy prózavers, minden részletében kihívó és továbbgondolkodásra ösztönző, nem egyszerűen reflektív kíséret, hanem elemi erővel ható alkotó gondolat – mint a mindenkori szellemi ember számára.

A Kínában tanult és Sanghajban már önálló kiállítással szerepelt Zao Wou-Ki Matisse és Cézanne hatására érkezett Európába 1948-ban. A kötetből megismerhető művei nem csak légiességükkel vonzzák magukhoz a szemet, sajátos fényhatásai rendhagyó és történeti gyökereiben ismerős képi világot teremtenek. Egy-egy litográfia egyszerre jelent egyedülálló képi kövületet és eleven lüktetést: a halak szemünk előtt villantak fel, a fák előttünk hajladoztak, a telihold ránk süt, a madarak és a pillangók életre keltek – és mindenben, mindenkor felsejlik az emberi lét. Mindehhez Michaux szövegein át juthatunk el.

A chilei Santiagóban született, baszk származású Roberto Matta építészmérnöki és belsőépítészeti tanulmányait követően matróznak állt – ahogy Michaux tizenöt évvel korábban. Így jutott el kereskedelmi flottával Európába a harmincas évek közepén, ahol Spanyolországban megismerkedett Salvador Dalíval, majd Párizsban többek között Le Corbusier-vel, akinek építészirodájában egy ideig kezdő építészként dolgozott. Rézkarcai Zao Wou-Ki világától eltérően egy jóval racionálisabb, mérnöki világot idéztek meg: az ember-lét belső lüktetésének pontos, ugyanakkor elvonatkoztatott feltárását, átadását. Az érzelmekkel teltetett ábrázolások egyszerre szólítják elő a konstruktív fantáziát és a kozmoszba irányított lelki-pszichikai „ösvényeket”. Michaux szövegei itt is pótolhatatlanul segítenek, megnyitják a látás és meglátás dimenzióit.

Juhász Katalin költő, műfordító, szerkesztő első Michaux-fordítása 2001-ben jelent meg az Orpheusz Kiadónál *Tartóoszlopok* címmel, s azóta további tizenöt könyvet fordított le a szerzőtől. Fordítói felfogása szerint minden fordítói munka egyedi. Ezt a hitvallást ebben a kötetben is alkalmazta – a szövegek közvetlensége, bája és egyúttal súlya utánozhatatlan kapcsolat az eredetivel. Michaux egyik regényében a kitalált, fura állatokat például előbb vizualizálnia kellett, hogy aztán lefordíthassa a nevüket: igyekezett megőrizni a francia nyelv logikáját a kitalált állatnévben, nem törekedett dallamossá tenni a szöveget, hanem igyekezett alázattal visszaadni az eredetit. A fordítói munkamódszere egyre érleltebbé vált az elmúlt húsz évben: az idő meghozta a gyakorlatot. Míg Amerikában csoportok fordítják Michaux-t, Juhász nem vágyott semmilyen közösségre. Meglátása szerint ez a könyv is, akár az összes többi Michaux-könyv, valamelyest lenyomata annak az idegenkedésnek és annak a bizalmatlanságnak, amellyel a szerző a nyelv iránt viseltetett. Nem bízott a szövegben, nem bízott abban, hogy a leírt szó képes közvetíteni az érzéseket, a jelentéseket, mert véleménye szerint a mondatelemek ezekben is valamilyen szinten rendszereket alkotnak, és ezek korlátoznak. Az 1920-as évek végén saját ábécét kezdett készíteni: több száz jelből álló ábécéterve volt. Michaux egyik amerikai fordítója mondta azt, hogy ez a fajta bizalmatlanság, állandó kísérletezés, élethosszig tartó elszakadni vágyás a nyelvektől ugyan kudarcra volt ítélve, de ez egy gyönyörű kudarc lett.

Gaál József festő, grafikus, szobrász az 1990-es években látva egy nagy retrospektív Michaux-kiállítást, „Michaux-mániás” lett, és ahol tudta, rendszerint megnézte, milyen műveket készített. Tanulmányozta, miként ötvöződik nála az antropomorfizmus és az absztrakció: a tiszta tasizmus (foltfestés), a jelszerűség és az irányított véletlen – mindig egy kevés antropomorf kicsengéssel. Gaál részt vett műveivel 1999-ben, Michaux születésének 100. évfordulóján a budapesti Francia Intézetben rendezett kiállításon.

A Bozóthegy Kiadó Michaux írói és képzőművészeti munkásságának magyar nyelvű bemutatását tartja fő feladatának. Ha nem is egyszerűs kiadó, tagadhatatlanul van egy kiemelt szerzője, aki köré odagyűlnek a kortársak, inspiráló elődök és művészbárátok, például Paul Klee, René Crevel, Paul Valéry és Balázsovcics Mihály. Minden kiadványuk különleges, s mindegyik más és más okból fontos. Michaux műveinek meg- és bemutatása egyfajta küldetés a fordítói, kiadói munkában. Eddigi köteteik többsége ennek a szerény, visszahúzódo, végtelenül kemény és autonóm, a számos 20. századi irányzat közül egyikbe sem kívánczó és nem is besorolható alkotónak a különböző életszakaszaiból született. A rendkívül sokoldalú szerzőt minden újabb kiadvány új oldaláról mutatja be, mégis szervelesen épül egymásra az eddig megjelent tizenöt kötet, „egyik jött a másiktól”.

A *Michaux – Matta – Zao Wou-Ki* című legújabb kiadványhoz a Bozóthegyi Kiadó által 2020-ban megjelentetett előző, *Tehát nem, Összegyűjtött levelek* című kötet egyik sora adta a kiindulópontot: „Mattával közös könyvünk hamarosan megjelenik” – szerepel a 76. oldalon, ami az 1959-ben megjelent *Vigies sur cibles* mappára utal. A most közreadott két mappa, a Zao Wou-Kivel és a Roberto Mattával vállalt közösség kivételes volt. Zao Wou-Ki nyolc litográfiájához Michaux versszerű szövegei lírai értelmezést adnak, ahogy Gaál József írja előszavában. Értő, finoman továbbgondoló társalgás ez a grafikák és a szövegek között. Mattánál szintén egyfajta verbális-vizuális párbeszéd figyelhető meg a két művész között, amit elősegít nyelvezetük ütköztetése. Ezek a mappák az aktív kísérletezés korszakában keletkeztek: a művészek nagyon gyorsan reagáltak egymás munkáira, a szövegben nincsen szerkesztés, javítás, semmilyen korrekció. Ezek a közös művek a képzőművész alkotók kívánságával összhangban grafikai mappákként jelentek meg, igen kis, száznál alacsonyabb példányszámban, bennük eredeti, sorszámozott nyomatokkal, az alkotók saját kezű aláírásával ellátva. Az elsődlegesen gyűjtőknek szánt kiadványok megjelenését mindkét esetben kiállítás kísérte.

Ezek a könyves mértékkel fölióméretű dobozos kiadások (kb. 35–45 cm között) nagyinak számítanak. Zao Wou-Ki litográfiái könnyen rándolódó vékony rizspapírra készültek. Rizspapírra litográfiát készíteni nem egyszerű, mert száraz nyomásról van szó, ráadásul a nyomtatás több színnyomású. A Matta-albumnál a merített papír kifejezetten ehhez a kötethez készült: a szerzők aláírása, illetve monogramja vízjelként szerepel a papírokon. Ezek az albumok eredetileg nem kerültek forgalomba, a francia közönségnél nagyon kevésnek számít a száz alatti példányszám, mivel náluk általában húszeszes példányszámokkal dolgoztak a kiadók. Az albumot egy kínai mecénás finanszírozta, aki támogatta a Párizsba érkezett művészt 1948-ban.

A Bozóthegyi Kiadónak nem volt célja eredeti formájukban és minőségükben reprodukálni a mappákat, tehát nem faksimile kiadás készült, ugyanakkor tartalmukban megegyeznek az eredetiekkel. A változtatások ellenére a kötet minden részletében magával ragadó. A sikeresen transzponált bibliofil igény és a kivételesen erőteljes és hangsúlyos tartalom ösztönző erővel hathat Michaux magyarországi megismerésére.

TÜSKÉS ANNA

Tóth Ferenc, *Souvenir français, Magyarok és franciák Szent Márton földjén, Tanulmányok, Szombathely, Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2022. 204 p.*

A Szent Márton személyisége és a vasi helytörténet jelentős eseményei (szentgotthárdi csata) és egyéniségei (François de Tott, Batthyány Tódor) köré sorakozó tanulmányainak újabb kötetbe rendezésével Tóth Ferencnek feltehetően kettős célja volt: egyrészt összegyűjteni több mint három évtizedes kutatásainak ez irányú eredményeit, másrészt további kutatásokat ösztönözni. Az öt település – Kőszeg, Szentgotthárd, Szombathely, Vasvár és Ják – köré csoportosított vizsgálatok megmutatják, hogyan érhetők tetten a jelentős francia–magyar kapcsolatok a helytörténetben. A kora középkortól a 19. század utolsó negyedéig követi a szent történelmi szerepét és a régió hatását társadalmi szempontból: uralkodók, hadvezérek és katonáik, uralkodói kísérők, a klérus és az arisztokrácia életében. A tizenegy fejezet közül csak kettőnek főszereplője Szent Márton, a többiben Vas vármegye történetének fontos fejezeteiből kap ízelítőt az olvasó, például az 1664-es év hadi eseményeiből és a 18. század második felének tudomány-, egyház- és művelődéstörténeti folyamataiból.

A Szentgotthárdon született, az általános és középiskolai tanulmányait Jákon és Szombathelyen, az egyetemi, doktori és posztdoktori stúdiumait Szegeden és különböző franciaországi egyetemeken végzett szerző helytörténeti érdeklődése folyamatosan meghatározza témaválasztásait: a szülőföldje minél alaposabb kutatásának igénye és ismertségének széles körű kiterjesztése inspirálja munkásságát. A kötetbe gyűjtött tizenegy tanulmány korábban folyóiratokban és tanulmánykötet-

tekben jelent meg 1998 óta, olvashattuk őket például a *Vasi Szemlében*, a *Kőszegi Lapokban*, az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, Tóth 2000-ben kiadott *Vasiak és franciák a történelemben* című tanulmánykötetében és a Zágorhidi Czigány Balázssal közösen szerkesztett és 2016-ban megjelent *Via Sancti Martini, Szent Márton útjai térben és időben* című konferenciakötetben.

Jean Bérenger, a párizsi Sorbonne Egyetem emeritus professzora méltató előszavában felidézi a szerzővel, egykori diákjával kapcsolatos emlékeit az 1990-es évek elejétől, akinek kutatói és tudományszervezői munkásságát egyaránt élénk figyelemmel követte és segítette az elmúlt évtizedekben. Tóth Ferenc bevezetőjéből megismerjük tudományos családfáját a Szegedi Tudományegyetem tanáraitól párizsi, londoni, tours-i és nantes-i egyetemi és kutatóintézeteken át a budapesti Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetéig. A bevezetőből megtudjuk azt is, hogy a könyv létrejöttét a számos támogató mellett főként a kritikus, irodalomtörténész, szerkesztő, könyvkiadó Gyurác Ferenc szorgalmazta. A szerző egykori szegedi tanára, a néhány hónapja elhunyt Penke Olga emlékének ajánlotta könyvét.

Az első fejezet (*Sabaria Patria Sancti Martini, A szombathelyi Szent Márton-kultusz a kora újkori és újkori utazók szemével*) középpontjában a római kori Savaria szülöttjeként Európa számos vidékét bejárt és a franciaországi Tours-ban remeteséget alapított Szent Márton Vas megyei emléke és kultusza áll. Az ezerhétszáz éven átívelő születéshagyomány kora középkori, középkori és kora újkori említéseinek számbavétele számos forrásműfajra kiterjed az uralkodói oklevelektől, a katonáskodó vagy diplomáciai feladatokat ellátó nemesek feljegyzésein át, a tudós egyháziak, emigráns értelmiségiek és egyszerű zarándokok úti levelezéséig vagy útleírásáig. A források közül fontos kiemelni Charles Le Maistre 1664–1665-ös útleírását, valamint két angol Grand Tour-utazó, Richard Pococke és Jeremiah Milles 1736–1737-es levelezését, amelyek a közelmúltbeli kiadásuk révén váltak kutathatóvá.

A második fejezet (*Villard de Honnecourt és a jáki templom*) némileg kakukktojás abból a szempontból, hogy a szerző egy másik tudomány, a művészettörténet területére merészkedik. Az északfrancia érett gótikus székesegyházak (Reims, Auxerre, Chartres, Laon, Cambrai) részleteit rajzain megörökítő pikárdiai Villard de Honnecourt pontos foglalkozása nem ismert (a legújabb elképzelés szerint az építéset iránt érdeklődő klerikus), viszont a Francia Nemzeti Könyvtárban őrzött rajzgyűjteményének három latin feljegyzése bizonyítja, hogy járt a Magyar Királyságban az 1220-as vagy az 1230-as években, nagy valószínűséggel királyi kíséret tagjaként, és megörökítette egy magyarországi templom padlólapjait. Az elmúlt ötven évben a magyar középkorász művészettörténészek közül hárman foglalkoztak behatóan Villard de Honnecourt közép-európai látogatásával, és azonosítottak részleteket az északfrancia utazó vázlatkönyvének rajzaival: Gerevich László a pilisi ciszterci apátsági templom padlólapjain és királynéi síremlék töredékein (*Villard de Honnecourt Magyarországon*, 1971 – II. András); Takács Imre a pannonthalmi bencés apátságnak a kerengőt a templommal összekötő Porta Speciosáján (1220-as évek) (*Villard de Honnecourt utazása a művészettörténetben*, 1994; *Villard de Honnecourt, Újabb szempontok a kutatásban különös tekintettel a magyar művészettörténet-írásra*, 2000; *A francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában*, 2018); Rostás Tibor a klosterneuburgi Capella Speciosában (1222, VI. Lipót herceg) („*Magyarország földjére küldtek*”, *Villard de Honnecourt és az érett gótika megjelenése Közép-Európában – A klosterneuburgi Capella Speciosa és Pannonhalma francia kapcsolatai*, 2014). Tóth Gerevichre hivatkozva veti fel újra a jáki templom és Villard de Honnecourt esetleges kapcsolata újragondolásának feladatát az északi fal állatfiguráira hivatkozva. A bizonyításhoz szükséges képanyag (a rajzok és a faragványok egymás melletti közlése) hiányzik a *Vasi Szemlében* megjelent első (2004-es) közlésben ugyanúgy, mint a Csernus Sándor 65. születésnapjára 2015-ben kiadott Festschriftben és a jelen kötetben. Ha látnánk is stilisztikai és/vagy motivikus párhuzamokat a jáki faragványok és a rajzfűzet alakjai között, az nem feltétlenül bizonyítaná azt, hogy Villard de Honnecourt járt volna Jákon, és rajzain megörökített volna ott látott részleteket, hanem azt, hogy olyan mestercsoport dolgozott a jáki templomon, akik jól ismerték a királyi építkezésekről az érett gótika formavilágát.

A harmadik tanulmányban („...mutassuk meg, hogy méltóak vagyunk a francia névre...” *Franciák az 1664-es nyugat-magyarországi hadjáratban*) a szerző az 1664-es törökellenes küzdelmek egyik kiemelkedő eseményének, az augusztus 1-i szentgotthárdi csatának a francia vonatkozásait mutatja be. A párizsi Bibliothèque de l’Arsenalban és a Service Historique de la Défense-ban megtalált újabb források tükrében óráról órára követi a csapatmozgásokat. A harmadik fejezethez szorosan kapcsolódik a negyedik (*Kőszeg francia szemmel 1664-ben*), amely bemutatja a francia önkéntes sereg egyik tagja, a szentgotthárdi csatában részt vett Brissac herceg kíséretében Magyarországon járt Charles Le Maistre apát leírását a csatából Kőszeg felé tartó csapatrész útjáról, Kőszeg városáról és a Bécsig tartó útszakaszról. A British Libraryben őrzött kézirat 2003-ban jelent meg először nyomtatásban. Az apát kedvező képet rajzolt a kőszegi vendéglátást megszervező Vitnyédy Istvánról és a két hónap múlva meghalt Zrínyi Miklósról.

A kötet következő hat fejezete a szerző legkedvesebb kutatási területének, a 18. századi Vas megyei magyar–francia kapcsolatok történetének kevésbé ismert területeit mutatja be. A *Vásiak a francia királyi hadseregben a 18. században* című fejezet a francia hadilévéltárban megmaradt jegyzékei nyomán bemutatja néhány jeles magyar katona karriertörténetét, aki hosszabb ideig szolgált a francia királyi hadsereg huszárezredében, és letelepedett Franciaországban. A listák a nevek kívül nem sok támpontot nyújtanak a Ráttky-, a Bercsényi- és az Esterházy-huszárezredben szolgált vasi származású tisztek és közlegények életéhez: megtudjuk, mikor és hol születtek, mekkora a testmagasságuk, milyen színű a hajuk, mikor léptek az ezredbe, és esetleg, hogy mi volt a becenevük. A szerző eddigi munkássága során a legtöbbet névrokona, a magyar származású francia diplomata, François de Tott (1733–1793) élettörténetével és munkásságával foglalkozott, akiről 2002 óta folyamatosan publikál, jelen kötetben *Egy tarcsafürdői emlék* címmel. A könyv egyik fejezete gróf Batthyány Tódorról és az ár ellen haladó hajóiról szól (*Ecsetvonások egy nemzeti érzelmű kozmopolita arcképehez. Adalékok a hajóépítő gróf Batthyány Tódor életrajzához*), amely tervezésében talán Tóth báró is részt vett, amikor Batthyány vendégül látta a francia forradalom idején Magyarországra menekült diplomatát.

Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* első (1794-es), szombathelyi kiadásának körülményeivel kapcsolatos gondolatait (*Mikes, a „hídember”*, *Adalékok a Törökországi levelek történetéhez és forrásaihoz*) egy másik könyvészeti témájú tanulmány követi (*Egy szombathelyi janzenista kiadvány keletkezésének történetéhez*). A francia janzenizmus késői lokális hatását mutatja be Antoine Malvin de Montazet lyoni érsek 1776-os, magyarra *Pásztori oktatás* címmel Alaxay József Tamás mileji plébános által lefordított művének 1790-es, szombathelyi kiadásán keresztül. A janzenizmussal rokonszenvező francia teológus hitetlenségről és az istentisztelet alapjairól szóló munkája sok szempontból érdekes. Egyrészt egy 18. századi janzenista mű magyar nyelvű fordításáról van szó, másrészt e mű megjelenésének körülményeit vizsgálva a szerző árnyaltabb képet adhat Szombathely 18. század végi szellemi és vallási életéről. Alaxay fordításának előszavában azt írja, hogy az eredeti francia szöveg mellett annak két német fordítását is használta a magyar adaptációhoz. Tóthnak sikerült azonosítania az egyik német fordítást, amelyet Mária Terézia megbízásából a bécsi janzenista, Marx Anton Wittola készített, és 1780-ban Bécsben jelent meg. A másik német fordítás egy évvel korábban Lipcsében jelent meg: Des Herrn Erzbischofs zu Lyon *Pastoralschreiben über die quellen des Unglaubens und die Gründe der Religion*, 1779, übersetzt von. C. A. E. B. Leipzig, Christ. Gottlob Hilscher (példányok pl. Universitätsbibliothek der LMU München, Diözese St. Pölten).

A *raguzai herceg Szombathelyen* című fejezet Napóleon egyik kedvelt tábornoka, Marmont marsall életének magyarországi vonatkozásaival és főként Szombathely leírásával foglalkozik. Az útleírásnak volt korabeli fogadtatása: Széchenyi István élesen kritizálta Marmont marsallt, mert az fölösleges angol hóbortnak tekintette a lóversenyt. Marmont útleírása korábban is ismert volt a kutatók előtt, például Köpeczi Béla *Francia utazók a magyar reformkor „közszelleméről”* című tanulmányában foglalkozott vele. Tóth tanulmányának újdonsága, hogy mélyebben megvilágítja

Marmont magyar főúri kapcsolatait egészen a hálószobatitkokig és utazásának nem feltétlen ártatlan, érdeklődő, hanem inkább kémkedő céljait.

Az *Egy Szent Márton-zarándoklat emléke* című záró fejezet a 19. század utolsó negyedébe kalauzolja az olvasót, s Cyprien Polydore périgueux-i plébános Pannonhalmát és Szombathelyt is útba ejtő, 1880-as, temploma újjáépítésére adománygyűjtő utazását mutatja be 1888-ban kiadott könyve alapján. A szerző két évtizeden keresztül sorra látogatott számos európai, észak-amerikai és közel-keleti várost, hogy az 1871-ben leégett périgueux-i Szent Márton-templom újjáépítésére adományokat gyűjtsön. Magyarországon háromszor járt: első útján Esztergomot, Kalocsát és Fótot ejtette útba, másodszor Győr, Pannonhalma, Székesfehérvár és Veszprém érintésével érkezett Szombathelyre, harmadik útján ismét Esztergom és Kalocsa volt a fő úti cél. A plébános találkozott Simor János esztergomi érsekkel és Szabó Imre szombathelyi püspökkel, s pozitív képe alakult ki Magyarországról, bőséges adományokkal tért haza. A 450 oldalas könyv negyedik, 85 oldalas fejezete szól a magyarországi látogatásokról, Polydore ebből három oldalt szentelt Szombathelynek. A püspöki palotában töltött napon kívül megemlékezik a város domonkos, ferences és premontrei szerzetesközösségeiről is.

A könyv célközönsége nagyon széles, a Vas megye történelme iránt érdeklődő nagyközönségtől a történészekig tart. Az olvasmányos stílus hatékonyan segíti a tanulmányok befogadását. A központi témát a tágabb történelmi kontextust bemutató, európai összefüggésekben értelmező forrásközlések és -elemzések gyarapítják ismereteinket a régió történelméről. Tóth Ferenc munkásságának óriási hozadéka, hogy olyan eseményeket, személyiségeket emel ki a feledés homályából, akik nem csak a Vas megyei helytörténet iránt érdeklődőknek lehetnek ismerősek. A szerző eredményeit számos kutató gondolta tovább az elmúlt években, ahogy ezt a műveire tett nagyszámú eddigi hivatkozás is bizonyítja.

TÜSKÉS ANNA

SZÁMUNK SZERZŐI

†**BORSA GEDEON**, Országos Széchényi Könyvtár

GOLUB XÉNIA, *golubx@gmail.com*

KOC SIS DOROTTYA, ELTE ÁJK Kari Könyvtár, *dorotty a.kocsis@ajk.elte.hu*

PERGER PÉTER, Országos Széchényi Könyvtár, *perger.peter@oszk.hu*

PÓCSI EMESE, Eszterházy Károly Egyetem, Történettudományi Doktori Iskola,
pocsi.emese@gmail.com

SZEVE RÉNYI SÁNDOR, Szegedi Tudományegyetem, Finnugor Nyelvtudományi
Tanszék, *szevers@hung.u-szeged.hu*

SZOLIVA GÁBRIEL, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi
Intézet, *szoliva@gmail.com*

TÜSKÉS ANNA, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi
Intézet, *tuskes.anna@gmail.com*

UJVÁRI HEDVIG, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, *h.ujvari@t-online.hu*

V. ECSEDY JUDIT, Országos Széchényi Könyvtár, *ecsj@oszk.hu*

VISKOLCZ NOÉMI, Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet, *viskolcz.noemi@gmail.com*

VRABÉLY MÁRK, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, *vrabely.mark@lib.elte.hu*.

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató.

HU ISSN 0025–0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomda: Prime Rate Kft., Budapest

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

